

ВАЛЕРІЙ
ШЕВЧУК

ЮНАКИ З ОГНЕНОЇ ПЕЧІ

Записки стандартного чоловіка

*«А той, хто не впаде і не поклониться,
тієї хвилі буде вкинений до середини па-
лахкотючої огенної печі».*

Книга пророка Даниїла.— III — 6.

ЧАСТИНА ПЕРША

1

Сьогодні я відчув себе старим. Здається, вперше. Ні, це не тоскне почуття безвиході чи якоїсь зламаності, це зовсім не втрата інтересу до життя та світу чи якісь дефекти у сприйнятті красивого й потворного, це щось, може, й гірше: мене потягло раптом на спогади, при тому, що, назагал, згадую про своє минуле вельми нечасто, хоч було воно, на мою думку, нерядове й неординарне з подіями, ба й потрясіннями, але я не переживав катастроф, зіткнень із злочинним світом, не потерпів тюремного ув'язнення, не воював, навіть не піддавався смертельному ризикові; хай і страждав через жінок, карколомних романів не заводив, а згодом щасливо зустрів одну із них, тих жінок, та й одружився і живу з нею й досі, намагаючись переконати себе, що люблю її; діти мої інфантильні й нецікаві, вони наповнюють свою кімнату цілком ідіотичною музикою, з книжок зірдка читають детективи, хоч я за життя зібрав, як мені здається, чудово й на тонкий смак бібліотеку, але та бібліотека пилижиться без застосування, бо я й сам поступово відучився читати книжки, а задоволююся легкотравним чтивом і то з тієї простої причини, що вечорами відчуваю себе глибоко втомленим, день у мене зайнятий роботою (працюю я інженером на бетонному заводі), отож до вечора вже такий випотрошений, що далі нікуди, а на суботу-неділю їжджу за місто, де в мене є малесенький літній будиночок, клапоть

городу і садок, біля яких я радо пораюся. Колись любив тонку, настроєву, ба вишукану музику, але груба, ідіотична, що нею захоплюються мої діти, вбила в мені той інтерес, тобто в мене практично не було можливості усамітнитися, щоб ту музику послухати, а дітей вона чомусь непомірно дратує, отож від якогось часу я забагнув, що тієї музики (тобто тонкої, вишуканої)* й сам не сприймаю, а може, знову-таки втомлений, щоб її сприймати,—дні течуть один за одним, жуючи мене, як корова жуйку, і от трава мого буття почала перетворюватися у збиту, перемнуту, перемішану, липку суміш, і ця суміш — сьогоднішній я; корові часу залишається одне: ковтнути мене в своє нутро, де я натурано перетворюсь, як усе живе, у гній. І от у мені почав вряди-годи з'являтися оскаженилій протест, і раптом забагнув, як це пишеться в одному вірші (забув чиєму): «Мені здається, я не жив, а тільки лиш збирався жити, і ненавидіт, і любити...» Зовнішність у мене також не вельми, я б сказав, запущена: огрядний, маю постійну турботу, що на животі у мене розстібаються гудзики сорочки і стає видно не першої свіжості майку, і я весь час лапаю себе по животі, застібаючи ті гудзики, а що пальці пітні та брудні, то сорочка в цьому місці швидко засалюється; на голові в мене найбридкіша лисина; корова часу, вибачайте за такий грубий образ, лизнула мене від лоба до тімені й вида все волосся, хіба що над самим чолом лишилося трохи схожого на пух, і я прилизую його, розуміючи всю сміхтоворність такого заняття; нормальну волосся росте лише від потилиці до тімені і з боків, біля вух; обличчя в мене повне з підгарлом — бридке обличчя; отже, я до нудоти стандартний літній чоловік: старий, гладкий і лисий — що може бути ганебніше; таким, до речі, мене й сприймають мої лініви, мляві й інфантильні дочки, і я відчу-

ваю їхнє презирство до себе щохвилини, бо вони мають одну активну рису — зневагу молодих до старих, хоч самі ніби чортополох на смітті: не хочуть ні вчитися, ні працювати, а тільки стримлять біля телевізора і безпестанно плетуть собі светри й кофти, рукавички й шкарпетки, шарфи і шапочки, а ще нещадно вичавлюють у мене гроши на вдягачку-взувачку — для цього одного я їм, здається, й потрібний. Жінка моя несамовито їх любить, і все коло них товчеться, і все їм додогдає, щодо мене ж виконує свій обов'язок як з-під палиці, а уважна до мене стає лише тоді, коли я вибухаю й починаю сердитися чи лютитися, тобто коли перестаю бути спокійною принадлежністю дому, як шафа, крісло, стіл чи той-таки телевізор, та й інтимні наші стосунки давно механізувалися: як тільки може, вона їх оминає, що й ставало причиною більшості моїх спалахів та обурень. Коли лягаю спати, вона затримується допізна на кухні, а вранці в домі звична товкітня, бо всі мають розбігтися по своїх роботах і навчаннях; ми вже з жінкою ніколи не сідаємо сам на сам потеревенити, відчуваючи при цьому силу подружню злагоду, а коли й починаємо таку балашку, вона відразу ж починає мені суперечити, при тому з таємою жахнючою алогічністю, що це мене починає дратувати, і я ховаюся в свою мікро-комірчину, тобто маленькую, відвдену для мене кімнатку; більшу займають діти, дружина в тій кімнатці тільки спить, бо її кабінет — кухня. Отож єдність наша звелася до несвідомої присутності одне біля одного під час сну, тобто я тільки й можу, коли припікає, прокинутися серед ночі й оволодіти байдужим, сонним і нечутливим її тілом — такі мої насоки вона сприймає як даність, хоч часто й бурчить, аби я її не чіпав, бо вона себе погано почуває й хоче спати. Тоді щось брутальнє бурчу і я, і все завершується новим актом несвідомої присутності одне біля одного, тобто ми одне біля одного спимо і, звісна річ, ніколи одне одному не снімось.

І от одного разу, пізно ввечері, коли я ліг спати, дівчата у своїй кімнаті дивилися якусь телевізійну передачу, щось на зразок вікторини чи змагань допитливих, безперестанно мигаючи при цьому щипцями, мені примарилось видиво трамваю, який уже давно, певне, списаний на металобрухт, старого такого, розхитаного, червоно-жовтого на вулиці мого рідного Житомира (зараз я живу чи, точніше, функціоную в Києві), малого й торохливого, ще того трамваю, двері якого водієм не зачинялися, в який можна було заскочити й на ходу і на ходу ж зіскочити, так нешвидко він їхав, а коли бувало глітно, то на підніжках висіли, наче рій бджіл, що

покинули вулиця, люди, і були в того трамваю ручки з пасів, і була криклива кондукторка, і лави вздовж, а не сидіння, а коли дивилися з вулиці, то обличчя пасажирів у ньому виглядали як темні плями.

Юнак без шапки в короткому пальті стояв у розчинених дверях, а за спиною в нього світівся сніг, юнак склонився за ручку з паса й похитувався, широко всміхаючись, а скраю на сидінні виструнчилось двоє юних, аж зелених: дівчина з бантиком і хлопець, у якого тільки-тільки почала засіватися парость на підвусі. Дівчина дивиться на юнака в короткому пальті, в очах її тріпотять слези, а трамвай пливе і поторохкує, хитається й коливається.

— От я тебе й прихопив,— задоволено каже юнак.— Тепер розкажу батькові й матері. Барішня!

— Ну, й розказуй, подумаєш! — сказала невпевнено дівчина.

— Ха-ха! — засміявся юнак, коротке пальто його було розсібнуте й метелялося полами, так само метелялися кінці червоно-го кашне.

— Любов! — сказав, усміхаючись, хлопець на костурах. Він не сідає, а сперся на задню стінку, напізвисившись на костурах.

— По-моєму, ти сьогодні й уроків не вчила,— сказав юнак, і полі його пальта мотнулися.

— А тобі яке діло! — огризнулася дівчинка.

— Дивись, вона каже: яке мені діло? — зчудовано повернувся до хлопця на костурах юнак.— Чув таке: яке мені діло? Мені?

— Да,— сказав хлопець на костурах.— Як кажуть прості люди, любов — не картопка, ха-ха!

Біля дівчини сидить у кепці, насунутій до очей, молоденький, аж зелений хлопець, в якого над губою висіялася перша поросль, сидить серйозно, ніби не він оце їде з дівчиною і ніби не про нього оце мова.

— Прихопив тебе, прихопив! — задоволено каже юнак у розстебнутому пальті.— Розкажу тепер батькові й матері, ото буде концерт!

В юнака насмішливо розтягнуті губи. Голос украдливий, насмішкуватий. У дівчинки на здоровенних очах слози. З-за хустини витинаються банти. Щоки вкриті рум'янцем — палають.

— А ти... ти підлій!..

«Підлій» юнак дивиться на товариша з костурами. Той смеється, струшуючись усім тілом. Обличчя похитується, пальці, що тримають костура, здригаються.

— Чув? Вона ще й обзывається,— каже здивовано юнак.— Ні, ти послухай!

— Афектація,— каже поважно хлопець

із костурами.— Афектація з аберрацією...

— Що ти сказав? — обурено перепитує дівчинка.

Але хлопець із костурами не пояснює, що таке афектація з аберрацією, він сміється.

І все воно раптом застигає в моєму теперішньому визорі: наasmішливо розтягнені губи Артура, того, який стане згодом моїм приятелем, маленька дівчина з бантиками, яку я тоді покохав так, що вона мені снилася щоночі, і яка зараз, певне, цілком так само, як моя жінка, несвідомо присутній біля якогось такого ж ординарного, тлустого, старого й лисого, як я, чоловіка, і ніколи ні йі, ні мені вже не повернутись у той трамвай, бо той трамвай — тільки сон далекої юності, такої далекої, що здається, ніби її й не було зовсім — до речі, мої стосунки з тією дівчиною згодом ускладнилися і стали ледве не ворожі. Але тепер я, як дурний, дивлюся на неї й дивлюся і відвстися не можу: банти витинаються з-під хустини, широкі оченята, а в них — слози, а поруч сидить страшенно юний хлопець у кепці, насунутій до очей, серйозний і мовчазний, і ніби його тут нема — не можу його побачити виразніше з цілком зрозумілої причини, бо це і є я. Хлопця із костурами звали Славком, він теж пізньше стане моїм приятелем, а зараз сміється безгучно, його тіло струшується, очі звелілись у щілінку — такий дивний у нього був сміх, на нього так само вражено і уражено дивляться очі дівчини, а звали її Аллочкою, та й не очі в ній були, а прозорі кришталіки, в яких срібно ламається світло. В хлопця з костурами довгий ніс і невеличкі очі. «Ха-ха-ха!» — сміється він, трясуться плечі, а між них голова. — Ха-ха-ха! — пальці на ручках костурів трясуться, танцюють, тонкі й довгі пальці, ті пальці ловко й натхненно вміли перебирати ґудзиками баяна, на якому Славко вмів грати, і хоч я терпіти не міг баянової музики, грав він по-особливому — в його музіці завжди відчувається відчай і смуток, а може, й біль — неприкаяна скарга на своє каліцтво.

Аллочка була вся червона. Неспокійно крутилася на сидінні. На цю групу лініво дивилися пасажири: лініві посмішки й байдужі очі.

Я бачу погано освітлені вулиці міста, чую, як віддалено вискнув інший трамвай — там круто розвертаетсяся лінія. Різко крикнуло сигналом авто. За вікнами світиться сніг, він недавно випав, ще не забруднився, не почернів — білий паухучий сніг. На підлозі трамваю мокро: сніг, що розстав із взуття. А навдокіл — вечір, духм'яній, свіжий із тим незрівняним запахом першого снігу, з прозорим, синім повітрям, з кулями ліхтарів, які крізь трамвайнє скло ніби сонця із розсіяні-

ми променями. Серйозний і мовчазний хлопець із насунутою на очі кепкою, тобто я сам, думав про те, що сьогодні ввечері у його дівчини будуть неприємності, а він нічого не може тут удіяти, бо Артур, її рідний брат, як вона оповіла, страшенно східний. Я знаю, що батько в неї — бухгалтер, як дві краплі води схожий на мене теперішнього, він стулить вузькі губи, помовчить і скаже нещадно:

— О, ваша милість починає дівувати. Чи не зарано?

Десь такі самі слова я сказав своїй молодшій дочці, яка була того ж віку, що й тодішня Аллочка, але це її не вразило, вона позирнула на мене вовченям і замкнулась у собі. На допомогу їй прийшла моя жінка, яка безмежно любила своїх дітей і в усьому їх вправдовувала.

— По-моєму, тату, — сказала дружина, — ти теж колись був молодий!

Сказано це було наївно, але вбивчо резонно, я махнув рукою і пішов у свою комірчину, але в ті часи, що оце мені привиділися, такі речі просто не зувалися: Аллочці таки добре виказали й заборонили зі мною зустрічатися, були настановчи промови, був жах у материних очах і резонний висновок, що з таких ранніх зальотів добра не буває, що на все свій час і так далі й тому подібне.

— Ввійшли в трамвай зако-о-ха-ані! — тихо проспівав хлопець на костурах.

— Сходимо! — наказує своєму супутникові, тобто мені, Аллочка. — Ану їх!

Пасажири лініво слухають. Вони всміхаються. Аллочка підхоплюється, зараз має бути зупинка. Я неквано зводжуся у собі. В мене низько насунута на очі кепка, отож я можу не дивитися на Аллоччиного брата і його приятеля, а майбутніх приятелів моїх. Я серйозний і спокійний, хоч у мене на душі шкребуть кішки. Ми йдемо до передніх дверей, бо задні заступив Артур, і зіскакуємо в темряву.

— З трамваю зійшли зако-о-ха-ані! — почули ми з трамваю, коли той рушив і поплив у ніч, щоб навіки зникнути в часі, а я вдихнув на повні груди свіжого запаху першого снігу і зирнув на свою супутницю.

І застигла вона в моєму визорі: велиki очі й банти, що витиналися під хусткою, гостренський носик; ми стоїмо під ліхтарем, що обсіває нас жовтим промінням; у цей час знову починає йти сніг, лягає нам на плечі й на голови. Мені нестерпно хочеться запалити, бо я вже рік як таємно курю; виймаю сигарету, стуляю коло обличчя руки й запалюю. Випускаю дим і бачу, що трамвай уже далеко і що до заднього вікна притулилося два обличчя: Аллоччиного брата та його приятеля, які стежать за нами. Тоді я озирнувся

й раптом уразився: сніг навколо світився, чистий, білий, невинний, як і ми, запашний сніг — було це на початку зими 1960 року. Незвідь чому я не забиваю того незначного епізоду, незвідь чому повертаюся до нього, особливо тоді, коли відчуваю себе розжованою, збитою, змішаною жуйкою, в яку петретворює нас, траву житейську, ота символічна «корова часу».

2

У десятому класі я заявив батькам, що не хочу вчитися. Батько мій поблід, а мати захала й закричала тим нестерпно високим голосом, від якого мені завжди аж недобре ставало,— вона кричала про мою невдячність, бо вони зі шкури лізли, щоб дати мені освіту, собі відмовляли, щоб побачити мене людиноко, і що я взагалі невдячна свиня, яка зажене їх у могилу.

— Але ж ні ти, ні батько школи не кінчали,— мовив я, і це була правда: батько закінчив до війни сім класів, а мати тільки шість. Тому батько мій працював робітником на взуттєвій фабриці, а мати черговою на водогоні.

— Що ти рівняєш! — крикнула мати.— В нас не було можливості вчитися, а в тебе є.

Іхню історію я зінав добре: батько таки хотів учитися, але він був із багатодітної родини, а коли та позбулася годівника, дід помер від тифу, то змушеній був школу покинути й піти на роботу, щоб прогодувати родину, а мати, бувши в шостому класі, покалічилася, в ній й досі не згидалося кілька пальців на правій руці, і батьки її зі школи забрали, бо жили більш-менш заможно і ціній освіті не складали: ніхто в іхнім роді більше того, що читати й писати, не вмів.

Батько вирішив поговорити зі мною по-чоловічому, бо коли поруч крічить і шаленіє мати, розумної балашки не відбутти. Він запрошив мене поїхати з ним по рибу — було це восени. Дерева жовто палали, вода стала чорна й непрозора, і скрізь було розлито той чудовий сонячний смуток, яким багаті всі осені.

Ми виїхали на річкове плесо, було це в неділю, батько повільно опустив у воду прив'язану до шнурка каменюку, і ми зякорилися. Розгорнули вудочки й кинули їх у мертву, нерушну осінню воду.

— Що тебе вкусило з тією школою? — спітав спокійно батько.

Зирнув на нього: добре, поморщене, прослете обличчя з карими очима, в яких світилася особлива мудрість, напівліса голова і ті добре вогники в погляді, які я любив.

— Не хочу вчитися,— вперто сказав я.— Проживу й так.

— А я не кажу, що не проживеш,— батько взвівся за вудку, бо клюнуло.— Але мені хотілося б... — він підсік, і маленька плотвичка за хвилю вже тріпалась у човні.

— Можна бути порядною людиною і без освіти,— сказав я.

— Можна,— згодився батько.— У школі в тебе все гаразд?

У школі в мене не було все гаразд. Я загризся з учителькою російської літератури, доводчицею, що російська література не найкраща в світі, і що взагалі є багатші та бідніші літератури, а кращих і гірших нема й не буває. І чому я, українець, сказав тоді, мушу вважати, що література моого народу гірша від чужої, хоч вона, може, й бідніша. Бідний і багатий, сказав я, це ще не означає, що поганий і добрий.

— А ти націоналіст,— мовила, пильно вдивляючись у мене, вчителька російської літератури.— Кто тебе вселіл еті мислі? І почему тебе русская література стала чужої?

— Кожна розумна людина може до того додуматися,— відрізав я.

— Значить, ти умний, а ми глупіє? — сказала вчителька.— Вон із класа!

Я з класу пішов, пішов у туалет, що стояв у нас у дворі й нервово випалив там аж дві сигарети, а коли продзвенів дзвоник, вийшов на подвір'я. Але на наступний урок я не потрапив, мене викликав директор. Він довго мені розказував, який великий, талановитий і кращий за всіх у світі російський народ, і що ми маємо велике щастя жити в тісній дружбі з цим народом, та й взагалі: немає ніякісінької різниці, росіянин чи українець, бо це все одно.

— Все одно,— сказав я,— але російська література чомусь має вважатися кращою за українську.

Тоді директор розповів мені про дружбу народів і про розквіт усіх літератур, при чому аж такий, що в світі такого нема. Я вже реплік у його мову не вставляв, а тільки мовчали слухав.

— Не хочу, щоб ця неприємна історія,— сказав насамкінесь директор,— виходила за межі школи. Ти вибачишся перед Софією Вольфовною. І я раджу тобі тримати язичка на припоні. Зрозумів?

Подивився на мене якось дивно: холодними, безбарвними очима, ніби в крижану яму посадив.

— Те, що я сказав, правда! — відрізав я.

— Те, що ти сказав, кажуть наші враги,— мовив директор.— І тебе можуть чекати за такі штучки крупні неприятності. Чи ти хочеш, щоб тебе в десятому класі виключили зі школи? Йди подумай і вибачся перед Софією Вольфовною! Інакше вона на тебе заявити, куди слідує, поняв?

Я «поняв». Директор чим далі зі мною розмовляв, тим частіше вживав суржик, мабуть, для того, щоб довести, що російська та українська мови «усе одно», і тим виказати свою лояльність, а я пішов з його кабінету червоний як рак і вже не мав сили повернутися до класу — незатишно мені було. Мої однокласники сприйняли інцидент натурально, як звичайнісінський вибрик, бо не одному доводилося «зайдатися» з учителями, і ніхто політичного підтексту в те не вкладав. Але, вийшовши в коридор, я чомусь відчув, що всі вони: і школа, і вчителі дишуть до мене крижаним духом, мене почало поглинати жахнюче відчуття небезпеки, при тому якоїсь нелюдської, моторошної. Я розумів, що директор хоче мені добра, і не від нього та небезпека йде, вона вливалася в мене з повітря, через вікна, була розлита, мов вода, підлогово; можливо, вона й була самим повітрям — мені й самому здавалося, що інцидент із учителькою російської літератури був не більше як школярська хохма, оте вічне бажання учня підкотоли вчителя, але несподівано я побачив: влажу в густу, смоляну, втягливу ткань, і та тварь починає мене всмоктувати, бажаючи заслати у якусь пітьму, — отут я вперше по-справжньому злякався, бо меніувіч здається: ще мить, і ця школа почне розвалюватися, сколихнута невидимою жахнючою силою, і всі ми загинемо під її уламками. I вперше я відчув, що живу у світі не сам по собі, не просто є в ньому я плюс батьки, я плюс учителі, але що я з народження відданий у якусь невситиму жертву, у довічне рабство сил, яку не побачиш і не помащаеш, і ніхто з того й не подумає здивуватися. Тобто існує десь поруч невидимий, жахнущий спрут з мільйонами отрутних мацаків, з мільйоном пильних, спокійних, вивідчих очей і оченят, які ніколи не сплять; кожна людина при цьому ходить із нашим ініциатором і притянута до одного з цих мацаків, які мають дивовижну здатність розтягуватися і звужуватися — ми кудися ходимо чи їдемо, а за нами тягнеться чорна тінь того мацака; отже, наше «я», думки наші, пориви, чуття, прагнення не мають ніякісінської ваги, бо вони не більше, як облуда наша, бо не може бути в людей, проданих у рабство від народження, ніякого «я», думок та помислів не напомпованих у нас через чорний хобот мацака-спрута; школа, зрештою, і є помпою, яка нагнітає в нас оті думки, помисли, бажання, чужі нам і почварні в суті своїй, вони не наши, бо зроджені не в наших головах, а в якихось інших роботних, механічних.

Ось що раптом відкрилося біdnій голові моїй, коли я пішов з уроків, коли вибіг із шкільного подвір'я, коли мчав завулком до того місця, де Борис Якович Білик, наш мо-

лодцюватий учитель фізкультури й військової підготовки, учив нас стріляти. Еге ж, саме тут, у цьому глухому місці, де була прямо-висна скеля, ставили цілі у формі людської тіні, навпроти було зроблено земляні лежаки, і ми вчилися стріляти в ті людські тіні — я раптом подумав тоді, в ту освітлену гарячим прозрінням хвилину: а хто вони, ті людські тіні, в які ми бездумно вчилися посилати кулі? I мені здалося, що зараз я й сам стаю однією із тих тіней, що це мене ставить молодцюватий учитель фізкультури і військової підготовки Борис Якович Білик до прямо-висної стіни, і це в мене пускають кулі ті, котрі вчаться бездумно стріляти, бо щось зі мною сьогодні сталося страшне, очевидно, з моого нашинника на хвилю відпав мацак, який помпував у мене чужі думки, бажання й чуття, тож мій язык несподівано для мене самого заговорив вільно і сказав щось таке, що в цьому світі категорично заборонено говорити, тож тепер стою тут, біля прямо-висної скелі, чорним силуетом, а на лежаках (до речі, я сам іх із хлопцями насипав) лежать мої однокласники, лежить директор, Соф'я Вольфовна і ціліть у мене, а тоді натискають гачка, і кулі врізаються в моє серце, а вони біжать до мене й радісно гелгочуть, і радіють, що так гарно й точно ввігнали до моого тіла важкого свинця...

Отам у човні, коли ми виїхали з батьком ловити рибу, коли навколо палали кущі й дерева і від того краї річки ставали багряні, а сама вона — чорна й бездонна, коли ми зловили одну лише рибинку (може, її вона була з риб'ячих бунтарів, в якої відірвався від ший мацак спрут), я коротко оповів батькові, що сталося, і побачив раптом, що він дивиться на мене переляканими очима, ніби я й справді щонайменше вбив людину і вже нема мені спасіння від кари за злочин.

— Чи ти здурув? — спитав він.— Та за такі речі люди навіки пропадали.

— Ale ж я сказав правду,— мовив мій схвильований дзвінкий голосок.— I по-можему, вже культ особи розвінчано.

— E, що ти там тяміш,— сказав батько.— Да, ти вліп!

Він задумався, і риба спокійно поськльовувала нашу приманку, а голих гачків вона не хапає, хіба я був такий дурний, що скопив голого гачка, якого закинула в нашу школярську річку ота вирлоока Соф'я Вольфовна; поки що я перед нею не вибачився, бо вже два дні не ходжу в школу; щось у мені по-вставало, щось мене не пускало вибачатися, бо це так ганебно себе принижувати, коли твоя правда; ні, я згоджувався ліпше покинути школу, ніж вибачатися за свою маленьку правду, в якій не сумнівався.

— Бачиш, синку,— повільно сказав бать-

ко, дивлячись у смоляно-чорну воду річки.— Життя таке, що в ньому мудрим тра буть. Правд багато, але толку від них мало. Розумний своє думає, а дурний, як сорока, на хвості носить. Розумний язика прикушує, а дурний розпускає. Знаєш про тих, що на Миколаївській?

— Знаю,— мовив я, бо таки знат: ті хвілі мороку, страху, ба жаху, що їх відчуваю у школі, вийшовши з директорового кабінету, поширювалися, здається з тієї вулиці.

— Отож знай і тримай язика на припоні. Бо загриимиш!

— У наш час? — спитав я здивовано.

— Не будь наївний,— сказав батько.— Ніхто їх не розганяє, а коли вони є, то їм робота потрібна. Є вовки, то вони шукатимуть овець. А потрапити в їхні лапи — пиши пропало! Там жалю не знають! І ще одне затяг: Україна для них надто ласий шматок, і вони його з рота ніколи не випустять.

Тоді я відчув, що мацак знову присмоктався до моєї ший і починає помпувати в мене чорну, їдку рідину, нею почали наливатися спершу ноги, потім низ живота, тулуб, руки й, нарешті, голова. І я сидів, чорний од того жаху, який було налито в мене так щедро, безвольний і безрухний, ніби не людина, а шматяна лялька, в якої безживно бовтаються кінцівки й голова, але рот вічно усміхнений. Батько в цей час знову непорушно вдивлявся у чорну воду річки, а довкола буяла така осіння краса, що я мимоволі провів очіма по розливах барв на березі, де росли бересяні кущі.

— Твоя правда,— нарешті сказав він.— Школу кидай, це буде ліпше, ніж тебе виженуть. Бо коли ти в них будеш на гачку, добра не жди. Ще не відомо, чи твоя вчителька не настрочить на тебе на Миколаївську. Вибачився перед нею?

— Hi,— сказав я.— Не можу!

— I це правильно,— сказав незвично гордо батько.— Бачу, що ти не шматка. Десятий клас і у вечірній зможеш закінчити. Але тепер язика на припоні тримай!

Я подивився на нього із вдячністю. Він мене розумів, мій батько. Він теж із тих (бо всі ми такі), кому до ший присмоктався мацак спрута, але більшість людей про те не знає, а він відає. Відає, що Україна для них «надто ласий шматок», отже, думав про те. Одне нас різнице: я хочу покинути школу, щоб зберегти свою гордість і відчуття правди, а він хоче, щоб я склався від них, отих, котрі можуть поставити мою тінь під скелю, щоб наповнити її свинцем своєї нетерпимості й злоби. Хай і так, мене це, принаймні зараз, задовольняло.

Ми ще посиділи з вудочками, дивлячись на непорушні поплавці, забувши, що на гач-

ках немає наживки, тоді батько зітхнув, скрутів вудочки, вилапав під ногами у воді єдину плотвичку, яку ми зловили, й викинув її у річку. Плотвичка яскраво спалахнула проти сонця, вдарилася об воду і стрілою пішла на дно, а ми рушили додому. Потім батько відіслав мене гуляти, і вони провели з матір'ю довгу нараду, зрозуміло про що, але що саме вони говорили, я так і не візнав. Однак, коли повернувся додому, батько зустрів мене блідо усмішкою і підбадьорливо кивнув, а мати на мене й не дивилася, очі в неї були заплакані, а під ними червоніли мішки, як це бувало, коли вона довго сварила. Ale згоду її на те, що я можу школу покинути, було одержано — батько впливає на неї вмів.

3

З Аллочкою мої стосунки складалися химерно й плутано. Після того епізоду в трамваї, Артур таки розповів батькам, і ті, як я вже казав, рішуче заборонили дівчинці зі мною зустрічатися — ми тільки інколи входили у балачки і взагалі вели себе так, ніби в нас нічого й не було. Зрештою, це й правда, бо ті кілька зустрічей, які ми мали, — просто спільні прогулянки і нічого не значили. Ale то трапилося аж два роки тому, ми були тоді восьмикласниками; в дев'ятому класі ми стали зовсім чужі, я тоді закохався в іншу дівчинку, яку любив таємно і пристрасно, марив нею й тужливо дивився в її бік, але вона на мої поклики не відповіла, а почала ходити з хлопцем same того типу, який я не навидів: самовпевнений, гарний — я відродзив ж збегнув, що я йому не суперник, і любасний вогонь до дівчини, її звали Женя, в собі погасив. Тоді доля знову звела мене з Аллочкою, при тому справді звела. Було це під кінець дев'ятого класу, вдарила раптова сильна гроза, і я, рятуючись од дощу (повертаався зі школи), заскочив до аптеки на Андріївській вулиці (її тоді називали Військових таборів). Ця ж гроза загнала в аптеку й трохи змоклу Аллочку.

— O! — сказала вона.— I ти тут!

— Обляпаний і обдрипаний,— мовив я. Вона уважно на мене подивилася.

— Щось по тобі не помітно. Це я обляпана.

— Чудово,— сказав я.— A що, як нас знову побачить твій брат?

— Він уже не такий вредний,— засміялась Аллочка.— Bo сам ходить із дівчиною.

Ми подивилися одне на одного довгими поглядами, а хлопцеві й дівчині небагато треба, щоб порозумітися. Стояли біля вхідних дверей, аптекарка поралася в приміщенні за склом, виготовляла ліки, отож могли віль-

но розмовляти, бо вже коли доля когось зводить, то вчинить так, щоб в аптекі не було відвідувачів.

— Ну а ти? — спитав тихо я.

— Що? — звела велики очі Аллочка.

— Ні з ким не ходиш?

— Ні з ким,— засміялася вона. За цей рік вона виростла й покращала, з'явилася у ній якась спокійна принада, а дитячого ніби і зменшилося.

— А зі мною не хотілося б зустрітися? — спитав я, хвилюючись.

— По-моєму, тобі подобається Женя,— з якоюсь ураженою впевненістю проказала Аллочка, і я аж рота розтулив: звідки її про це могло бути відомо, коли Женя була моєю таємною любов'ю і про це я ні перед ким ані духом не прохопився. Аллочка ж на мене не дивилася, а на двір, на дощ, на спалахи блискавиць, на мокрий брук, на хату навпроти, на дерево, що аж пригиналося, так обтріпував його дощ, а воно, як курка, покірно стояло й мокло — ні, ці дівчата бувають дивовижні.

— Хіба не знаєш, що Женя ходить із Пісоцьким? — спитав я.

— А тобі ж вона подобається?.

— Дурниці,— розсердився я.— Ні до чого вона мені!

— Ясно, що ні до чого, коли вона ходить із Пісоцьким,— згорда сказала Аллочка.

— Хочеш, буду дружити з тобою? — тихо спитав я.

— Hil — сказала Аллочка і раптом рвонула на дощ.

Я стояв і дивився. Дощ був ніби зелений, а може, це він ішов на тлі зеленого. Я дивився, як Аллочка біжить хідником, швидко мокнучи, і чомусь був упевнений: коли б побіг за нею, то вона, може б, і змінила своє «Hil». Але я за нею не побіг, бо мене незвідьому омила хвіля печалі і вперше навідало почуття неповноцінності, бо ті дівчата, які мені подобалися, навіть не дивилися в мій бік, бо їй не мав я такої сили, щоб іти нахрапом і ломити їхню байдужість, як ламає бик загорожу; окрім того, і її батьки ставляться до мене негативно; окрім того, я вельми сумнівався у власних притягальних здібностях; окрім того, мені чітко було сказано: «Hil», — а коли так, не малосильність, а гордість не дозволяла мені кинутися за нею. Отож я вирішив забути її, бо навіщо мені було домагатися людини, яка не хоче нічого зі мною мати. Був я тоді наївний і зелений і не розумів, що дівоче «Hil» — це все одно, що «Tak!», отож і омивався смутком у дверях аптеки, і так незатишно й самотньо мені зробилося, що і я вийшов на дощ й повільно пішов додому, мокнучи і відчуваючи неприкяану від того осолоду, бо я був одторгнутий, бо я був у дощі

самотній, бо все в мені якось чарівно й смутно співало, бо серце мое обливалося зеленим дощем, бо мокрі мої ноги брели асфальтом, по якому дзюркотіли потоки води, бо я відчув себе раптом тріскою, яку несе розбурхана течія, і це також мені смутно подобалося: хай буде, як є, подумав я, а буде так, як повинно бути.

Але доля коли вже грається з людьми, то так просто їх не відпускає, бо вона, та доля, ніби велетенська кішка, а ми — миші, отож та невидна нікому кішка ступає м'якими лапами по вулиці, наступаючи на асфальт; і будинки під нею — як малі купини, а очі в ній звужені, сяють голубим вогнем, і той голубий вогонь починає гуляти вже сам по собі, може, як світлі тіла кульової близкавки; може, як синій туман, що лягає на мокрий брук чи асфальт; може, як сутінок чи світанок, і ми п'ємо його, п'яніощі, і нам у чепр встремляється золота голка, через яку проходить у мозок послані тією кішкою радиовилі, і це ще один спрут життя нашого; тільки той, про який я оповідав раніше,— чорний і морочний, а цей голубий і принадний. Але й він спонукає нас до рабства, бо насилає нам у голови через золоту голку любасного дурману, щоб ми полонилися, одурили себе через любов, поселили самі себе в клітку, спултали волю свою родиною, речами, телевізорами, роботою і стали їхніми рабами; мусимо те ѹ мусимо се, мусимо дбати, щоб клітка була належно споряджена, щоб діти й жінка були належно одягнені, а коли отямлюємося ѹ озирамося, то вже й життя ми-нуло, ѹ опиняємося у піщаній пустелі, де тільки ѹ лишається — послати в неї своє останнє волання — ні, ці думки не були ко-лишні, з того загадуваного часу, не міг я хлопцем так думати — це думки теперішнього стандартного чоловіка, того, ким я став, бо золота голка в моєму черепі вже поржавила, і зовсім немає нічого в тому дивного: золота, а поржавла, і хвілі, які послалися мені через неї, до мозку вже не завжди й доходять. Чerez це я ѹ кинувся писати ці нікому непотрібні записи, бо хочу продивитися пильним поглядом своє життя, а для чого це — хто ѹ зна!

Отож був вечір, коли голубий спрут наслав мені повну голову любасного дурману, і я не міг усидіти в хаті — щось мене вивело надвір. Світ топівсь у сутінку, був травень, пройшов молодий весняний дощ і запоморочливо пахло клесом брунькою та юного тополиного листя, а під тополями лежали смолисті духм'яні лусочки, і повітря чи від того, чи від недавнього дощу, стало густе і хмільне, а сутінок оповивав дерева у м'які теплі кулі. I я раптом захвилювався, бо чогось чекав, чогось сподівався — і це «щось» напевне

мало сьогодні звершився. Я вийшов на стежку, що тяглась у зеленій траві, як вигиниста стрічка,— стежки завжди кривуляють і ніколи не буває їх рівних, очевидно, це відтінок якоїсь предковічної здатності людини ходити не прямо, а вихилясом,— і по тій стежці назустріч мені йшла Аллочка, можливо, як і я, виведена у вечір незрозумілою силовою, що нами кермус.

Ми стали одне проти одного й дивились у очі.

— Привіт! — сказав я.

— Привіт! — мовила вона.— Не бачив Артура?

— Тепер висліджуеш його ти?

Ми засміялися, тим більше, що Артур був непотрібний ані їй, ані мені. Отож ми взяли та й пішли собі разом, про щось незначне теревенячи і відчуваючи золоту хвилю злагоди, що покрила нас.

За своє життя я пробував зійтися з кільканадцятьма жінками, не все то були романі з належними складниками й розділами, інколи це були просто спалахи симпатії, але завжди на початку з'являлося відчуття щирої злагоди, що може бути похідним бажання бути разом і намагання одне під одного підладитися. Через це я вважаю, що всі початки стосунків з жінками прекрасні. Як це там у Григорія Сковороди: «Хоч спочатку гріх вабливий, йде по квітах спершу вам...» Старий відлюдник, очевидно, чудово знав, що це таке: «Йде по квітах спершу вам». Отож, ми у той вечір справді «йшли по квітах», а не по землі, квіти виростали довкола нас, як на картинах народних художників чи як на шибках узимку,— все було нереально побільшене, нереально буйне, і це, очевидно, тому, що й почуття наші були нереально побільшенні, бо нас зловив голубим мацаком і стулив докупи отої голубий, велетенський, але цілком невидимий кіт-жартун, що любить гратися сірими мишками, котрі метушаться і снують біля його ніг — очевидно, в той вечір я був по-справжньому закоханий в Аллочку, був п'яній від того вечора, повітря, шелестів і перших слов'їв і морочного дихання близької ночі,— так, це був вечір, яких посилається в життя небагато, коли по-справжньому «одур голову бере», і я зважився зупитити Аллочку і тицьнувся губами десь у те місце, де мали б бути її губи. Але вона повелася зовсім дивно, вирвалася з моїх обіймів і заплакала, і побігла від мене геть, я подався за нею й почав по-дурному перепрошувати, але вона зі мною не хотіла й говорити, хоч уже не плакала; зрештою, мені й самому здавалося, що я вчинив непростимий гріх. І вже не було квітів навколо нас, не було чарівної ночі, не було одуру, а може, я просто не зінав і не розумів химерії жіночої поведінки, бо вона,

та химерія — природа їхня, і нормально для чоловіка на ней просто не зважати, а прийняти як належне. Але я був дурний і темний у тих справах і не поцілавав дівчину вдруге, а відпустив її, цілком ідіотично пообіцявши ніколи більше не повторювати спроб її поцілевати, що навряд чи могло дівчині сподобатися,— це й спричинило нове між нами охолодження, і ми знову перестали зустрічатися; власне, на призначенні мною побачення вона не прийшла, а більше тих побачень із нею я не домагався.

Цю маленьку історію згадую зовсім не тому, щоб помилуватися, як це роблять старі гріховоди, своїми колишніми амурними подвигами й пригодами, як Казанова, хоч кожному чоловікові й не гріховоді таке чинити приемно, коли не стане він з літами буркотливим ригористом, якого не захоплюють, а обурюють надмірно оголені ноги дівчат чи відсутність у них під кофтиною станика — вважаю, що ті чоловіки вже не мужчины, а тільки оболонка мужчин,— загалом же, інтерес у мене зараз інший. Був я тоді хлопець начитаний, недурний, здібний, з поривами і рефлексіями, тобто ніби зовсім не стандартний, а от на старість визнаю себе за цілком стандартного. Отже, життя мене перемолотило, вибило й викришило з мене всю нестандартність, зігнуло, підтесало, підігнало, вклало у лунку і молотком років вбило мене в неї, як вуханль у підкову чи вкрутило у різьбу, після того мені не залишається нічого іншого, я спокійно іржавіти, доки іржа не сточить різьби і не випаду я зі своєї лунки в порох дороги. «З землі ви пішли, землею і станете...» Як це плаче Єремія: «Нехай скаржиться жін на гріх свій, пошукаймо доріг своїх та дослідімо». Отже я й захотів дослідити дороги свої, а Аллочку згадую так докладно теж не із сентименту. Згодом ми зустрілися з нею ще кілька разів, а коли я зважився вдруге поцілевати її, вона серйозно, якось по-старечому заговорила, що так чинити не годиться, бо наші стосунки не визначені *. Тоді мене та фраза ошелешила, і лише пізніше я збагнув: логіку ми мали неоднакову. Я вважав, що коли зустрічаєшся з дівчиною,— це і є виявом до неї любовних почувань, які з часом мають розвиватися, а близькість тілесна збільшуватися; вона ж вимагала в мене по-старомодному правильних стосунків: офіційне освідчення, тверда заява про серйозність моїх намірів, про сталість свою і вірність, тобто я ніби мав ставати ледве не офіційним її женихом — і це тоді, коли ми обое тільки перейшли в десятий клас. І хоч була вона молоденька дівчина, я жахнувся

* Пізніше цю її рису перейме її дочка Оксана, про яку розповім у повісті «Горбунка Зоя» (прим. автора).

з її емоційної старечості, адже її любов мала будуватися не на гарячому почути, а на холодній розсудливості, тобто ця дівчина ніколи не мріяла про щось незвичне, романтичне, хвилююче, про якісі відкриття у світі та собі, здобування незнайомого й невідомого, а була ніби запрограмована, стандартного випуску машина, яка має виконувати певні акції, а всі, хто хочуть нею користуватися, також мають виконувати відповідні акти. Спершу я думав, що це мені тільки так здалося, що різниця між нами зовсім не в мірі стандартності, а в тому, що вона по-дівочому лукавить, а я мислю по-хлоп'ячому та й усе. Але згодом мої здогади підтвердилися. Я чітко запам'ятав одну нашу бесіду (були вони нерегулярні, без призначених побачень, а від зустрічі до зустрічі, часто принагідних; цікаво, що коли я побачення призначав, вона на нього не приходила, хоч обіцяла прийти, а може, десь ховалася неподалік і стежила — таке мені чомусь здавалося, — як я по-дурному топчу траву чи асфальт, маючи при цьому зловтіху, але твердо про це судити не можу — хто зна?), коли ми якось принагідно зустрілися і пішли вулицею. Світило тоді ясне сонце, авта стріляли в нас спалахами шиб, на Аллочці була напроцуд охайненька суконька з мереживками, оборками, крайками, білі шкарпетки, що відтіняли засмаглі чудово округлені літки, лакові туфлі на низькому підборі, волосся зачесане так охайно, що не провисав жоден волосок; від неї віяло спокоем, чистотою й достатком, і от ми заговорили з якогось там приводу про свої житейські ідеали.

— Хочу мати чоловіка спокійного і роботящого, — сказала поважно Аллочка, — щоб мав нормальну зарплату і давав про дім. Хочу мати дім, у якому був би лад і чистота, й нормальну, небрудну роботу.

— А що саме робитимеш, тобі байдуже? — спітав я зчудовано.

— Звичайно, — стенула плечиками Аллочка. — Робота має бути для зарплати, а для душі — дім.

— Так само й твій чоловік має чинити?

— Аյкже, — сказала поважно Аллочка. — Я не могла б мати чоловіка блудящого й безпутного.

— А коли в домі буде лад, чистота і чоловік путній і не блудяющий, і дбатиме про дім, то що далі?

— Як це що далі? — здивувалася Аллочка. — Нормально, спокійно житимемо. Щоб був лад і чистота, треба постійно прикладати рук. Окрім того, підуть діти, а з ними клопоту не оберешся. Я хочу, щоб у мене були спокійні, добрі, виховані діти... А чого хочеш досягти ти?

— Бачиш, — сказав я, незвідь-чого хви-

люючись. — Ти mrієш про світ, що у вікні, а мені він бачиться широкий і безмежний. Є величезні бібліотеки, напаковані книжками, яких я не знаю, є безліч думок, передуманих людьми у різні часи... Як би тобі сказати... Коли прийшов у цей світ, то його, принаймні, треба піznати. Є не тільки хата, наше місто чи вулиця, а сотні міст і тисячі вулиць. Отже є безліч незвіданого й недодуманого.

— А пізнаеш, то що? Краще житимеш? — спітала спокійно Аллочка. — По-моєму, все, що ти кажеш, ні до чого... Бо від таких речей і безпутним можна стати...

Я тоді відчув, признаюся, зверхність над отими старечими, елементарними, я вважав, цілком міщанськими, усталеними й застиглими Аллоччиними резонами. Це була якась мурашина філософія, мені смішна. Найцікавіше те, що я й справді кинувся у той великий світ, обнишпорив величезні бібліотеки, рокі поклав, щоб перечитати гори книжок, пізнав усе, що міг і хотів, кидався на все незвідане і додумував недодумане, і тільки тоді довідався, що ота елементарна, чистенька, глибоко порядна, невибаглива в помислах і своїх бажаннях дівчина, проголосила мені одну із найсокровенніших світових ідей — ідею святої простоти (*sancta simplicitas*), яку сповідували й християнські філософи й середньовічні сколости, й гуманісти, і просвітники, що й Григорій Сковорода, зрештою, мав той-таки ідеал — прочитайте хоч би його «Вдячного Еродія», що ідея самообмеження людського розуму така ж велика, як і ідея його безмірного розвитку. Небагато треба розуму, щоб додуматися: розкриті нові обшири розуму — це новий неспокій і бунт, зрештою, це нова кара Божа для непокірної людини у формі нових її проклять, які несуть їй нові нещастья. Велике благо автомобілі, але вони вже доїдають кисень на планеті, велика таємниця у розщепленому урані, але в ній затайлася можливість загибелі цивілізації; велика таємниця розкривається літаками й ракетами у небі, але від того ширшають озонові діри; великого блага чекали від нових вір двадцятого століття: комунізму та фашизму, але вони принесли стільки бід, крові й нищення, якого історія ніколи не відала. Отож апологія глупоти, як не іронізував із того Еразм Роттердамський, мала й має свій високий смисл, недаремно так ярісно її обстоював Іван Вишенський. Як це сказав апостол Павло: «Як кому з вас здастися, що він мудрий у цім віці, нехай стане нерозумний, щоб бути премудрим». Але тоді я ще всіх тих резонів не знав. Не відав, що Аллочка сповідує речі високого смислу, через це ми й розійшлися, по-дурному заспередавши і до решти з'ясувавши, що між нами

надто багато неперехідного. Мене палив юнацький неспокій та вогонь, а вона ніколи такого вогню не відала — не по дорозі мені з нею було. Тож я пішов від неї, легковажно насвистуючи і зверхньо посміхаючись, а вона залишилася десь там, у темені часу, хоч ми потім з нею ще не раз зустрічалися, але щоразу холодніше й холодніше, а потім Аллочка почала виявляти до мене і якусь не зовсім зрозумілу ненависть, але це було вже не через мое ставлення до неї чи її думок, а через Артура, її брата, про це я ще розповім. Потім ми в житті розійшлися і наша любов розтала, як хмарка в небі, не полишивши й сліду. Але ні, слід залишився: оця дивогідна пам'ять про ту дівчинку, а зрештою, і те, що і вона, і я стали стандартними людьми. Життя мое від того не збагатилося, тобто я не став «краще жити», хоч і розумію високий смисл теорії *sancta simplicitas* — одне діло теорія, а інше життя.

4

Отже я покинув школу і влаштувався кочегаром в одному із високих будинків, кочегарка й отоплювала його. Саме тоді я зійшовся близче з Аллоччиним братом Артуром і його калікою-приятелем Славком. Перестрів їх якось на вулиці, і Артур оповів, що в школі мій учинок викликав немало суперечок, що вони із Славком цілком на моєму боці й вітають мій героїзм, що Соф'я Вольфовна казиться і ще з більшою ярістю доказує учням, що російська література «сама лучшая, самая ра-развятая, самая богатая, самая неподражаемая в мірех», а «русской народ самий выдающийся в мірех» і так далі. «Какие типические черты русского народа?» — питала вона в кожного учня, і всі мали відповісти: «Русским присуще смелость, чесность, героизм, доброта, ум, любов к труду, патріотізм, верность долгу», — ну, і скільки ще хто зможе придумати виключно позитивних рис. Славко при цьому заразливо розготав, звішуючись на костурах, а Артур саркастично всміхався.

Вчителька ж української літератури, теж Соф'я, але Іванівна, кожному учневі задавала інше запитання:

— Під впливом якої літератури розвивалася творчість Шевченка (Франка, Лесі Українки, Грабовського, Панаса Мирного і так далі)?

На це учні неодмінно мали казати готову формулу:

— Творчість Шевченка (Франка, Лесі Українки і т. д.) розвивалася під впливом великої російської літератури, — і при тому робити ягнечі очі.

Славко й на це розготав, аж головою поводив, звішуючись на костурах.

Новини були не тільки такі. Соф'я Вольфовна (і ми її називали, як і Соф'ю Іванівну, Сопля Вольфовна), чи директор, чи хтось інший, може, молодцюватий Білик, що був у школі партторгом, на мене в КГБ все-таки донесли, бо приходив звідти страшенно мордатий чолов'яга-нишпорка, і цей нишпорка в директоровому кабінеті розпитував про мене учнів, зокрема Аллочку і Артура, — їм стало відомо, що з Аллочкою я трохи дружив. Мордатий розпитував, чи не говорив я ще чогось «анті» — хто що там наляпав, Бог знає, але Артур сказав, що нічого від мене «анті» не чув, а що взагалі, я дуже високої думки про «партию і правітільство», а особливо про космонавтів.

— Та ти що? — здивувався я.

— Ну да, я люблю хохми, — сказав Артур, а його приятель аж заливався від сміху, звішуючись на костурах.

— Про «партию і правітільство» подумав, що я заливаю, — мовив Артур, — а про космонавтів повірив.

По тому Артур дав мордатому клятву, що нікому про цю розмову не розказуватиме, тож був відпущенний з миром.

— Тобою, бач, поважні дяді зацікавилися, — підморгнув Артур.

— А що Аллочка?

— В Аллочки сам спитай. Вона свято виконує обіцянку про розмову з дядями — нікому ні слова! Серйозна дівчина!

Оте «серйозна дівчина» було сказане із глумом. Я теж запримітив: вона надто серйозна, аж прагматично, запрограмовано серйозна, із тих, котрі від засвоєних догм буття не відступають. Зрештою, мені таки довелося з нею зустрітися, і цього разу випадково, — це була наша остання відверта розмова, як людей, котрих щось зв'язувало, по тому ми тільки віталися, а коли й перекидалися якимсь словом, то принаїдним, поки не перестали робити й це.

— Правда, що ти покинув школу? — спитала вона, а добре ж це знала — ми вчилися в одній школі, хоч і не в одному класі, вона була на рік молодша.

— Правда, — сказав я. — Стало нудно.

— І що ти цим доказав?

— Доказав, що я людина, яка має право на власну думку.

— Вважаєш, що це треба доказувати?

— Звичайно, — мовив я. — Бо коли добра людина не доказуватиме, що вона добра, гріш ціна її доброті. Коли людина з принципами не доказує своїх принципів, тобто не дотримує їх, гріш її ціна.

— А може, тим принципам і справді гріш ціна?

— Може,— відповів я.— Але вони мої!

— І через ті принципи, яким гріш ціна,— розсудливо мовила Аллочка,— ти псуєш собі життя, не бажаєш учитися, щоб здобути порядне місце в житті, аби пристойно жити, не зможеш і вступити — оце ціна твоїм принципам?

Так міг би сказати мені хтось розсудливо-дорослий, і я зрозумів би його логіку. Але коли таке говорить юна, милovidна осoba, якій поки що належить бути піднесеною, романтичною, поетичною, може, й трохи безроздумною й нерозважливою,— це вже в людині якийсь гандж, подумав тоді я. Отож ми трохи постояли, трохи щось одне одному казали; звісно, Аллочка й не заінтуляся, про що там її допитував один із слуг диявола з Миколаївської і що він хотів у неї про мене довідатися,— глянули одне на одного, як гідні жалю: вона жаліла, чи, власне, засуджувала мене за те, що я переходив у стан безпутніх, тих, які нічого в житті добитися не можуть, отже не можуть бути претендентами на її серце й руку, бо з того числа безпутні вилучаються категорично; я ж жалів її за повну відсутність у ній пориву, за старечу запрограмованість і надмірну впевненість, що чинить вона єдино правильно і що правда в цьому світі тільки така, яка вимірюється її мірильцем.

— Шкода,— по-менторському зауважила Аллочка.— Взагалі, ти хороший хлопець, але став на криву дорогу. І твої батьки тобі нічого не кажуть?

— Мої батьки,— сказав не без улюблени,— як і я, вважають, що честь людська дорожча від тимчасової вигоди.

— Думаю, вони так не вважають,— мовила Аллочка й пішла повз мене, ніби я був дерево чи камінь, на які й уваги звертати не варто.

Отже я влаштувався працювати кочегаром — саме розпочинався опалювальний сезон. Кочегарка була в довгому підвалі, в глибині якого через отвір навалено купу чорного вугілля. Це вугілля я мав підвозити тачкою, висипати біля печі, а тоді лопатою засилати у жерло, яке гоготіло й палало. Ще в моєму розпорядженні була довга кочюба, якою я підгортає, чи, власне, запихав далі запалене вугілля, щоб було куди кидати нове. Отож я цим ділом і займався, а коли після роботи сякавсь у хустку, на ній лішалася ідка, брудно-чорна маса. Спецівка й сорочка бували мокрі від поту, обличчя, націловане вогнем, пашіло, і на щоках відчувалися неприємно гострі голки. Перші кілька тижнів я неймовірно втомлювався і єдиною розвагою для мене було те, що вряди-годи до мене в часи роботи завалювалися Артур із Славком — в перервах між завантаженням

вугілля ми вели гарячі, запальні суперечки, чи, правильніше, балачки про все на світі. Найбільше при цьому дивував мене Славко, якого я досі мав за реготуна і Артурову тінь, а дружили вони через те, думав я, що Артур каліці співчував. Виявилося щось зовсім протилежне: Артур улягав Славкові значно більшою мірою, ніж той йому. Поперше, Славко в школі вже не учився, він був на першому курсі інституту іноземних мов, хоч різниця між нами була мінімальна, але він уже тим самим ніби ставав вище за нас — він студент, а ми школярі, хай я вже також не школяр. Славко багато читав і в свої сімнадцять брався за Гегеля, читав греців та римлян, дістав десь дореволюційне видання Спінози, в обласній бібліотеці знайшов книжку Дмитра Багалія «Сковорода — український мандрований філософ», захоплювався німецькою літературою і відкрив нам Борхерта, Ремарка, Бойоля і Дебліна, яких ми читали запоєм, хоч Гегеля, Канта чи Спінозу утнути не могли.

— Як ти можеш це читати? — наївно питав я.

— Все просто,— казав Славко,— бо я не можу собі дозволити чогось не могти.

При цьому він поморгував оченятами за скельцями окулярів — окуляри почав носити тільки рік тому, і вони йому смішно личили. Його характер найліпше відбивала одна історія, яка сталася із ним у десятому класі. Учителем психології у них був великий оригинал, котрий ходив у костюмі в смужечку, із краваткою-метеликом, відверто вважав своїх учнів бовдурами і ставив усім без розбору самі трійки — при тому чинив це з таким зневажливим виглядом, ніби все йому бостогидло: і учителювання, і власне дивацтво ставити усім трійки. Якось він викликав Славка, той порядно відповів, але дістав трійку. Тоді Славко голосно, на весь клас сказав:

— Я не хочу, щоб ви мені ставили трійку!

Вчитель здригнувся і, розтуливши рота, на всі очі видивився на Славка.

— Да? — спітив він.— Ви це серйозно, монсеньйор?

Клас загиготів на «монсеньйора», а Славко незворушно сказав:

— Абсолютно серйозно, я хочу п'ятірку.

— Дивно,— сказав учитель психології й покліпав очима.— І ви твердо впевнені, що знаєте на п'ять? П'ятірка — це дуже висока оцінка, я сам не впевнений, що знаю предмет на п'ять.

— Ви, може, й не знаєте, а я знаю,— спокійно відповів Славко, і клас завмер, бо це вже було зухвальство.

— Аж так,— покліпав очицями вчитель і поправив краватку-метелика.

То був двобій двох кентаврів, як розповідав, сміючись, Славко. Вчитель ганяв його вздовж і впоперек, ставив каверзні питання, запитував про речі, яких не було в підручнику, але Славко рівно й спокійно на все відповідав. Нарешті піт зросив лоба вчителя, і він поставив супроти учня скаламучені очі:

— Звідки ви взялися, молодий чоловіче? Ви що, і раніше вчилися в цьому сонмищі остолопів і баранів?

Клас дружно гримнув реготом на цей безсумнівний учителевий жарт.

— Я був тут завжди, Ефреме Соломоновичу, тільки ви мене не помічали.

— Гаразд, маєте своє п'ять! — сказав учитель. — Хто ще хоче п'ять?

Руку підняла їхня кругла відмінниця.

Вона відповіла на всі запитання, але тільки те, що було в підручнику. Вчитель слухав її, уже відвверто нудьгуючи.

— У вас п'ятірки з усіх інших предметів? — кисло спитав він.

— Так, — сказала відмінниця.

— І ви хочете одержати медаль?

— Так, — сказала відмінниця.

— Гаразд, маєте своє п'ять. Хто ще?

Тоді виступило ще кілька з тих, що хотіли медаль, і також одержали свої п'ять. Решта змагатися з учителем не захотіла: їм досить було й тройки.

На перерви учитель сам підішов до Славка, поправив краватку-метелика, обдивився його холодними сірими очима й сказав:

— Я радив би вам вступати на філософію.

— Боюся, що не втну високої мудрості марксизму-ленинізму, — відповів, скромно потупивши очі Славко, — явно з учителя іронізував.

— Думаете? — глянув на нього уважніше вчитель і раптом сказав таке, що зруйнувало між ними неперехідну стіну, яка завжди відділяє учня від учителя:

— До речі, цієї високої мудрості не втамув і я також... Будьте обережні у висловах, молодий чоловіче, щиро вам раджу...

Цей учител недовго пробув у їхній школі, невдовзі він зник, але Славко тільки про нього одного й говорив із симпатією.

— Дивно, — завершив він свою розповідь. — Мою іронію зрозумів. Ні, це була голова!

Артур оповів про свій конфлікт із учителькою — це була Сопля Іванівна, учителька української літератури. Вона розпоширювалася про реакційність митців, що сповідували мистецтво для мистецтва. Артур устав і сказав:

— А по-моєму, мистецтво й повинне таке бути. Коли вони не славили суспільного ладу, в якому жили, — це й була їхня форма

протесту. Бо ті, що його славлять, — запроданці!

Учителька, Сопля Іванівна, отетеріла:

— Хочеш сказати, що сучасні письменники, які славлять існуючий лад, запроданці?

— Я кажу про письменників нашого важкого минулого, — підступно, але назовні цілком невинно мовив Артур, а вчителька вкрилася густою барвою, навіть злякалася: виходило, що це вона назвала сучасних письменників, які славили існуючий лад, запроданцями.

Ми недаремно зійшлися: всі три воювали по-дитячому проти стандартності, хотіли виломитися з тієї маси бетону, яким заливали наші думки й почуття, тіла наші й мозки, хотіли зірвати ошийники, а разом із ним того мацака, що приклейвся до нас і напомповував чорною отрутою. Збиралися в кочегарці й вели розмови, від яких зів'яли б вуха в наших батьків та вчителів, ну, хоч би згадати отої прецікавий Славковий монолог, який він виголосив, сидячи на перекинутому ящику в сутні, облитий кволим електричним світлом і відблисками вогню із печі; я тільки-но наповнив невситиме жерло, а Артур курив, естетично випускаючи з рота дим, який вився над його головою гарними, кудлатими кільцями:

— Українці — це порода трипостасна, — сказав Славко. — Малороси, хохли і справжні українці. Малороси — це ті, що мову й культуру українську відкидають і зі шкурі лізуть, щоб стати «руссескими». Вони зневажають і ненавидять тих, котрі ще українською мовою говорять: селян, міський простолюд, хохлів, а особливо ненавидять українців справжніх, бо мають затамований комплекс вини за своє відступництво. Це тип безперспективний — гній землі. Другий тип поширеніший — хохли. Їхній головний Бог — пристосуванство й вигода, користь. Вигідно йому говорити українською, буде українською, вигідно турецькою — миттю перейде на турецьку, хоч її і не знає. В роботі не перерветься, але вміє створити видимість діяльності. Він — прислужник, хапач чинів, блюдолиз; вигідно йому покинути свою землю — покине, в армії він служить «сундуком», а коли вілазить у начальники, стає хамом (не доведи Боже, з мужика пана!). У нього немає ні святого, ні Божого, а тільки взяти й пристосуватися. Це порода невмироща, бо має силу до виживання, культывувати таких не потрібно, вони не гній землі, а її бур'ян, але вони духовно вироджені, через це також безперспективні. І нарешті — тре-

тій тип — справжній українець. Він великий трудівник і там, де він живе, земля розквітає квітами, садами, плодоносить, бо він як бджола трудається від ранку до вечора. Він любить свою землю, а коли його насильно з неї викидають, робить садом землю чужу, тужачи за своєю, він ніколи не зрубає даремно дерева, не зірве без потреби квітки, не забруднить джерела, річки чи криниці. Він може вмерти за рідний край, і це він створив оти тисячі пісень, співаючи які, розриває й лікує свою душу. Він здатний до праці без винагороди, а тільки задля радості душевної чи на благо загальне, він безкорисливий і байдужий до багатства, добрий, сентиментальний, але завзятий у своїх переконаннях та пристрастях, за які бореться з винятковою мужністю. Він не гній землі, а її сіль, її господар, оберігач і надія. Саме цей тип немилосердно винищувався малоросами, зайдами і їхніми холуями — хохлами. Але він невмирющий, бо має дивовижну упертість і витривалість.

— А чи не може бути змішаних типів: трохи малороса, трохи хохла, а трохи справжнього? — спитав я.

— Може, — сказав переконливо Славко. — Життя неординарне, і його не легко розкласти на полички. В дитині малороса може прокинутися справжній українець, а в дитині справжнього — хохол чи малорос. Все змінне й переливне, одне вбирає, інше заперечує — бо це життя.

Ми сиділи в сутінку, гоготіло в грубі полу-м'я, кидаючи криваві відблиски на наші обличчя й стіни, пахло вугільним пилом, він тріщав у нас на зубах, а ми відчували себе сокровенно піднесенними, бо разом до чогось у цьому світі додумувались, бо в нас грала молода кров, бо очі наші запалено світилися; ні, ми не хотіли бути ані роботами, ані коліщатками якоїсь машини чи системи, хотіли розширитися розумом й чуттями на цілий світ, хоча постійно відчували, що там, у кінці довгого сутерена, — то не купа вугілля, а чорний, тисячеокий спрут, який пильно дивиться на нас — уважно, підозріво, нишпорячи, що цей спрут тільки дочасно спокійний, що він може щохвилини заворушитися й рушити на нас, схопить мацаками й жбурне, як трьох біблійних юнаків у гогітливу пащу печі, і це ще дуже проблематично, що ми там не згоримо, бо ті біблійні юнаки мали віру в свого Бога, а ми її тільки шукаємо, бо той Бог юнаків міг захистити, і вони це знали, а ми діти епохи насилия і зла, спрут обачливо поламав усіх богів і храми, де пробував їхній дух, і мав свою рацію: людей, у яких украдено Бога, легше гнити, чавити, нищити, вправляти, класти на прокrustові ложа, обрубувати те, що виросло понад встанов-

лену міру, а потім сипко шептати їм у вуха, що вони найщасливіші, найбільш обласкані, що вони мусять бути безмірно вдячні за таку виявлену до них милість, бо немає кращих і гуманніших за них, нищителів. Бо мета нищителів ясна й принадна, бо заради тієї мети вони мусять радіти, коли їм перебивають ноги чи відрізають голову, — про це свідчить і велика наука діалектика, отож учіть цю науку й радісно крокуйте під звуки мідних горлянок і байдьорі ковткі барабанів: «Раз-два! Раз-два!»

5

Так бувало у ті часи, коли мене відвідували друзі, коли ж я залишався сам, мене брали стума. Тоді, наситивши жерло гоготливої печі, я виходив з підвальну й сідав на лавочку біля будинку. І мені в душі заходила осінь, багата, пишна, барвиста, будинок був неподалік кручі, що різко обривалася в глибоку долину, де в'юнилася тиха Кам'янка; з правої руки, де колись був базар, насадили дерев, дерева виднілися і з того боку річки, і мені здавалося, що то нашли на землю дивовижні руді звірі. Вони були сумирні, наявіть непорушні, коли на них дивитися, але тільки відведеш очі, як вони починають ворушитися, зміщатися, і тільки різко кинувши поглядом, можна було це помітити. Але чудо було не в тому. У якийсь дивний спосіб ті барвисті звірі проникали і в мене самого, і я думав тоді барвистими думками з присмаком смутку — думав, про марність свою у світі, бо що я можу в ньому, для чого й куди несе мене моя павутинка? Ще я мав у тих сидженнях інтерес романтичний, бо саме в цей час поверталася додому дівчина із таємничими і глибокими, як осінь, очима. Вдягалася вона часто в барвисту одежду, і мені здавалося, що то осінь, нагулявшись і засвітивши міріади листків, стомлено повертавася додому на нічліг. Думка була поетично-дурна, зрештою, я сам був поетично-дурний, якийсь розм'яклій, розчуленій, сентиментальний, а збоку виглядав не велими привабливо: у робочій робі, з темним від пороху обличчям, з чорними руками й брудними черевиками. Мабуть, саме тому, що я так виглядав, дівчина, проходячи якось повз мене, розсміялася.

— Що такого смішного? — спитав я.

— Ти що, кочегар, що такий замазурений?

— Натуральний, — сказав я. — Дбаю, щоб по вашому дому текло тепло.

— Ой, як ти викрутася говориш! Кочегари так не говорять.

— Бо я кочегар-інтелектуал, — мовив я.

— Хто? — глибочезні очі спинилися на

мені, я аж захолос: були вони прекрасні.

— Це так називається моя професія, — сказав я. — Інтелектуал — це синонім слова «тачка». Не чула такого слова?

— Та начебто чула, — сказала дівчина. — Але не знала, що воно значить.

— А що значить люмпен-інтелігент? — спитав поважно я.

— Це щось із історії партії? — поморщила лобика дівчина, очевидно, інтелектуальний рівень у неї явно був невисокий.

— Швидше з історії безпартійних, — мовив я.

Вона звела брівки, глянула чудовими очима, розтулила вуста й завмерла так на хвилю.

— A-al — сказала вона. — Ти хохмиш?

— Ну да, — сказав я. — Як і всі кочегари інтелектуали.

Вона пирхнула й пішла в парадне, а я знova відчув осінь, яка застукала мені в серце, як попіл Клааса...

Жахливо не хотілося йти до школи забирати документи, бо там я мав зустріти пісні фізіономії своїх учителів — жоден із них не був світлою особистістю, хоч деякі добровісно виконували свої обов'язки. Але піти треба, бо я хотів продовжити навчання у вечірній школі, а школу таки закінчити. Хоч яка була та наука убога, маю на увазі гуманітарні предмети: дурна, схоластично-догматична, яка мала не так розвивати, як ідеологічно викривлювати наші мозки, я вчитися все-таки хотів та й був зовсім непоганим учнем, хоч учительки не любили мене за каверзні запитання та вільнодумство.

Підходив до школи з важким почуттям: ось вона, двоповерхова, з широкими вікнами, уже чужа мені — дихала тими вікнами нудьгою уроків (я навіть бачив через вікно нижнього поверху вчительку й дітей за партами — вчителька безгучно розтуляла й затуяла рота, а хтось із передньої парті дер руку). У дворі муштрував старшокласників молодцюватий Білик — хлопці намагалися ступати стройовим кроком, а Білик біля них підстрибував, як м'ячик, і репетував. Я не бажав зустрічатися з Біликом (Дундуком, як ми його прозивали), тож почекав, поки він віджене стрій у дальній куток двору, а тоді пройшов у чорний хід — парадний сьогодні зачинений. Коридори були порожні, і я безперешкодно дістався до кабінету директора.

— Все-таки надумав покинути школу? — спитав той офіційно. — Да, історія вийшла некрасива, — він почухмарив біля вуха ручкою. — Ото послухався б мене, вибачився б перед Соф'єю Вольфовною і дотяг би учебний рік — скільки його залишилося! А тепер... — він махнув рукою, очевидно, хотів сказати, що після відвідання дядь із Миколаївської мені таки треба було зі школи піти,

інакше мене з неї могли вигнати, чи що? Але він цього не сказав, а тільки зирнув на мене, ніби щось хотів вивідати, а може, навіть співчував, і знову махнув рукою.

— Перейдеш у вечірню? — спитав, ніби відчуває переді мною якусь вину.

— Побачу, — відповів я ухильно, бо на віщо їм знати про мої плани. — На роботу я влаштувався.

— Не було ускладнень? — спитав триვожно директор.

— Та ні, — сказав я: знат, що має на увазі. Славко розповідав про злобну мстивість тих «дядь» із Миколаївської: вони не дають людині влаштуватися на роботу, а потім переслідують її як «тунеядця», що не бажає працевувати. Але в мене такого не було, принаймні, ніхто з них зі мною поки що не розмовляв.

— Добре, йди, секретарка тобі документи видасть, — сказав директор. — Може, це ти правильно зробив, бо...

Знову не доказав, але небагато треба, щоб зрозуміти: бо інакше в школі не дали б мені спокою, і я раптом побачив, що цей сухий, суворий чоловік, якого ми всі боялися, по-своєму мені все-таки співчуває, але й він безсилій, бо і йому на шию вдягнуто нашийника, може, трохи з більшою пряжкою, як у мене чи в учителько, а може, на тій пряжці є і якийсь узорець. І так дивно було мені уявити директора в ошийнику і з ланцюгом-мацаком спругта, що я не стримався і усміхнувся. — Якось воно буде, — сказав.

— Та вже ж, буде, — сказав директор й занурився у свої папери — оту тоненьку ниточку, яка так несподівано нас об'єднала, було обірвано.

Вийшов у коридор, при тому так нещасливо, що наскочив на Соф'ю Вольфовну — вона гнала своє громіздке тіло коридором. Зирнула на мене звисока і не без презирства, але з нею не привітався. Вона засопла, звела голову — її шию оперезував грубий ошийник, — мала масивне підгарло, — і погнала могутню тушу далі.

— Пока, сіячко темного, недоброго й дочесного! — прошепотів я її услід, і вона ніби почула мій шептіт, хоч була задалеко: раптом спинилася, смикнулася, ніби хотіла повернутися, але, очевидно, передумала, бо знову пішла, ніби солдат, круто повернула «клевое плечо вперед», як скомандував би її чоловік, молодцюватий Григорій Якович Білик, і ніби в стіну увійшла, щоб навіки вийти з мого життя і навіки залишитись у ньому згустком тьми.

Думав про це, йдучи зі школи, навіки її покидаючи і не маючи до неї найменшого сентименту: жоден із учителів не залишив у мене ані краплині світла. Ті, що викладали

технічні дисципліни, були ніби складені із чисел, формул, фізичних явищ, реакцій хімічних і фізичних, математичних сполук та понять — я колись навіть, жартуючи, намалював був, хоч малював кепсько, отак учительок математики, хімії та фізики. Учительку математики я склав із цифр, чотирикутників, трикутників, паралелепіпедів, зрізаних конусів, кубів, рівнянь і тому подібне; учительку фізики із електричних дротів, сполучених посудин, схем і латинських літер; учительку хімії з пробірок, хімічних формул і речовин; учительку анатомії, зоології і ботаніки з різних звірів, голів, лап, хвостів, гілок дерев, що були навішані на людський кістяк — зрештою, й місяць їхня була нести нам не світло духу, а прагматичне знання. Духовне світло повинні б нам нести учителі літератури та історії, але вони мали на шиях особливо грубі ошийники і вчили нас не любові, а ненависті, не співчуття, а нетерпимості: боротьба, боротьба, кров, вороги, знищення, помилки, націоналісти; позитивний той, хто нищить, негативний, хто обороняється перед нищеннем; класове, партійне; абстрактний гуманізм — це погано, класовий гуманізм — це так, це, зрештою, те, що нам корисне, байдуже що при цьому чиниться: переможець славиться, переможений ганиться,— ось і все коло їхніх смислових понять.

Я озирнувся. Білик все ще ганяв старшокласників. Активний, завзятий, крикливий. «Левое плечо, шагом арш! — Правое плечо, прямо, шагом арш! — Налево! — Направо! — Кругом! — Арш!»

Я тікав од тієї школи, вряди-годи озираючись, ніби за мною гналися всі ті вчительки й учителі: складені із конусів, трикутників, паралелепіпедів, у цифрах, із формулами в голові, з дротів, магнітів, схем, із звіриних частин тіла, із плавунів, птахів, риб, комах, інфузорій-туфельок,— я бачив Мідного Вершника, який мчав на мене, щоб розтоптати мізерного й малого на сірому лиці хідника, тягнув він за собою величезну примару на гляніннях ногах, що формуєю своюю нагадувала обрис найбільшої в світі країни, одна губа тієї примари була біля землі, а друга біля неба — вся вона залита кров'ю, бо так її звикли малювати на карті, шумували на ній червоні ріки і ворушилася земля від загнаних у неї мільйонів гнаних, мучених, убитих, розтоптаних, заморених голодом і катаржною працею. Я тікав від тієї школи, повен жаху й засліплений, осліплений по-справжньому, оглушений, бо мені вже уявлялося, що це не школа, а могутній хор, поставлені на лавки співаки, які гордають: «Широка страна моя родная, много в ней полей, лесов и рек, я другой такой страны не знаю, где так вольно дишит человек»,— це був якийсь дивний спа-

лах містичного озаріння, який мене вразив і потряс, бо здалося, що я божеволію,— ось яку лавину збудив і зірвав отай малий камінець, мое нерозважливe слово, коли я несподівано навіть для самого себе засумнівався раптом у вибраності російського народу і його літератури та й вивів елементарний резон, що не буває гірших і кращих літератур, а тільки біdnіші й багатші, багатий же зовсім не те саме, що добрий. І мені стало страшно, я мало треба, щоб стати ізgоем, щоб вибітись із нормальної течії — марна річ пливти проти неї, коли вона стрімка й немилосердно несе тебе як тріску.

6

Увечері я заступав на зміну і біля входу до кочегарки перестрів дівчину, з якою вступив у балашку минулого разу.

— Привіт, кочегар-інтелектуал,— сказала вона.

— Запам'ятала те слово? — здивувався я.

— Яке — кочегар? — спітала дівчина.

— Ні, інтелектуал.

— Думаеш, я дурочка? — засміялася вона.

— По-моєму, воно важко тобі давалося. До речі, як тебе звати?

— Лариса. А тебе?

Я сказав. Так ми й познайомилися й потеревели по дурницях.

— Слухай, а можна я подивлюся кочегарку? — спітала вона.

Дівчина була сміліва.

— Можна,— сказав я,— коли не бойшся кочегара-інтелектуала.

— Хіба тебе можна боятися? — здивувалася Лариса.

— Людину, яка подобає на чорта? — спітав я.— Ні, ти сміліва дівчина.

— Ти хоч і схожий на чорта, але тебе не боюсь,— сказала трохи простолінійно Лариса.— До речі, я чорт не такий страшний, якого мають.

Гумор був середнього сорту, але я вірішив бути великолітній.

— Войтіну,— сказав.— Приходь, вгощу тебе чашечкою смоли.

Вона пирхнула й подефлювала в своє парадне, виразно покручуючи своїми принадностями, а я кинувся у кочегарку, бо вже запізнювався на зміну.

Вона прийшла в той-таки вечір, ще не було темно.

— О, в тебе тут класно,— сказала.— Де можна сісти?

Я показав на ящика, на якому любив проголошувати свої монологи Славко, ящик принаймні був застелений газетою.

— Слухай, справді возиш ту тачку? — спитала вона.

— Вожу, — засміявся я.

— І вергаєш отію здоровеною лопатою?

— Ну да! — сказав я.

— І це ти такий сильний?

— Я ж сказав, що мене треба боятися. Ось візьму тебе зараз з'їм, а кісточки кину у вогонь, — я жартома загарчав і наставив розчепрієн пальці.

Ларисин сміх якось по-особливому розлунував у чорних моїх теренах.

— Слухай, а що, як я запрошу сюди свою компашку? Погуляємо, потанцюємо, подуріємо. Притягнемо програвача.

— Тут нема розетки, — сказав я.

— Хм, це зле! — вона на мент задумалася. — Не, в тебе тут інтересно. Знаєш, терпіть не можу нудного. Вдома — нудно, по телевізору — нудота, в технікумі — кошмар! I всі люди нудні, не вважаеш? А я люблю, щоб весело було. Слухай, а що як ми тут у тебе зробимо пекло?

— Як це пекло? — спитав я ошелешений.

— Богонь тут є. Роздягнемося, обмажемося вугілям і подуріємо.

— Любиш дуріти?

— Ну да! Притягнемо магнітофон, не бійся — на батарейках. Тільки щоб і ти з нами дурів, хочеш?

— Не знаю, чи зумію, — сказав я. — По суті, я теж нудний.

— Не нудний, — мовила переконано Лариса. — В тебе язичок як бритва.

— Приходь краще, коли тут будуть мої друзі.

— Філософствують? — обережно спитала Лариса.

— Очевидно. А це зло?

— О тата mia! — звела молитовно руки Лариса й закотила свої прегарні очі, ставши скожою на одну із мадон. — Ненавиджу розумних, ненавиджу філософствувань, люблю дурних і щоб дуріти. Терпіти не можу розумне, нудне, правильне й порадошнє! Хочу бути чортицею, обмазаною вугілям, і танцювати бугі-вугі! A з тебе вийшов би такий славний чортик! Можна, я приведу свою компашку?

— А без компашки? — спитав я милуючись нею — вона грала, як акторка, а може, мені так здавалося.

— Без компашки не можна, — зітхнула вона. — Бо коли ми будемо тільки вдвох, скоро приставати до мене почнеш. Ненавижу, коли до мене пристають.

— А коли не буду до тебе приставати?

— Тоді буде ще нудніше, — сказала Лариса й звелася із ящика. — Подумай, два дні на роздуми. Адью!

— Чого так швидко? — спитав я.

— Щоб стало не нудно, — підморгнула вона й пішла...

Я приносив на роботу з собою будильника — це щоб спокійно поспати між загрузкою печі. Закидав вугілля, лягав спати, будильник мене будив, і я знову загружав. Тоді вдруге лягав спати. І от під час одного із таких коротких засинань мені приснився чисон, чи видіння: мій сутерен наповнився голими, обмазаними вугілям тілами, всі поприв'язували собі хвости до сідниці, а до голови ріжки; дехто зробив навпаки: хвіст до голови, а ріжки до сідниці; двоє із компашки рвали струни гітари і хріпко щось горвали, різноїбійно до цього ревла музика з магнітофону, всі виладнувались у стрій, власне, у дві шереги: дівчата в одній, а хлопці в другій на-впроти, вискнули одночасно й почали вигина-тися й корчитися, смикатися, наступати одне на одного, вигинаючи передки, а тоді відска-кувати, переходячи до іншого партнера і так далі, а я блукав поміж них у фракові, сніжно-блій сорочці і з білим краватом-метеликом, у лисучих, лакованих туфлях, я — музикант-маestro чи офіціант, чи як Джордж Байрон із нудьгою на обличчі і з відчуттям своєї переваги над цими первісними людьми. А первісні люди наскачували на мене, шарпа-ли мій фрак, верещали й відскакували, і в їхніх пазурях лишалися смужки вирваної із фраку тканини. Я почав відбиватися від цих насоків, і мій байронічний настрій про-пав, а натомість почав з'являтися страх — вони оточили мене навсібіч, вигиналися й смикалися, закочуючи очі на цілком ідіотич-них обличчях, ніби я потрапив до божевіль-ні. I ім не було, здавалося, до мене ніякого діла, а насправді чи один, чи друга близькавично підскакували до мене, хапали пазурами за одежду й чути було тріск, з яким вона рвалася. На мені вже матилялися жалюгідні рештки фрака, і я кинувся, щоб пробитися через цю масу й вирватися на волю, але всюди натикався на чорні тіла, які, сміючись, штовхали мене на старе місце.

— Бацай! Бацай! — кричали чорти, і вже не було ані клаптика фрака, весь він подертий на вузькі, довгі стрічки, валялися ці стрічки на підлозі, наче хвости, по них тупали брудні босі ноги, і ці стрічки звивалися, немов потовчені вужі; в догоду чортам і я почав перебирати ногами, бо подумав, що, може, так вони дадуть мені спокій, але вони вже рвали білу сорочку і штани — один схопив мене за ногу і здер туфля, і туфель почав літати над головами, як волейбольний м'яч, а вони радісно загорали, бо знайшли нову розривку, і я використав цей момент і кинувся до виходу, щоб утекти, поки ще була подоба одежі, і я знову опинився в середині кола і знову засовав ногами, імітуючи

танець — на мені вже не було сорочки, а за-
місті штанів висіло шмаття, за якийсь час
і того шмаття не стало, і я стояв серед чор-
них, брудних білій і непорочний в непорочно-
му костюмі Адама, а довкола мене вигинали-
ся, смикалися, здригалися, виставляли перед-
ки особи чоловічої статі, ритуально підходили
до мене й обсипали вугіллям, радісно при цьо-
му покрикуючи чи верещачи. І я вже не був
серед них непорочний, а майже такий, як
вони, хіба без хвоста та ріжок, але хтось схоп-
ив мене за волосся, пригнув, і я почув, як
мені в кібчик вкручується, ніби гвинт, хвіст;
навіть відчув, що можу тим хвостом махати,
і тим хвостом радісно махнув, а в голову ме-
ні вгинчували сталеві ріжки, і від того мій
розум почав пригасати, як вогонь, і з нього,
як із сонця, почали вибухати протуберанці,
я розтулив пащеку й радісно, безумно загор-
лав, підстрибнув на місці й почав, вигинаю-
чись труситися і смикатися.

— Він наш, він наш! — загукала компашка; в сутерені почали мигати ліскавки, перед
очима спалахували і на мить завмирали
страшні перекошені фізіономії з роздерти-
ми ротами, із скарлюченими носами й виба-
лущеними очима, із наставленими розчепіре-
ними пальцями і з рогатими головами.

— Він наш! Він наш! — горвали ті роти, і
я зареготов божевільно, бо відчув скажену
радість од того, що я не свій уже, і не Джордж
Байрон, і в мене немає спілну чи стуми, що
я вже не відчуваю інтелектуальної зверхності
над цими упослідженими, що можу забути
про світ і його жахливі реальності, що
мені не треба ні над чим ламати собі голови,
бо я вже навики їхній, бо мені начкати на
те, що буде зі світом і зі мною завтра.

— Виберемо йому чортицю! — загор-
али навколо мене.

— Я його чортиця! — сказав знайомий
голос, і до мене вихилясом пішла гола, чор-
на, вигинлива істота із ліскучими персами,
із хвостом на голові і з величезними іскристими
очима, із рубіново нафарбованими пов-
ними любасними вустами — це могла бути
тільки Лариса, і це й справді була вона. Пі-
дійшла до мене, обвила шию, притислась усім
тілом, і я відчув, як мені до вуст присмоктав-
вампір, і що мое тіло починає переміщувати-
ся, як тісто, із тілом її, що я пропадаю в нью-
му, а вона пропадає в мені, а може, це нас
жбурнули на підлогу й розмішують ногами,
і тіла наші стають розквашеним місивом,
а в голові продовжують вибухати протубе-
ранці, і все це твориться під хрипкий, натужний,
надірваний стогін гітар та під крики й
вискоти, й радісне мекання й ляпання у до-
лоні інших чортів.

Я помітив одну дивовижну річ: нашу долю
зчасти визначаємо не ми самі, а ті жінки, з
якими себе зв'язуємо, хоч вважаємо, що вони
слабка стать, а ми нібито сильна. Отже голубий
спрут, про якого я казав вище, — це і є
жіноча стать, яку ми хочемо осягти і яка,
зрештою, осягає нас. Коли б я дуже любив
Аллочку, то неодмінно б до неї пристосову-
вався і став би приблизно таким чоловіком
і творив би таку родину, як вона уявляла,
бо головний творець родини — жінка, чолові-
кові лише дозволяється уявляти себе її голо-
вою. Жінка ж погоджується номінально це
визнавати, аби не дратувати чоловічої само-
любності, — це річ таки небезпечна. Знову-
таки, коли б я близче зійшовся з Ларисою,
думалося тоді мені, то змушений був би уві-
йти в її компашку і відбулося б щось таке,
як у цьому моєму сні чи візії, що її оповів
вище. Зрештою, Лариса з її потягами й упо-
добаннями, думав я, бо згодом переконався,
що вона зовсім не та, за кого себе вдає, не
дуже оригінальна і хоч я негативно не ста-
вилася до філософії та філософствувань,
а таки сповідувалася певну філософську докт-
рину, як і Аллочка, тільки іншу, правда, зо-
всім того не усвідомлюючи. Цю доктрину я
називаю карпедіємізмом, від латинського
carpe diem — зривай день, або ж лови мо-
мент, її чудово виклав у своїй байці «Коник-
стрибунець» Леонід Глібов. Зрештою, будь-
яка система людської поведінки — відбиття
певної, давно відомої людям доктрини, бо я
вважаю, що психологічно людина в часі не
змінюється, вона лише вдягає на себе костю-
ма нового часу, свого. Отже історична змін-
ність людини — це зміна костюму в той час,
як тіло залишається те ж таки. Чим психоло-
гічно різнятися вояк, інквізитор, митець,
правитель, священик, учений, робітник і їм
подібні старого часу від таких же у часі ново-
му? Лише одяжею, тобто змінним антуражем. Наша ж дружба, спілкування, поєднання
(чи ворожнеча, неприяння) з іншими
людьми — це акт випробування, особливо,
коли сходишся із жінками, — проходження,
так би мовити, через чистилище, хоч це, може, й не зовсім точно. Саме тому наступної
zmіні, коли Лариса підійшла до мене (сидів, як завжди на лавочці й дивився на осінні
краєвиди), я твердо відмовився пустити компашку у підвал, щоб спільно подуріти.

— Приходь до мене сама, — сказав.

— Філософствувати? — з жахом спита-
ла Лариса.

— Бачиш, — по-менторському мовив мій
голос. — Я пішов зі школи, бо з мене хотіли
зробити дурня. Тож, по-моєму, дозволяти ро-

бити із себе дурня куди нудніше, ніж бути ним натурально.

Лариса струснула головою.

— Нічого не втамила. Хохміш?

— Звичайно,— мовив я, дивлячись на чудові осінні краєвиди.— Ліпше про свою глупість не знати, ніж дозволяти, щоб хтось робив із тебе ідіота.

— А по-моєму, ти нудик,— сказала Лариса.— Жаль. Такий чудовий вийшов би з тебе чорттик. Як побачила тебе, відразу подумала: який славний, замурзаний чорттик... А ти нудик, а не чорттик.

— Кочегар-інтелектуал,— мовив я.

— Фу! — відихла Лариса.— Ліпше б ти до мене приставав... Може, подумаеш? Дати тобі ще два дні? В тебе там класно — справжнє пекло! Ми б славно побацали!

— Ну! — сказав я.— Кожен творить своє пекло. А мое пекло — мудрість світова, а не безум.

— Нудість світова,— сказала Лариса.

— Ну да,— сказав я.— Це ж так оригінально!

— Ти чудик? — спитала Лариса, по-моєму вона вже трохи сердилася.

— Поки що. Не хочу бути стандартною людиною!

— А ми що, хочемо? — обурено сказала Лариса.

— І ви не хочете. Але вам світ здається неприступно розумний, а через те й нудний, а для мене він неприступно дурний і через це також нудний. Вловила різницю?

— Високо про себе думаєш,— сказала Лариса.— А по-моєму, ти старий. Старий і нудний. Адью!

Отак розсердилася й пішла, я ж полегше-но зітхнув: мені анітрохи не хотілося впускати у свій підваль жодної компашки. Зовсім не хотілося ставати чортом, хоч я й тужив за прегарними очима цієї милої чортіці. Але її прегарні очі — це пастка, а потрапляти в будь-які пастки я поки що не бажав. Ліпше хай прийдуть до мене Артур із Славком, і ми славно потеревемо.

До речі тут розказати, як вони познайомилися. Було то на міських шахових змаганнях, вони опинилися за однією дошкою. Розіграли початок, а тоді Славко сильно задумався над черговим ходом.

— Слухай,— сказав раптом, пересунувши фігуру.— А ти знаєш, хто ти такий?

— По-моєму, знаю,— сказав Артур.— Той, що хоче виграти в тебе.

І зробив хід.

— М-да! — сказав Славко і задумався.

— А чого ти хочеш досягти в житті? — спитав і зробив хід.

— Хочу стати генерал-майором запасу,— сказав Артур і пересунув фігуру.

— Чому запасу? — спокійно спитав Славко, смокучи пальця.

— Щоб не бути справжнім генерал-майором.

— Гм,— мовив Славко і зробив хід.— А чому не хочеш ним бути?

— Щоб не вбивати дикої качки на полюванні,— буденно мовив, пересуваючи коня, Артур.

Славко забув про шахи й подивився на Артура сивими очима.

— А що таке тоді полювання? — спитав він.

— Це коли вбиваєш ти, щоб не вбивали тебе.

— Отже робимо висновок,— сказав Славко.— Той, що вбиває іншого, стріляє не в іншого, а в самого себе. Правильно я зрозумів твій софізм?

— Ну да,— сказав Артур, беручи у Славка пішака.

— А коли ти не хочеш убивати качки, то не хочеш убивати й себе. Правильно?

— Абсолютно! — сказав Артур.

— Пропоную нічию,— мовив Славко й додав, по-змовницькому підморгуючи.— І не вбиватимемо качки.

Вони встали, потисли одне одному руки, змішали шахи і стали друзями. Принаймні так мені оповідали, коли не брехали, в чому я також мав підозру. Неясним у цій історії лишилося одне: при чому тут дика качка?

І ось вони сидять у мене в кочегарці, двоє софістів і розумників, Славко — на ящику, де він проголошує монологи, а Артур на розхитаному ослінці, який дико рипить, коли хлопець рухається.

— Ми живемо у світі абсурду,— почав свій другий монолог Славко,— де все в чудернацький спосіб перекинuto з ніг на голову. В людей забрано елементарну свободу, вони ніби кролики, запхнуті в клітки, а їм кажуть, що вони найвільніші у світі, адже їм дають волю дихати крізь гратки. Кролик у клітці справді вільно дихає, але що з того, коли він з неї вийти не може? Нас на кожному кроці учать ненависті, підозріливості, учать нас марширувати, стріляти, день у день славляти проминулу війну, а кажуть, що ми найгуманніше суспільство. Тобто ми вільні через те, що в нас немає жодної свободи, а гуманісти через те, що в нас ніякого нема гуманізму. Тому й заперечуємо так званий абстрактний гуманізм, а вигадали гуманізм класовий: добре те, що корисне й підхлібне нам, а лихе те, що тим, котрі нами керують, некорисне і не підхлібне. Ми проголошуємо свободу совіті, щоб руйнувати храми і переслідувати тих, хто хрестить дітей і віччається в церкві, до речі, сама церква, яку нищать, подає, куди належить, відповідні списки.

Ми проголосили свободу мітингів і демонстрацій, але тільки на ті, на які зганяють, а не на які люди йдуть своєю водею. Проголошуємо рівність і дружбу народів, але тільки для того, щоб вони зникали й розчинялися в «руському морі»; і вони, щасливі, зникають і розчиняються. Кажемо про свободу праці, а коли людина не хоче працювати, садимо її в тюрму за неробство. Оце і є абсурд і ім'я йому — діалектика. Геніальний у своїй простоті й нелодськості винахід. Заперечень і інша казуїстика. В результаті всі — як трава, яку косять на газонах косилкою. Тільки підросте, тільки викине сувіття, і уже — джиг, джиг, і летять голови трави, а лишаються прикорні, які струнко вилаштувані, щасливо зелені, але абсолютно нездатні витворити насіння. Безглаздя у нас називається вищою мудростю, зрештою, що придумали ще християни; найвища мудрість — у глупоті. Заперечуючи Бога, створюємо десятки тисяч ідолів, недавно двоipoстасних: людини лисої і людини зарослої волоссям, а через це і з низьким лобом. Уявляєте, як це здоровово придумано: один із низьким, а другий із високим лобом, коли лисину вважати за лоб. Тепер ми зарослого волоссям і з низьким лобом викинули на смітники, а лисого залишили, бо легше доказати, що в лисого високий лоб, ніж у зарослого волоссям, отже в того лобатого й мудрості багато. Оце також абсурд, тобто маємо абсолютний розум, зведеній до цілком безглаздого. Абсурд цей, як вода в порах землі, але ніхто не думає, що вода ця отруйна. А все тому, що, мріючи про світле майбутнє, ми проливамо море крові й підживлюємо землю трупами. Це теж абсурд, а щоб він був доступніший до розуміння з дня у день товчено в голови науки безглаздя, щоб людина повірила — вона вищий вияв розуму. Грається велика комедія, жіхлива комедія, трагічніша за будь-яку трагедію, бо в основі її єдина істинна — абсурд. І поступово ми з ним звикаемося, ідолам вклоняємося, відчуваємо радість і щастя, що ми прикорні, зелені й виструнчені, й ідемо святковими колонами по начиненій трупами землі — б'ють барабани і гримлять фанфари і стойть квадратна постать на трибуні в квадратному капелюсі з чотирикутним обличчям, яка вигукує лозунги, дивлячись на юрбу по-диявольському щасливими очима, а юрба щасливо відповідає і захоплено цвіте усмішками. Проповідь закінчено. Амінь!

Тільки закінчив свою «проповідь» Славко, як постукали в двері. Я до себе нікого не чекав, тому ми насторожилися. Але то була все та ж Лариса.

— Хочу послухати твоїх нудиків,— заявила вона.— Оце вони і є?

— А хто ви така? — поставив на Ларису очі Артур, він був саме в тому періоді, коли закохувався в кожну, яку бачив.

— Ти їм не сказав? — глянула на мене дівчина.— Я його подружка.

— I-i-il — затягли в два голоси Славко з Артуром. Мое лице було вкрите натуральним шаром вугіття, і це вугілля, як і те, що в печі, запалало.

— По-моєму, він дуже потайна людина,— сказав Артур.— Ні, ви тільки подивітесь, в нього є подружка, а він нам ні слова!

— Де мені сісти? — спітала Лариса, і я змущений був шукати нового ящика, а що був він дуже брудний, то помив його під краном. Артур тим часом підхопився і запропонував дамі свого ослінця, але коли вона на нього сіла, ослінець зарипів і заплакав — Лариса злякано підхопилася. Тоді Славко вирішив запропонувати їй своє місце, в той час, як Артур задоволено квоктав після пригоди із ослінцем — він, часом, не завжди бував делікатний. Лариса замахала руками, злякавшись, що потурбувала каліку, і сказала, може, не зовсім гречно:

— Ні-ні! Ти ще більший бідолашка, як цей! — показала на Артура.

— Мене звуть Артур! — мовив той з усією галантністю, на яку був здатний.— Але чого це я бідолашка?

— По-моєму, це видно,— засоромилася Лариса, але мені здалося, що вона й не засоромилася, а зіграла роль засоромленої.

Тепер реготав Славко. Стояв, звісившись на костурах і по-дитячому заливисто сміявся. Я пер ящика, щоб припинити цю комедію, але вугілля в мене на лиці далі палало, як і те, що в печі.

— Вона артистка,— сказав я.— Працює в ляльковому театрі.

— На комедійних чи трагедійних ролях? — спітав Артур, з'їдаючи Ларису поглядом; я навіть ревність відчув — надто вже він розбивався.

— А хіба є різниця? — спітала наївно Лариса, сідаючи на простелену свіжі газету, що її читав тут мій попередник.

— Де ти зловив таку екзотичну пташку? — спітав Артур.

— В акваріумі,— сказав я.— Вдавала із себе рибку-людожерку.

— Вона топилася, а ти її врятував? — романтично і, звісно, роблено вигукнув Артур.

— Здається, навпаки,— мовив я.— Чи не так, подружко?

Лариса сиділа, розсвітивши щасливу, звісно, роблену всмішку.

— Дивно,— сказала вона.— Ви такі веселі хлопці, а він розписував, що ви жахливі нудики.

— Але ми і справді жахливі нудики! — вигукнув Славко.

— Не,— захитала рішуче головою Лариса.— Я зроблю із вас справжніх чортів. Правда, мій мілій чортику? — звернулася вона до мене, а що я мовчав, сакраментально додала.— Він мені сказав, що ви тут філософствуете, а я терпіть не можу філософії...

У моїх друзів витяглися фізіономії і вони значуще поміж себе переглянулися. Вугілля на моєму обличчі догояло.

— Я ж вам казав, що вона артистка,— мовив.

— З погорілого театру,— сказала Лариса і раптом дзвінко разрекоталася, а на видовженіх фізіономіях моїх друзів почали блукати несміливі, недовірливі і якісь дуже вже бліді посмішки: Лариса вражала їх (як і мене, до речі) своїм простацтвом, але не менше дивувала й розумом своїм, ніби недбало прихованим за тим простацтвом.

— Приймаєте мене у свою компашку? — спітала вона.

— Я — за — мовив Артур.— Тільки в моїх ідеалах було стати ангелом, а не чортом.

— Я проти,— відверто сказав Славко.— В товаристві, де з'являється жінка, всі навіть розумні й поважні люди починають корчити із себе ідіотів. Окрім того, ми всі в ней закохаємося і станемо не друзями, а ворогами.

— Нічого подібного,— сказала Лариса.— Я його подружка,— вона тицьнула в мене пальцем і знову-таки по-простацькому,— а вам засы!

Мені здавалося, що все вугілля в мене на обличчі згоріло, але нічого подібного: я вже палав, як вогненний стовп.

— Голоси розділилися,— сказав Артур.— Слово за кочегаром-інтелектуалом.

Я розгубився. Кажучи чесно, я поділяв точку зору Славкову. Коли вона залишиться з нами, все зійде на хіхи і хахи, і ми, чого доброго, і справді тут почнемо танцювати бугі-вугі, навіть каліка Славко. З другого боку, вголос сказати цього я не міг. Не міг, аж язика мені заціплювало.

— Sal — мовив я.— Але за однієї умови: хай вона відмовиться від наміру робити з нас чортів.

Лариса якийсь мент витримувала паузу.

— Згодна,— сказала вона.— Зрештою, для чого мені з вас робити чортів, коли ви ними є.— Вона замріяно всміхнулася, заплющила чудові очі, а тоді розплющила.— Тут у вас класно! Справжнє пекло! Чуєте, як вогонь гуготить?

Ми прислухалися. Вогонь у печі і справді гуготів. Сердито, натхненно, задоволено. Вогонь для біблійних юнаків.

8

У вільний від роботи час я любив блукати самотою вулицями, бо хоч Лариса й оголосила, що вона моя подружка, насправді ми були просто знайомі, причому на початковій стадії. Я проходив повз незугарний будинок сучасної побудови з реклами: «Купуйте натуральну каву!» — горіли літери, горіла чашка із струменем пари над нею, горіла побіч зелена пальма, як нагад про екзотичні краї, де та кава росте; інколи щось у реклами псувалося і горіла вона частково, наприклад, без пальми, чи без чашки, чи без кількох літер; я йшов хідниками, вдивляючись у ліця, що напливали на мене, як спалахи тієї-таки реклами — обличчя, які я колись бачив і такі, які побачу тільки раз. Вулицею повз трамвай і там теж було повно облич; трамвай був старий, можливо, й довоєнний, бо тримтів, деренчав, а на повороті роздирливо вищав. Хідники вимощено камінням, і між нього росла майже розтоптана трава, яка все одно росла,— я любив ці вулиці, які ввечері блідо освітлювалися ліхтарями, мені було смутно-самотньо, але той смуток здавався прекрасний; я любив, як палали, освітлені тим блідим світлом, дерева, і, коли наступав на леглого листка, мені здавалося, що той зойкав під підошвою. Хотілося самоти, а коли зустрічалися знайомі, я тільки на хвильку зупинявся, але ніколи до них не доєднувався,— мене вабило йти ійти, занурюючись у прохолодні хвилі, а коли ставало нестерпно між самоти, я звертав на Михайлівську, де гуляла молодь, — місце, де можна загадково перезиратися з дівчатами і де вважалося цілком пристойним просто підійти до дівчат (а вони самотою не ходили) і почати баляндраси, хоч це були й незнайомі дівчата. Знайомства тут зав'язувалися елементарно і без особливих церемоній, так само, як і на танцмайданчику чи на центральній алеї парку. Ale я і в гадці не мав зав'язувати знайомств, мені складало особливе задоволення пливти між людей, бо це була, здебільшого, сама молодь, побачити й таємно вразитися якимсь чудовим личком, мимохід зустрітися з палькими очима, спалахнути на мить і відчути, що так само спалахує власниця тих очей і попливти далі — в простій лексиці це називається «стріляти». Одну із таких дівчат я по-особливому видіяв. Вона гуляла вечорами із батьками: батько із інтелігентним тонким обличчям, в окулярах, мати ще й тепер гарна, але вже ограйдана, а між них, як між двох левів, ступало справдешне диво, чорняве, кучеряве, спокійне тим загадковим дівочим спокоєм, який незвідь-чому хвилює. Ми обов'язково зустрічалися очима і тримали погляди зіткненими довше, ніж годилося, а ко-

ли розходилися, я відчував жаль. Коли ж знову здибувалися, спалахувала радість, хоч я чудово зновував, що з цією дівчиною ніколи не познайомлюся і ніколи до неї не забалахаю, бо нам судилося з нею тільки отак освітити одне одного на короткий час, щоб потім розлетітися й навіки розчинитись у тому часі. Так воно, зрештою, і сталося, згодом, коли я виїхав до Києва, вже ніколи не зустрічав її на вулицях рідного міста в час приїздів, бо вона, можливо, також подалася кудись у світ, але її чудовий образ навіки відбився у моїй пам'яті, очевидно, для того, щоб вряди годи освітлювати будень, який так просто й нещадно з'їдає все добре, піднесене й поетичне в нас, убиває відчуття казки, а людина без відчуття казки не є людиною; вона ж потрібна й тим, хто має сумну долю перетворитись у стандартну людину, як в неї перетворився і я...

Йшов по Молочанівській вулиці, перейшов на Пушкінську, а тоді бульваром подався до парку, потім — до танцмайданчика, біля якого-то зупинився й довго дивився на нуртуючий гурт — усі ці хлопці й дівчата витяглися із своїх хат і квартир, тобто із нір своїх, почувши неясний, але владний погук голубого спрута, і це він пригнав їх сюди голубими батогами, і це він парував їх і ліпив одне до одного, закручував голови й забивав їх барвистою ватою танцюальної музики, це він гнав шалено по їхніх жилах кров, робив дурними й захопленими і ганяв, ганяв, примушував крутитися у вихорі, примушував палати дівочі щоки і запалюватись вогнем юнаці очі. Отож уся та юрма важко, одурманено товкалася за дерев'яною огорожею, як на бенкеті під час чуми; вся та юрма була обплутана невидимими нитками-мацаками спрута, юрма забувала про все на світі, крім одного — товктися за дерев'яною загорожею, як ті легендарні танцюристи, що їх було проклято безупинно до кінця життя танцювати, аж поки не попадали мертві й не розпалися на частини.

Отож я залишив той танцівлівий вир гоп-цювати до кінця свого життя, а сам відступив у залиті рідким і блідим світлом алії, і на мене осипалася листя осінніх дерев. Я вийшов із парку і через завулок перейшов до Петровської, де була лікарня, що височіла на глиняному горбі, і мені здавалося, що й лікарня, як і танцмайданчик, також барометр часу, бо саме там умирають і народжуються. Народжуються із криком відчаю, ніби прочувачи, у який складний і страшний світ мають увійти, і вмирають із стогоном відчаю, бо не хочуть покидати життя, хоч яке не є воно безглазе і абсурдне. Більше того, хапаються за нього з незбагненною відчайністю, хоч кожен носив у ньому ошийника, кожен був обплута-

ний мацаками спрута, і це тому, що буття є буття, а будь-яке навіть відчайно-сумне буття все-таки вище, ліпше й принадніше небуття, навіть коли віриш, що тебе чекає в не-бутті рай. Отож я ступав по кам'яних плинатах хідника Пушкінської вулиці, тінистої, слабко освітленої, побитою іржею дерев, із запахом тліну, наливався й напивався тим тліном. Думав тоді про Славка з його каліцтвом та мудрістю, про Артура з його нервовим шуканням істини, про Ларису з її неспокоєм — до речі, в час наших серйозних розмов вона сиділа на ящику тиха, як мишка, розширювала свої чудові очі і слухала, ніби спрагло воду пила, хоч потім сміялася з нас, називаючи нудиками, і пропонувала влаштовувати у підвальні ліпше танці, ніж ото молоти язиками. Я думав про свого батька, який працював на роботі, працював у дома, вечорами й вихідними — ціле життя в якісь безконечній і неприпинній праці; хіба інколи виїжджав на плесо, щоб половити риби і не зловити її. Думав про так само замотану матір, яка товкалася на роботі й у дома — все на ногах і на ногах, і від того в неї понабрякали жили, і від цієї товкітні (також до кінця життя, на яке ми всі приречені) вона стала сердита, роздратована й нервова; думав про чоловіків, які після роботи били доміно чи лежали на розкладачках у садках, коли було тепло, — вони теж танцювали танець, на який приречені; думав про жінок, які втомлено сідали на ганках і торохкотіли про якісь цілком банальні речі: базар, зарплату, сусідів, родичів; про їхніх дітей, які вже їх покинули чи не покинули, про неприємності, страшні випадки чи щось смішне — це також був танок, який вони приречені танцювати все життя...

Я сходів у вечірню школу, бо в мене досить було вільного часу: добу чергував, а дві — у дома, але там мені сказали, що запис буде тільки з початку нового навчального року; отже я мав час на такі блукання, на роздуми, книжки, розмови й отакі непоспішливі сеанси відчувань, які переживаю тепер.

Думав про Ларису і про стосунки між нами, про те, що я зовсім був би не проти, щоб поруч мене брела засипаним листям хідником і вона. Але зновував, що вона знудиться в таких блуканнях, почне химерувати чи бавитися, а мені не до цього, волів бути старчиком, а не хлопчаком, бо що воно таке — бути старчиком у такі юні літа? Це значить дозволити, щоб на тебе навалився цей світ з його глупотою, розумом, болячками, світлом і темрявою, абсурдом і ладом — тягти його на плечах до чорної прірви ночі, звалити його з пліч для короткочасного спочинку, а самому увійти в антисвіт — умерти з надією на повернення, щоб уранці знову зва-

лити цього тягара на себе. І це знову-таки — як вічний танець, який усі ми приречені танцювати все життя.

Сьогодні повз мене пропливло багато людських облич, був я наповнений ними, як дзеркало; дитиною, принамні, вірив, що в дзеркалі навічно залишаються невидні відбитки облич, котрі сюди зазирали. Отож, і я був ущерб напакованій обличчями, з якими зустрічався поглядами, і тими, які пропливли, як тіні, бо всі ми тіні в цьому світі — освітили зором якийсь клаптик простору, і нас у ньому вже нема, і освітлюємо інший клаптик — і знову нас нема. Взагалі, думав тоді я, нас більше нема, ніж є, і любителі мандрів цілком даремно тішаться, що побачили світу, переконуючи себе, що залишили власні частки у тому широкому просторі, отож чим більше таких розгублених часток, тим вони багатші і більше пізнали. Але це теж одна із вічних людських самооблуд, бо насправді нічого ми в побаченнях частинах світу не залишаємо, а завжди є й існує тільки той світ, котрий перед очима; коли ж він сходить із очей, то й умирає, бо ми тіні, бо не ми в світі, а він у нас (згодом я довідався, що й у цих моїх думках не було нічого нового, бо саме такі сповідували ідеалістична філософія). А поки що я йшов однією із малоосвічених вулиць, наповнених побаченнями сьогодні людськими обличчями, які мінилися, ніби вода, шелестіли висипаними у вечір словами, що лускалися з сухим тріском над головою, перемішувалися, як крупа, — обличчя ці сіріли в міру того, як спливав час; зрештою, коли я дійшов до своєї хати, вони злилися в обличчя одне. Дивилося воно сонними очима, вічне і знайоме, бо може, це й був образ сну. Я стояв ще якийсь час біля своєї хати, виструнчений і напівпрозмитий місячним світлом, і думав: а може, людський розум, як і глупість, більше вічний, як дочасний. Вони, розум та глупість, перепливають з одного покоління в інше, від батька до сина, внука і так далі, вони переплітаються між собою — а може, це і є життя, думав я, єдність розуму і глупоти? До мене прийшов милий Ларисин образ, і я подумав: чи не полюбити мені цю дівчину? А може, полюбити світ і цих людей, і отих спрутів, які накладають нам ошийники, щасливо переконати себе, що то не ошийники, а познака щастя, адже всі поняття світові: мораль, добро і зло — це тільки вигадка наша, то чому б справді не назвати чорне білим, а біле чорним і повірити у те? Може, щастя й справді у самооблуді, а нещасти — в невдоволенні світом та людьми? Але щось у мені протестувало признати таке, хоч, може, саме з цих думок і почалося мое перетворення у стандартну людину, якою я є нині, коли пишу ці ряд-

ки. Ні, я тоді мав пожадність до сприйняття світу та людей, мені тоді навіть хотілося покинути наше невелике й бліде місто, а податись у велике, щоб таки більше побачити й більше довідатися. «Не можна пропускати людей, — сказав я сам собі, дивлячись на заплутаного в дереві місяця, — від них треба вчитися й розучуватися...»

І після того вечора приснився мені сон. Снився корабель, що плив по чорному, як смола, морі, і по чарадку снували люди із чорними, як смола, обличчями. І були на тім кораблі тільки я пасажиром та й ще один — двоє білих серед негрів. Той другий пасажир стояв на палубі, вітер розвівав червоне кашне на його ший, на голові в нього синя, в'язана, як у дівчат, шапочка, а тіло покривала темна сутана, як у священика. На довершення був він босий і певне мерз у ноги, бо переминався.

— Ви певні, — спітав я у нього, — що допливемо до берега?

Чоловік вийняв із рукава сутані підзорну трубу, я впізнав її, бо це була моя труба, яку я мав у дитинстві і в яку любив розглядати світ; може, моя жага пізнання світу пішла від тієї дитячої пристрасті?

— Не хвилюйтесь, — сказав чоловік на-прочуд тонким, майже жіночим голосом. — Теперички кораблі повертаються.

— А коли зникне берег? — з тривогою спітав я.

Чоловік знову прикладав до ока підзорну трубу.

— Хочете сказати, що берег зникне взагалі? — спітав він. — Ні, ми, юначе, на землі, — сказав він повчально, — а на землі існує така конечна прерогатива, що все має свої береги.

— А чи є береги в неба? — спітав я.

— Земля, юначе, — відповів пасажир, відводячи від ока підзорну трубу, — це небесний берег, отже сталий берег для людини, а може, й для неба. На небі без землі чи якоїсь іншої планети, як наша, немає нічого, отже й нам, юначе, призначено цілком конкретні береги.

— А безмежність світова? — вигукнув я.

— Не хвилюйтесь, юначе, — сказав спокійно чоловік у сутані. — Її нема. Саме тому вона неуявна, що її нема. А коли ми її починаємо уявляти чи хочемо збегнути — це одна із земних думок. Адже земля — це все, юначе. Для людини тільки земля — це все. В тому, по-моєму, й криється поняття безмежності, тобто в понятті «усе». Ви мене зрозуміли? — спітав чоловік і повернув до мене обличчя. І я вразився раптом, бо обличчя в чоловіка не було, був то все той-таки місяць, що його я бачив заплутаним між гілля, місяць із темною печаткою на виду: печаткою Каїна з піднятым на вилах Аве-

лем — вічним символом пристрастей нашого світу.

9

Одного разу перед роботою мені захотілося зайти до Славка. Той саме повернувся з інституту, сидів біля акваріуму і грав на баяні, уважно роздивляючись декоративних рибок, які плавали за склом у зеленкуватій воді.

— Це що за сеанс? — здивувався я.— Музика для риб?

— Знаєш, що мене дивує,— сказав Славко.— Ці гарні декоративні істоти не просто плавають і їдять, вони живуть.

— Цілком слабоумне одкровення,— сказав я.— Ясно, що живуть, коли плавають.

— Та ні,— поморщився Славко.— Розумієш, вони живуть за тими ж законами, що й ми. Один вид не терпить іншого, є в них антагонізм і в середині виду, вони, очевидно, як і ми, люблять і ненавидять. Мають між собою визначені стосунки, а в них свій лад і недал.

— Саме тому ти й вирішив дати їм концепт на рівні художньої самодіяльності? І були оплески?

— Не блузни,— сказав Славко.— Це серйозно. А що це значить? Це значить, що людина зовсім не вибрана істота в цьому світі, а, як ці рибки, діє за подразниками, що їх надсилає їй хтось невідомий і незображенний.

Я подивився на приятеля з якимсь смутком: очі в нього блищаю, і мав він увіч нездоровий вигляд. Взагалі, останнім часом і його все більше з'їдав смуток. Бачив прозорий Славковий профіль, що малювався на тлі стіни, бачив його костури, один упав на підлогу, а другий стояв обпертий об стіну, бачив убогу його кімнату, в якій стояв кислуватий дух, стіл, завалений книжками, стелажі, завалені не менше, стілець із накиданою одяжею, надто стандартний і дешевий, дзеркало, в яке падало зараз сонце, і від того підлогу бігали сонячні виграви, давно нефарбована підлога із щілинами, набитими землею, клітку з двома папужками, яснозеленими й охайними, і старий зінгерівський годинник, який уже давно не йшов і не відбивав годин. І тут раптом мій розумний товариш повернувся до мене (я вразився, який він блідий, як дивно палають у нього очі), і я не міг не помітити, що він страждає, більше того, він невідь одного розтривожений.

— Скажу тобі одну річ,— сказав він.— Не сміятившесь?

Я розвів руками: закохався він чи що?

— Мене може полюбити дівчина? Нормальна, гарна, звичайна дівчина? Тільки прямо!

Я засміявся. Бідний, бідний Славко! І до нього, такого мудрого, досяг липкий мацак голубого спрута, і його, бідашного, вразив, пустивши йому в душу отрути.

— Навіщо це тобі? — спитав я.

— Не знаю,— відповів.— Очевидно, і я, як оці риби, живу за тими ж законами, що й усе живе. Чому маю бути перший за них?

— Зрозуміло,— мовив я.— Але будь обережний, Славку!

— А я і є обережний,— мовив він кисло.— Але часом хочеться начкати на все: на обережність, розвагу, розум, застереження. Часом хочеться піддатися шаленству. Раз на життя!

— Ну, такого хочеться не раз у житті,— сказав я.

— Отож, можеш вважати, що я раз на життя ошалів чи сказився,— палко заговорив Славко.— Закохався в твою подружку Ларису і нічого не можу з собою відійти. Хочеш, удар мене!

Мені аж горло стисло від жалю до Славка, бо, здається, він помилився: не рибки такі, як люди, а люди такі, як рибки. Бідні, малі кволі створіння, які плавають у своїй воді не тому, що їм так хочеться, а тому, що ними керує воля іхнього призначення. Я дивився на Славка, було мені його справді жаль. Жаль і себе, і Ларису, їх рибок, бо ми не за свою волею плаваємо у своїй воді.

— Зневажаєш мене? — спитав Славко.

— Бог з тобою, Славку,— сказав смутно я.

— Зневажай! — сказав гостро.— Бо я мав би себе в цьому збороти. Людина мусить себе в такому бороти, коли вона справжня. Але біда в тому, що відчуваєш себе ницим. Сплю — і мені мариться, не сплю — і мені мариться, жену її образ од себе, а він мені ще більше мариться. Не треба було її приймати в наше товариство.

— Це моя помилка,— мовив я.— Прийдеш сьогодні?

— Прийду,— шепнув Славко.— Не можу не прийти. Але ліпше б ти мене вдарив.

— Нема за що, Славку! — мовив смутно я.

— А коли б я не мав оцих цяць, бив би? — він показав на костури.

Що мав сказати? Що не настільки близький з Ларисою, аби говорити про любов до неї? Що в нас, зрештою, нічого ще нема; що Лариса тільки розіграла їх, сказавши: вона моя подружка; що ми з нею навіть більш ніж обережні в ставленні одне до одного; що ні разу навіть не прогулялися як закохана

пара; що я міг би навіть із почуття дружби поступитися Славкові, але що це змінить? Що це змінить, бідний мій приятелю, коли в Лариси в голові гуляють свої вітри, а в мене чи в нього — свої. Він має таки рацію: всі ми, як риби в акваріумі, маємо трошки власної води, але куди не пливемо, натикаємося на прозоре, але неперехідне скло. Більше того, кожен із нас живе в своєму акваріумі, а всі разом у кількох, приставлених один до одного — кожне в своїй клітці. І коли навіть силою природи, тобто волею голубого спрута, паруємося, з'єднуємося, творимо подружжя, плодимо дітей, маємо спільну кухню і ліжко, ми все одно залишаємося кожен у своєму акваріумі і ніколи нівікіу нам не подолати непрохідного й прозорого скла.

— Тримайся, Славку! — сказав я.— Не будемо в цьому світі стандартними.

Славко незвідь од чого почервонів, і в нього аж слози на очі вибилися.

— Спасибі, друже, — відкazав.— Не бійся за мене, я сильний!

— Оце я й хотів від тебе почути,— мовив я і звівся.— Пока!

— Пока! — мовив Славко і знову розтяг свого баяна, саме того інструмента, музики якого я терпіти не міг. Але цього разу той баян заграв ніби орган, глибоко, потужно і смутно.

Я пішов. І мені в душу застукала золота осінь того 1962 року, золота осінь, яка завжди наливалася мене печаллю, бо я в цьому світі сильний не був. Не були в цьому світі сильні ні Славко, ні Артур, ні Лариса, ні батько мій, ні мати. І я подумав: а може, то велике благо, що ми в цьому світі не сильні, адже сильний — це немилосердний; сильний — це самовпевнений і безоглядний; сильний — це той, що не роздумуючи, ламає, гадаючи, що буде; сильний — це той, котрий говорить про добро, а сіє зло, каже про свободу, а буде тюрми, вістить про мир, а лаштує проти всього світу гармати. Саме тому він і є з піорідя дияволового, ото сильний, самовпевнений, безоглядний, бо йому байдуже до людського смутку й болю близького, перед нами сила його — це броня.

Цього вечора до мене в підваль не прийшли ані Славко (зрозуміло чому — боровся з собою), ні Артур (очевидно, без Славка не захотів іти, а приходили вони завжди разом), ні Лариса. З нею я перестрівся в дворі, коли сидів біля свого підземелля.

— Привіт, кочегар-інтелектуал,— сказала вона.— Я сьогодні до вас не приду, бо збираю свою компашку. Предки йдуть на день народження до батькового фронтового товариша, де будуть геройчно згадувати війну і ляти молодих. Красота!

— В чому ж красота? — спитав я.

— А в тому, що я нарешті натанцюся, бо біля вас мохом заросла. Глянь, заросла я мохом?

— Зеленим,— сказав я.

— Ну да, зеленим,— згодилася Лариса.— Може, ї ти до нас заскочиш, покинувши свої печі. Тільки, Бога ради, не вмиваєшся. Не уявляю тебе вмитим.

— Твоя компашка теж буде невмита?

— Ну да. Вони взагалі не вмиваються. Первіні ж люди не вмиваються.

— Хочете перейти в стан первісних людей?

— Натурально,— сказала Лариса.— Близче до природи... Слухай, ми вже з тобою стільки знайомі, а чому ти до мене не пристаєш? Не подобаєшся?

Вона вміла мене заскочити якимсь своїм вибріком. Я миттю почервонів.

— Хочеш, щоб до тебе приставали? — спитав я.— По моєму, ні!

— Думаєш? А взагалі, маєш рацію. Пока!

Вона гордо піднесла кирпучу й пішла до свого парадного. Я все ще мав стому на серці, тому дивився не на неї, а на розбуялі від барв далекі річкові береги. Відчуваю навіть якесь полегшення, що вона не прийде, принаймні, буде легше Славкові — я ще не знат, що він не з'явиться. Але Лариса, дійшовши до дверей, раптом повернулася.

— Я даю! — сказала вона.— Запросила до себе, а номера квартири не сказала...

— Квартира тринацяття, — сказав я.

— Звідки знаєш? — здивувалася Лариса.

— Бо це чортівське число, — мовив я.— А ти до чортів маєш сентимент.

— Ну да, — сказала Лариса.— Коли б ти не був такий нудик, я б повірила, що ти натуральний чортік — через це мене до тебе й потягло. Шкода!

— Шкода чого?

— Так просто шкода! Прийдеш?

— Ale ж навіщо, Ларисо?

— Як навіщо? Побацаємо! А ще поревнущу мене. Я ж твоя подружка! Кошмарно люблю, коли мене ревнують.

— A я кошмарно не люблю когось ревнувати, — мовив я.

— Ти що, бідолашка? — спитала Лариса, вела вона себе цього разу трохи нервово.

— Я — це я. Античорт із підвальну!

— Слухай, — таємниче зашепотіла Лариса.— A що, коли ми завалимося до тебе? Тоді, коли твої нудики підуть?

— Ні, — сказав я.— Знаєш, Ларисо, що я цього не хочу.

— Ти сьогодні не такий. Щось сталося?

— Бувають дні, — сказав я,— коли зміщується метацентр. У світі і в людині. В тебе такого не буває?

— Шо зміщується? — підвела брівки Лариса.

— Метацентр,— сказав я.— Центр рівноваги.

— А-а, ти філософствуєш! Ну, пока! Приходь, побацямо, і твій метацентр стане на місце.

— А як не стане?

— Тоді повернешся у свій підвал, відчиниш дверці печі, розженешся і стрибнеш у вагонь. А я одягну по тобі траур і носитиму дев'ять днів. Мені чорне личить, правда?

— Так, як і мені,— сказав я.— Коли не вмітий!

— Натурально,— сказала Лариса.

Вдруге звела кирпучу й подефілювала до парадного. Цього разу я за нею вслід дивився, і вона це чудово знала. Біля парадного зупинилася й помахала рукою. Я звів на привітання її свою. Смутку в мені не поменшало, недаремно я виступав в образі Джорджа Байрона, але в глибині ества щось тенькнуло.

«Господи,— подумав я.— Невже нас скрутів голубим мацаком синій спрут? Коли так, то я до тебе сьогодні не прийду, Ларисочки, я тебе сьогодні ревнуватиму, а може, й справді стану чортіком із підвалу. Самотнім, маленьким чортіком, який сидить біля купи чорного, як смола, і лискучого вугіля і, розширивши очі, незмігло дивитися на вагонь із печі, який колись напевне його по-жере...»

Це був день несподіванок: мої друзі до мене не прийшли, натомість прийшов батько. Це він вперше завітав подивитися, як я працюю; спонукою, може, стало те, що він випив. Це в батька траплялося, мати з цієї нагоди скандалила, от він і відчув потяг до свого нащадка, який стримитьесь у чорному підвальні чи катас забетонованою підлогою тачку, повну вугілля, а потім метає те вугілля в жерло печі.

— Робота в тебе неважна,— сказав він, розсираючись.— Може б, я попитався на фабриці, знайшли б щось чистіше?

— Ні,— сказав я.— Мені тут подобається.

— Жаль мені, що покинув школу.

— Ніде вона не дінеться,— мовив я.— На той рік піду у вечірку.

— А те все заглухло? — спитав він, дивлячись бағатозначно.

— Чому мало не заглухнути?

Батько сів на ящика, на якому проголошував свої політичні монологи Славко, очевидно, той ящик сприяв народженню критичних суджень, бо й батько заговорив про речі, яких я раніше ніколи від нього не чув.

— Бачиш... Ні, я повинен тобі це сказати... Коли вже попався на іхній гачок, вони так просто людини не покидають. А вчепляться — то, як п'явка, кров висмокчуть.

— А ти звідки знаєш? — спитав я.

Батько зітхнув — од нього повіяло хвилюю перегару.

— Та вже знаю!

І отут, у підвалі, дивлячись на гогітливий, ярий і сердитий вагонь, що палахкотів у печі, він розповів мені дивовижну історію, цілком мені не звісну і тим більш цікаву, навіть загадково-захоплюючу. Виявляється, він був до війни членом партії, і з початком війни його залишили у підпіллі. Керувати підпіллям мав такий собі Шелушков, секретар Коростишівського райкому. Було визнано явочні квартири, йому видали пістолета, перед тим нашвидку навчивши з нього стріляти. Він, батько мій, чесно пішов на одну і другу квартиру, але там тільки вітер віяв, отже ніякого підпілля тому Шелушкову організувати не вдалося. Його самого візнили в бородатому двірнику люди із Коростишева, яким він залив сала за шкіру, і видали в гестапо. Шелушкова скопили й розстріляли, отже весь час окупації батько чекав, що до нього мають прийти зв'язківці,— так при наймні його було проінструктовано. Йому так і сказали: коли не працюватимуть явочні квартири, до нього обов'язково прийдуть і дадуть інструкції, що треба робити. Родину на початку війни мали вивезти, але мати виїхати не змогла й змушенна була повернутися додому. Батько заробляв, як міг, щоб прогодувати родину, і чекав приходу зв'язківця, так його й не дочекавшись. Під час облав тікав з дому на той бік річки й відсіджувався там у виритих водою пічерках, потім повертається і знову чекав. Із визволенням Житомира його забрали в армію, і він провоював до кінця війни. У липні 1945 року він був демобілізований — і тут почалося: його тягали оті, з Миколаївської. Дорікали, що він нічого не робив у підпіллі, загрожували посадити; зрештою, виключили з партії, і він з дня на день чекав арешту. Весь час його викликали на Миколаївську і нахиляли стати сексотом, тобто продавати людей. Його днями тримали на Миколаївській, потім випускали.

— I я подумав,— сказав батько, дивлячись на гогітливий вагонь,— ліпше мені загинути, ніж потім ціле життя проклинати самого себе. Я так ім сказав: коли я чимось провинився, судіть мене, але бути підслухачем я не можу, такий у мене характер *.

Вони його потім ще довго тягали, довго смикали, в нього вже нерви були як решето, але твердо стояв на своєму. I його раптом облишили в спокої. Сам не вірив, а таки по-

* Батько оповідача цієї історії оповів йому також про завідників пивниці біля Чуднівського мосту, я цю розповідь опускаю, про неї докладно йдеться у повісті «Компанія з пивниці» (прим. автора).

лишили. Правда, вряди-годи викликали, часом били, часом примушували цілий день сидіти на стільці, не рухаючись, кричали і лаяли, але чомусь не посадили, хоч кілька разів траплялося, що його й по тижню тримали.

— І це тягнеться досі? — з жахом спітав я, бо цього всього не знат і нечув.

— Ні, вже не тягнеться,— сказав батько.— Але я не дивуватимуся, коли вони знову візмуться за мене. То не люди!

— Зараз інші часи,— сказав я.

— Не задурюйся,— мовив батько.— Дуже мені не хотілося розповідати цю історію...

— Чому ж? Вже по-моєму дорослий,— сказав я.

— Через це я й прийшов,— сказав батько; я навіть подумав, що й хильнув він для сміливості.— Що мене найбільш турбус: вони зразу довідаються, що ти мій син, отже син виключеного з партії із політичних мотивів, а це для тебе не лучча рекомендація.

— Як на мене, ти не вчинив ніякого злочину, отже і зла. Своє ти, по-моєму, відвоював.

Я натякав на батькове поранення в ногу, через це він кульгав.

— Добре, що так вважаєш,— мовив звіршено батько.— Але я чомусь певен, що вони почнуть коло тебе крутитися. Заводити невинні дружні розмови, просити про якісь дрібниці, невинні послуги, будуть у тебе допитуватися про друзів чи знайомих, може, до тебе когось підішлють. особливо стережись, щоб не завербували, бо тоді пропадеш навіки. Вони свої жертви з пазурів не випускають.

Він закурив і довго сидів мовчки, дивлячись, як гоготів вогонь.

— А може, й добре, що ти працюєш сам,— сказав батько, маючи в думці якийсь свій резон.— І ще одне, коли вони почнуть з тобою тягатися, перед матір'ю втаюйся, вона жахлива панікерка, а мені все розповідай, згода?

— Згода,— сказав я, дивлячись на знайоме-презнайоме, а зараз таке стурбоване і ніби нове обличчя — ні, він у мене чудовий, батько! — а водночас відчуваючи неприємний холодок у спині.

— Піду я,— сказав батько, встаючи, бо мати почне в паніку падати,— він засміявся гірко.— Вона й досі, коли я затримаюся, думає, що вони мене знову підхопили. Важко бути чесною людиною в цьому світі...

Та остання фраза якось різко мені запам'яталася, ніби вдарила, бо це була правда. Але я знат інше: він, мій батько, чесною людиною залишився. Тобто вся оця неймовірна історія, яку розповів, оця війна із чорним спротом і була змаганням за те, щоб залишитися чесною людиною; здається, цю

науку він мені сьогодні заповів. Горе суспільству, подумав я, в якому треба боротися, щоб залишитися чесною людиною! І мені знову здалося, що я обплутаний звідусель шнурями чи дротом, а може, це тільки мацак присмоктався до моого ошийника, і той мацак помпував у мене чорну воду, а коли батько пішов, залишивши після себе запах перегару й тютюновий дим, я теж засмалив (при батькові цього ще не робив) і довго ходив підвальному, відчуваючи, що десь до мене підкрадається звір, що той звір уже сковався в одному з кутків цього сутерену, що він, може, наготовився до стрибка, що в нього маленькі, пильні, насторожені очі і що милосердя від нього чекати годі, і він стереже кожен мій порух і дослухається до кожного слова. І в мене виникло сліпе, дурне бажання кудись утекти, десь заховатися, забитися у криївку, затулити очі і вуха, принишкнути й затайтися, хоч я чудово знат, що живу у світі, де ніяких криївок не існує, а є тільки голе, порожнє поле, по якому вільно гуляють не тільки вітри, але й оті звірі, бо господарі того поля — не я і не батько, а таки вони. Я, і батько, і другі мої — тільки німа отара, яку пасуть ті звірі, тож вони зроблять усе, щоб ми отарою залишилися, інакше їм самим буде непереливки.

Надійшов час заповнювати ненаситне жерло моєї печі, і я почав ганяти наповнену вугіллям тачку, а тоді з остервернінням жбурляв те вугілля до розтуленого рота печі, відчуваючи, як забрудненим обличчям повзуть гарячі струмені поту. І мені раптом чітко уявилося, як там, над головою, в тринадцятій квартирі, шалено гопцю Ларисина компашка під вискотливу, ритмічну музику, серед них і Лариса із захоплено розтуленим ротом; що там, над моєю головою, ходять, сидять, їдять, дивляться телевізори, хто іх має, варятися, смажать, перути, лежать у ваннах, плюскаючи на себе теплу воду, сплять, паруються, сваряться, чекають, читають, щось майструють невідомі мені люди, а наді мною, як велетенський гриб, виростає цей будинок, а я — маленький чорний кріт біля його коріння, рио і рио землю, а тепло від моого розгарячілого тіла перетворюється в цей вогонь, що гоготить, і речоче, і палах-котить, і всім отим людям, що ходять по моєму карку, немає аніайменшого діла до моого смутку, страху чи відчая, а саме мій страх, відчай і смуток і є достойна плата за мої труди. І мені вперше стало напрочуд самотньо в цьому сутерені. А що як справді покинути його на годину-две, поки з'їде свіжу порцію іжі моя піч, піднятися до тринадцятій квартири, хай Лариса відчинить мені двері, хай зустріне мене радісними вигуками її компашка, хай Лариса освітить мене, кво-

лого й перестрашеною, своєю усмішкою, і я з порогу кинуся у вир танцю — і протанцю там з Ларисою та її компашкою до кінця життя; тоді мені байдуже стане: є цей світ чи нема, є чорні чи голубі спрути зі своїми мащаками, чи нема, є вони, чи нема. Помалу витрушуватиму, як тирсу, з голови свій набубнявільй і загрітій мозок, аж поки не стане вона чудовно порожня. І хай гуляють мої вітри, хай видувають із неї смуток і страх, хай несуть їх, як опале листя, і хай летить те листя у вічну пустель нощі, де годі шукати відради і стежок. А я цибатиму й цибатиму, і дивитимусь у млюсні, чудові Ларисині очі, і втікатиме у мене, і саме в ній я зможу заховатися, бо це, здається, і є той прихисток, який у цьому світі реально існує; потяг до жінки — це потяг до материнського єства, яке нас народило на світ, і цей потяг — надія в чоловіка втриматися, надія зберегтися, надія, яка тільки на те є існує, щоб людину дурити, бо вона, надія, і справді велика дурисвітка.

10

Удома я мав маленьку комірчину-кімнатку, в якій панувало безладдя, бо я рішуче не впускав туди матір з її шматками та віниками, отож після кількох сварок вона задовольнилася тим, що підмітала чи витирала мокрою ганчіркою підлогу, а книжок моїх і паперів не чіпала. Я ж любив, читаючи, робити виписки, складати поширені змісті, особливо з позичених книг. Книг у мене було багато: стелаж у вільному простінку, книги було складено під столом, навіть під ліжком, бо місця бракувало, а мати проти стелажа в їхній батьківській кімнаті ярісно повставала, бо вони, тобто книжки, «збирають пилоку». В цій кімнатці я любив поринати в уявні світи, тоді погідніше відчувався хід часу, тоді і я ніби розширювався на широкий простір, тож ковтав я книги одну за одною, як Гоголівський Пацюк вареники, правда, аллегорія ця грубувато звучить. Книг мені вже бракувало, я ходив в обласну бібліотеку, натрапив на енциклопедію Брокгауза та Ефрана і почав її перечитувати том за томом, а ще я відкрив, що тут є міжбібліотечний абонемент і зайдов туди, маючи намір замовити один із томів «Записок історико-філологічного відділу ВУАН», твори Спенсера та Брандеса.

За столом сидів манюпусенький чоловічик з великою головою і з зачісаним назад цупким, як дріт, волоссям. На носі чоловічка сиділи окуляри, і він роздивився мене через ті окуляри, як комаху.

— Ви студент? — спитав, підозріло поідаючи очима.

— Ні, робітник, — сказав я.

— То навіщо вам ці книги?

— Як так навіщо? — обурився я. — Раз я їх замовляю, вони мені потрібні.

— Працюєте над якоюсь роботою? — спитав тоном прокурора бібліотекар. — Чи, може, учитеся заочно?

— Не вчуся заочно і не працюю над роботою. Хочу ці книги прочитати.

Брови в чоловічка підскочили, ніби зле-тіло два метелики (мені навіть здалося, що я в когось такий рух бровами бачив), він подивився на мене круглими очками через окуляри, ніби на бронтозавра.

— Давайте запишу ваше прізвище, ім'я та по-батькові, адресу, місце роботи, — сказав він іржавим голосом, — а тоді ваше питання буде вивченено.

Я насторожився. Щось тут було не так.

Чоловічок присунув до себе аркуша паперу і знову зирнув на мене.

— Прізвище!

— Добчинський Акакій Акакійович, — сказав я, не моргнувши — змішав двох відомих гоголівських герой.

— Хіба зараз дають такі імена? — спитав чоловічок, наморщуючи лоба.

— Мене так назвали в честь батька, — сказав я. — До речі, і дід мій, і прадід були Акакії Акакійовичи.

— А з вас у школі не сміялися? — із сумнівом спитав чоловічок.

— У школі я був Микола Миколайович, — сказав я. — А в атестат написали вже правильно.

— А в якій школі ви вчилися? — вкрадливо спитав чоловічок, у нього на лобі вибілося дві сіvie краплини поту.

— У сто тридцять першій, — сказав я.

— Хіба в Житомирі є такий номер школи? — майже солодко спитав чоловічок.

— Ні, це школа у Львові, — сказав я.

— А-а, ви зі Львова? Родом звідти? — очі чоловічка світилися, ніби він знайшов щось коштовне.

— Родом я із Житомира, а у Львові кінчав школу, мій батько був туди командирований.

— А ким працював чи працює ваш батько? — медоточиво спитав чоловічок.

— Цього я вам сказати не можу, — загадково мовив я. — Він офіцер...

Очи чі в чоловічка забігали, окуляри сповзли на носа, на лобі вибілася третя крапля поту.

— Ага, ага, розумію. Ваша адреса.

— Вулиця Карла Лібкнекта, тринадцять, квартира сто тринадцять.

— Де працюєте?

— На електровимірнику.
— А у вас паспорт з собою є?
— Не захопив.

Чоловічок, очевидно, неймовірно втомувся, зробивши таку роботу і так багато на аркуші написавши. Лоб у нього весь покрився потом.

— Чудово,— сказав він.— То для чого вам потрібні книжки?

— А для чого вам потрібно це знати? — перепитав я, імітуючи його голос.

— Є встановлений порядок,— жорстко сказав чоловічок.— Не я його вигадував, молодий чоловіче!

— Хочу написати роботу про транспіраційні * функції людської думки.

— А-а,— протяг чоловічок.— І ви ніде не учитеся?

— Ніде,— сказав я.— Це робота для самосвіти. Чи можу я замовити книги?

— Хм, хм,— сказав чоловічок, перечитуючи, те, що написала його пухенька рука.— Ми це вивчимо. Бачите, в нас замовляють книги люди, які працюють над дисертаціями. Над дисертаціями, молодий чоловіче! Зайдете через місяць і обов'язково з паспортом.

Він подивився на мене особливим поглядом — знизу вгору, якось бочком, трохи хитро, а трохи підозріло, очевидно, прийняв мене за божевільного.

— Повторіть іще тему вашої роботи,— сказав він.

— «Транспіраційні функції людської думки».

Чоловічок із задоволенням тему моєї роботи записав.

— Не знаю, не знаю,— сказав він,— чи ми зможемо вам допомогти. Будемо вивчати.

— Отже, через місяць?

— Не раніше,— офіційно сказав чоловічок.

Я члено попрощається і пішов, бо вже несила було терпіти, щоб, принаймні, не усміхнутися. Мені здавалося, що цей чоловічок увіч зійшов із сторінок одного із дікенсівських романів; правда, його вже встигли виховати в радянській системі.

Вийшовши із бібліотеки, я віч-у-віч зіштовхнувся із Ларисою. Після того, як вона збирала свою компашку, ми й не бачилися.

— Ти сюди ходиш? — здивувалася вона.

— Нічого дивного,— сказав я.— Помоему, тобі чудово відомо, що в школі учатъ читати, як і те, що я кочегар-інтелектуал.

— А я от не можу дочитати до кінця жодної книжки.

— Це робить вам честь, мадмуазель.

* Транспірація — потіння, випоти.

— Хохмиш? —

— Ну да. Бо ти кажеш неправду. Принаймні, підручники дочитуєш?

— То ж задають,— сказала Лариса.

Ми пішли на бульвар, сіли на лавку, і я розповів їй історію, яка кoilася з Акакієм Акакійовичем Добчинським. Вона рего-тала до сліз, а з нею і я.

— Це тебе й різить од нудиків, що ти хохмач,— сказала вона.

— Сумний хохмач.

— Що ж тут сумного!

— А та, що я й справді хотів прочитати ті книжки.

— Ну, це біда невелика. Менше засмітиш собі голову.

— Тому не читаєш книжок?

— Ну да! Я хочу жити, веселитися, смія-тися, танцювати, хохмити — що, погано?

— Отже ти коник-стрибунець?

— Ну да! — вона зірвалася з лавки.— В школі це був єдиний вірш, що мені сподобався. Пострибали в парк, хочеш?

Ми «пострибали» в парк, ганяючись одне за одним і дуріючи. Я після тієї розмови з чоловічком мав і справді веселій настрій.

— Шкода, що ти до нас не пришов,— мовила Лариса.— Ми так казилися, що сусіди стукали в двері і батареї.

— А батькам сусіди нічого не розказали?

— Хо-хо! Крику було на цілу вулицю, хіба не чув? Але я їх налякала, бо умію їх лякати.

— Як це налякала?

— А просто. Сказала, що піду з дому і не повернуся.

— І могла б піти з дому?

— Ще й як. Мене нудить од того, які вони старі й нудні.

— Куди б ти пішла?

— Ну, хоча б до тебе в підвал, я ж твоя подружка.

— А скільком ти подружка?

— А-а, ревнуєш? — заплескала в долоні Лариса.— Нарешті! Кошмарно люблю, коли мене ревнують.

Мені стало незвідь-чому неприємно, хоч в глибині душі я знову, що вона фронде.

— Хочеш, запрошу тебе до себе, Ларисо,— сказав я.— Вип'ємо по чащечці кави і побачиш мій барліг.

— А предки?

— Предки на роботі.

— Хочу,— сказала Лариса.— Жахливо люблю чужі барлоги.

Зайшовши до мене в кімнатку, вона ойкнула. Нелад був очевидний, вона бехнулася на канапку, а я пішов робити каву. Коли ж повернувся з димуючими філіжанками, мої розкидані книжки було охайнно складено, папери також. Я жахнувся, бо в мене все

було розкладено за власним порядком, а тепер безладно перемішане.

— Не знаю, як тут живеш,— сказала вона, зморщивши носика.— Дихати нічим.

— А мені здається, тут чудово,— сказав, гасячи невдоволення за той безлад, що вона вчинила.

— І оці книжки,— мовила Лариса.— Це що, в тебе пункткі? Ні, ти все-таки нудик.

— По-моєму справжній нудик — це і є людина без пунктика,— сказав я, вручаючи їй каву.

— Думаеш? — спитала, відсюрбуючи ковтк і елегантно відставляючи мізинного пальця.— Тоді ти чудик... Не, я тут сказилася б серед цих книжок і куряви!

— Ale ж, Ларисо,— сказав я,— Казитися — це те, що ти любиш!

— Хм! — вона мовчки пила каву, так само елегантно відставляючи мізинця і вряди-годи позираючи на мене величезними очима. І раптом стала надзвичайно серйозна, навіть осмутніла. Я відчув, що цей мент наповнюється якоюсь небезпекою, бо вона мене відвerto чарувала, навіть мовчки провокувала, але щось у мені не пустило на це піддатися — все-таки в глибині душі я був переконаний, що вона могла бути моєю знайомою, в крайньому разі товаришкою, але не моєю дівчиною. Ще менше вона могла бути дівчиною несподівано закоханому в неї Славкові — а, може, їх звести, подумалося, щоб мій приятель швидше одужав від своєї хвороби? Ale вона, Лариса, збіса хитра, вона могла нутром відчути його почуття і загадково мовчати, а тільки отак по-чортівському близмати чарівницькими очима — тоді мій добрий і найінший приятель зовсім пропав би. Ні, не буду я їх зводити, хай його пристрастя пожереться відчуттям власної неповноцінності.

— Ну, що ти мені розкажеш? — сказала Лариса, блимаючи отими від'ємськими очима.

— Часом дивлюся на тебе й думаю: немає в тебе ніякої компашки, і голова в тебе, Ларисо, зовсім не капустяна — навіщо це тобі?

— То, може, не живу я і в тринадцятій квартирі? — спитала вона.

— Може, й не живеш,— сказав я.— Живеш у ластів'ячому гнізді, а вдаєш із себе зозулю.

— А зозулі тобі не подобаються?

— Ні,— сказав я, відчуваючи в душі тихий смуток.— Хіба те, що вони по-пророцькому відміряють час.

— Ох ти й нудик,— зітхнула Лариса і відставила філіжанку, бо каву вже допила.— Гаразд, спасибі, мені пора йти.

Зирнув на неї, намагаючись зустрітися

очима, але вона на мене не дивилася. Поринула в себе і зовсім перестала зі мною контактувати. Очевидно, я сказав щось не так, а може, чимось її образив.

Провів її до хвіртки, і ми спробували знову наладнati жартівливу розмову. Ale в нас це не вийшло. Загалом, від цієї зустрічі в мене залишився на душі приважечок, бо, здається, цієї дівчини я до кінця не розумів.

11

У наступне моє чергування до мене ввалилися Славко з Артуром, а через кілька хвилин, ніби хто її покликав, з'явилася й Лариса, зовсім така, як раніше,— освітила нас очима і тихо, як мишка, сіла на свого ящика. Славко уже приготувався до чергового крамольного монолога, але, побачивши Ларису, скис, знітився й замовк. Артур зирнув на нього насмішливо, очевидно, і Артурові Славко розповів свою драму, тож він поставив Ларисі очка, на що вона не зреагувала, і в нас утворилися атмосфера сонливої відстороненості, бо кожен ніби в свою ампулу зачинився. Перекидувалися незначущими фразами; нарешті Лариса встала, підійшла до вмікача і вимкнула світло, і ми опинилися в червонуватій сутіні, в якій коливалися червоні блимоги від вогню в печі. Я закурив, відчуваючи дивний смутний затишок, а може, й справді часом треба саме так: менше патякати, а більше відчувати, отож хай приходить вечори, коли ми й без розмов можемо пізнати оцю чудову роз'єднану єдність, коли розмова стає, ніби вогник блимогливої свічки, а кожен зачиняється в собі і поринає в безособові хвилі напівабстрактного марення, а може, щось згадує, але вуста надто стиснені чи надто розмлюєні, щоб оповісти той спогад іншим. Зрештою, річ відома: цікаве тобі зовсім не обов'язково цікаве іншим; отож ми, здається, й поринали в те «цикаве собі». Славко дивився здивованим і напівпритомним поглядом на Ларису, Лариса вряди-годи позирала на мене, я ж дивився на Артура, який і на тріскучому, майже розваленому ослінці зумів затишно вмоститися й подрімував, а коли прокидався, обводив поглядом усіх нас, ніби ми були зв'язані таємницею, до якої йому не було доступу, але все-одно він її чудово зінав. Я курив, поширюючи навколо сині хвилі, і Лариса раптом обізвалася зі свого кутка.

— Дай і мені сигарету.

Артур коротко засміявся, але потягся за сигаретою і собі, по тому сидів із заплещеними очима, вряди-годи підносячи цигарку до вуст й випускаючи колечка диму. Я дав

Ларисі сигарету, і вона вправно припалила її від моєї, а потім задоволено випускала дим, з усього видно, чинила так не вперше і не вдесяте. Славко у нас не курив, тож трохи здивовано розширив очі, але за мить вони в нього знову світилися в Ларисин бік, як у щасливого бовдура.

— Натрапив на одного дивака,— заговорив нарешті він, загадково всміхаючись.— Колишній учитель, а зараз пенсіонер. Власник близької старої української бібліотеки, але надмірно обережний. Завів мене до нього дядько, саме той, який сидів *. Були вони ще до війни друзі, дядько мій погримів, а цей якось зумів чи сковатися, чи так йому до-лею було написано, адже й бездоганна дробильна машина часом дає збій. І ось цей чоловік у ті страшні часи, відчуваючи Дамокловий меч над головою, не знищив жодної забороненої книжки, не виривав з них портретів репресованих, не видирав титулок, навіть не витирав їхніх імен і не зачорнював. Настільки любив ті книжки, що ризиковав свободою, життям, спокоєм родини, адже й рідних забирали через батька. Побачили б він, як обережно й охайно бере він книжку в руки, як при цьому ледь тримтять йому пальці, як здмухує з неї неіснуючу куряту, розгладжує зморшки на папері і говорить про книги, як про живих осіб. До мене він пройнявся довірою і не тільки тому, що мене привів дядько, а, очевидно, через ці гральні інструменти,— він показав на костури.— До речі, калік можна вербувати на провокаторів, ім більше довіряють.

— А може, ти ним і є,— досить грубо пожартував Артур.

Однак, однак, цього гумору не сприйняв. Він аж спалахнув, при чому так, що це було видно в напівтемряві. Лариса тихо в своєму кутку засміялася: через неї він, очевидно, і спалахнув. Зробив довгу паузу, щоб заспокойтися, а тоді й продовжив свою оповідь тихим, спокійним голосом:

— Найцікавіше те, як розповів мені дядько, що в родині його не розуміють, у нього двоє дочек, звичайних кур, які не прочитали з тієї бібліотеки жодної книжки, і які між собою цвенькають по-російськи, жінка в нього також глибоко байдужа до інтересів чоловіка — добре хоч те, що жінки сприймають чоловічі дивацтва як данність,— і так само з дочеками цвенькає. Він прожив тихе, стандартне життя, а, бувши вчителем, провадив ідеологічно витримані уроки, інакше його засікли б. Отже чоловік провів ціле життя ніби в якісь облозі, і ті книжки були для нього, як освітлена кімната серед глупої ночі, єдине місце, де він міг бути собою.

* Славків дядько — це Віка, що його описано в повісті «Компанія в пивниці» (прим. автора).

— По-моєму, ти надто красиво говориш,— завовтузився, аж затрішав ослінесь, Артур якимсь іржавим, недобром голосом.— Типова філософія української печі. Пам'ятаєте в Самійленка: «Кожна піч українська — фортеця міцна, там на чатах лежать патріоти!»

— В тому то й річ, що печі в нього нема,— сказав Славко,— є тільки порожня, нетоплена, але освітлена кімната — безлюдний остров в океані, клаптик холодного простору, в якому тільки й тепла, що в світлі над головою.

— Притулок хитрих боягузів,— так само іржаво сказав Артур, випускаючи дим.— Слухайте, ми сьогодні ніби позакисали. В мене є пропозиція.

Лариса видимо ожила в своєму кутку, напевне там знутилася.

— Давайте створимо таємне братство,— сказав Артур.— Ясно, що не виготовляти- memo листівок чи бомб, не вбивати чиновників чи кагебістів, а просто поклянемося на дожиттєве побратимство, щоб не бути патріотами з печі. Хай це буде ніби масонська ложа, в яку прийматимемо страшенно обережно й розважно.

— Оце здорово! — сказала Лариса.— Мене до себе приймете?

— Будеш, як при жіночій полігамії? — сказав саркастично Артур.

— Не зрозуміла.

— Є таке в світі. Не тільки чоловіки тримають гарем, а подекуди й жінка має три чи й чотири чоловіки.

— І я маю з вами усіма жити? — спітала трохи обурено Лариса.

— Ну да,— показав зуби Артур.— По графіку.

Ми розсміялися, а Лариса ні. На такі речі вона гумору не мала.

— Це мені не підходить,— сказала.— Я тільки його,— показала на мене,— подружка. Чи ти хохмиш?

— Хохмлю, — згодився Артур.— Але що буде, коли ми всі в тебе закохаемося?

— Мені це непотрібно,— знову-таки без гумору відповіла Лариса.— Тільки він має право в мене закохатися,— вона знову тицьнула пальцем у мій бік.

Ні, ця Лариса була дивовижна. В присутності Артура та Славка, вона відвірто декларувала, що ми з нею пара, хоч парою ми не були. Зрештою, я навіть не зінав про неї багато, хіба те, що вчилася у новоутвореному шляховому технікумі, що жила в тринадцятій вартирі (та я ще треба було перевірити) і що мала компашку якихось бовдуров — це також треба було перевірити. Тому я сидів і пік на її декларації раків, вона це відчувала й мала, очевидно, якусь чисто жіночу, майже садистичну приемність так мене підколювати.

— А він іще в тебе не закохався? — зловив її на слові Артур.

— Це вже не ваше діло, а наше,— відповіла Лариса.— І вже не раз казала, що я його подружка і нічия більше.

— Чудово,— мовив Артур.— Це ми вже вирішили раз і безповоротно і без хохм.

— А про таємне братство теж хохмиш? — з підозрою спитала Лариса.

— Ні, це серйозно,— сказав Артур.— Але з конспіративних міркувань, коли хтось із нас з ідеєю не згодний, відкидаємо саму ідею, щоб не було людей поза братством, які про нього знають.

— Я згоден,— мовив Славко.

— Ми теж,— сказала Лариса й за мене.

— Хай він сам скаже.

— Згоден,— пробурмотів я.— Тільки, перш ніж казати «згоден», треба визначити на що згоден.

— Правильно,— мовив Артур.— Зараз ми сказали «згоден» про братство взагалі, тобто про можливість його існування. Тепер про мету братства. Це не політична організація, а морально-єднальна спілка. Тобто ми відновлюємо давній український звичай побратимства, десь я читав, що він існував іще у скіфів. Українці — індивідуалісти, а ми заперечуємо індивідуалізм.

— А що це таке? — спитала Лариса.

— Коли кожен по собі,— терпляче пояснив Артур.— Там, де два українці, там три партії, ми ж заперечуємо різноманітство. Українці саможерні, ми заперечуємо саможерство, а поклянемося до кінця днів наших зберегти дружбу і що б з кожним із нас не сталося, один одного підтримуватимемо, допомагаючи один одному морально, навіть матеріально, і ніколи один одного не зрадимо. Хто не згодний?

Незгодних не було. Ми знову підтвердили це кожен персонально. Гоготів у печі вогонь, у присмерку хиталися світляні хвили, і це створювало у підвальні моторошно-урочистий настрій. Я позирнув на Артура зі здивуванням, досі я вважав його Славковою тінню, але тепер бачив, що це не так: він увіч виявляв талант ватажка і навіть Славко з ним німо погоджувався.

— Присягатимемо тут? — схвильовано спитала Лариса.

— Ні, цей акт має бути урочистіший,— сказав Артур.— Дай іще закурити.

Я дав йому сигарету, Лариса підійшла й узяла куриво й собі. Артур запалив і деякий час сидів таємничо-мовчущий.

— Дай і мені сигарету,— попросив Славко, очевидно, й він був схвильований.

Оточ ми сиділи, димлячи сигарками, ніби старовічні змовники, й мовчали.

— Зробимо так,— сказав Артур.— Завт-

ра о дванадцятій ночі сходимося на тому боці в яру, де глинянє урвище. Запалимо вогонь, його запалить той, хто прийде перший. Кожен добиратиметься туди самостійно, навіть вона,— Артур кивнув у бік Лариси.— До завтра ще дається час обдумати. Хто вагається чи бойтися, може не приходити. Коли хтось не прийде, братства ми не засновуємо знову-таки з конспіративних причин. Там, біля вогню, кожен виголосить присягу, а текст присяги (його принесу я) спалимо. Хто має проблеми з батьківським контролем,— це був камінчик у бік Лариси,— хай щось придумає, або ж не приходить. Запитання є?

— У мене є,— сказала Лариса, і її голос прозвучав якось по-дитячому.— А коли в мене є інша компашка — не ви, то мені з неї вийти?

— Не обов'язково,— сказав Артур.— Але твоя компашка про братство не повинна ані згадуватися. А що це за компашка?

— Ну, там кілька дурнів. Ми танцюємо, хохмимо і дурємо.

— Це тобі треба? — спитав Артур заскочений.

— Ну да,— наївно сказала Лариса.— Бо ви ж такі нудики! До речі, він,— показала на мене,— зовсім не проти тієї компашки.

— I ходить до вас танцювати? — неймовірно спитав Славко.

— Ну, ні,— засміялася Лариса.— Він не такий дурний. Він, як і всі ви, нудик...

Лариса випустила клубінь диму, а ми розіграли німу сцену, як у фіналі «Ревізора» Миколи Гоголя.

12

Щоб згаяти час до дванадцятої ночі наступного дня, я пішов у парк, аби поблукати алеями — останнім часом мене вабило до самотніх гулянь, та й був я у віці, коли люди схильні до рефлектувань. Отож збирався мило, по-осінньому порефлектувати, але мені це не вдалося, бо в глибині алеї, близьче до залиднених місць, я побачив дівчину надзвичайно схожу на Ларису, і це мене б не вразило, коли б не була вона із високим, струнким і гарним білявим хлопцем, десь таким, як зображають німецьких арійців. Я пішов слідцем за ними, по-дурному схвильований і насторожений: парочка мило розмовляла. Лариса була в темній вузькій спідниці, в туфлях на високому підборі (я відразу ж подумав: чи збирається вона в тих туфлях блукати по зарічних горбах та ярах?), у червоній кофтіні, а волосся мала зачісане на «кінський хвіст». Була вона гарна, струнка, фігурна і якась безмежно від мене від-

далена,— вони ввійшли в людну алею і подалися в бік танцмайданчика. Перед цим пройшов дощ, людей на танцмайданчику було мало, але оркестр уже грав, і я мав зможу, завмерши в сутіні, бачити, як граційно й гарно ця пара кружеляє в оточенні таких самих, як вони. Не втримався, підійшов до зеленої загорожі і притисся обличчям до щілини між дощок. Усе в мені колотилося: чи від заздрості, що я сам так ніколи не міг би повести в танці дівчину, чи від ревності, чи від образи-здивування. Зрештою, Лариса постійно підкresлювала, що вона таки моя подружка, і я почав уже до цього звикати, навіть інколи думав про неї перед сном цілком сентиментально. Тепер же стояв, обливтій холодом, із твердим наміром більше ніколи не мати з нею ніякого діла, але поки що ніякого діла зі мною не мала вона: дивилася на свого гарного напарника замлоєним, мені здалося, закоханим поглядом, і вони кружеляли, легкі, граційні, розкutі й цілком поглинуті одне одним. Я ж був ніби облитий помиями і не мав сили відрватися від своєї щілини, не мав сили не відчувати своєї неповноцінності, нищості й малості, бо я таки був пошитий у дурні, а це нікому не буває приемно.

Танець закінчився, хлопець обійняв Ларису за стан і повів до лавочок, а вона завернула до нього голову й дивилася із легкою, мрійною напівусмішкою — ніколи ще не здавалася вона мені такою гарною, але й недоступною, навіть чужою. Парочка сіла поруч, тісно один до одного притулivшиcь і почали мило вуркотати, а я зібрав силу, щоб таки відрватися від щілини й піти геть, але не міг не озиринутися: музика знову грала й та чудова пара захоплено й граційно закружеляла між інших пар.

«Отже, наша затія з братством,— подумав я,— це тільки міраж, ясна річ, вона й не збиралася до нас приходити». Але Бог із нею — мені було жаль тільки Славка, який через дурну Артурову забаганку мав сам дертися по кручах на костурах — про це ми якось не подумали, а Славко, звичайно, щодо цього й не зайнкнувся, він був у таких справах дразливо-самолюбний. Треба було б організувати те зібрання в мене в підвалі, тоді й Лариса б прийшла,— ні, Артур характером трохи жорсткий.

Я довго блукав закутковими алеями, полохаючи парочки, які обіймалися — на душі мені було кисло. Думки весь час наверталися до Лариси, я віdbував із нею якісь цілком дурні розмови, в чомусь їй докоряв, на щось сердився, аж поки мені самому не стало смішно — попри все я її ревнував. Ні, я не міг до кінця збегнути цієї дівчини, вона до нашої компанії не дуже підходила, коли не сказа-

ти — зовсім не підходила, але чому тоді Артур повів баланку про братство при ній? Куди менше було б клопоту обходитися в цьому без жіноцтва, як це робили запорожці,— а може, раптом подумав я, сидячи на лавочці біля паркової кручі й смалячи одна за одною цигарки, і Артур таємно в неї захохався? Вона ж з усіма нами гравася, як досвідчена кокетка — оце, очевидно, і складало її до нас, нудиків, як називала, інтерес. Бо в суті свої вона була дівчина сміливіша, навіть трохи відчайдушна і, здається, зовсім незле почувалася саме в хлопчачій компанії. Можливо, вона з тих дівчат, подумав я, котрі виростають між хлопців, як курча між каченят і яким дівоче товариство. відразливе.

Було пів на дванадцять, музика на танцмайданчику затихла півгодини тому, і парк лишився тільки пристановищем для парочок. Я зійшов з гори в долину, в альтанці на скелі теж обіймалася парочка, в долині під скелю стояла ще одна, назустріч із завулку йшла третя, біля річки на траві бовваніла четверта, на дощатому мості стояло їх ще кілька — ніби це була ніч для парування, всі-всі сьогодні парувалися, тільки троє діваків вирішили забитися у глибину ночі і запалити свій наївний, смішний вогонь, ніби вони не були друзями до того і ніби їм так конче треба було для ствердження тієї дружби ще й клятви. Я думав, що однією із парочок у цій ночі парування є і Лариса зі своїм хлопцем — десь вони застигли у мlosному еднанні, і світ для них перестав існувати. Вона з увагою вдивляється в нахилене над нею зосереджене обличчя, сп'яніле від цієї тьми, подиху осінніх дерев, шелесту листя, котре опадає, й уже опалого, присмаку гіркого таємного. Пішов під круту, зарослу кущами гору, хапаючись за гілки, і від гілок легко відвальювалося листя, як розмокла глина. Я взяв того листя повні жмені і втулив у нього обличчя, дихаючи й упиваючись живтим тліном, сутінковими ароматами, замішаними на місячному свіtlі, бо місяць, здається, ітворив оциу загадкову ніч, пануючи над світом і розсипаючи міriadи ламких, блідих лапок-променів, пробиваючи тими променями здивовано зведені до себе очі.

На горі озирнувся: місто палало тисячею вогнів. Мигали ліскавиці від трамвайних дуг, по вигнутій, обтиканій ліхтарями вулиці, котилися іграшкові авта — одні вкочувалися у місто, а інші з нього викочувалися. Я пішов росяною травою, мочачи взуття і холощив штанів, довкола все причайлося й завмерло, але в заростях, куди я мав ступити, чулися обережні шерехи — ішло там таємне, приховане життя, очевидно, точилися свої пристрасті, змагання, вбивства — невидимі нічні істоти розмножувалися, паруючись перед

цим, а може, це тільки людям для цього не існує пори й часу; може, й те таємне життя по-своєму відчувало осінь, бо мало підготуватися до зимового сну, а це ж такий клопіт, і для того мають зробити стільки потрібного й необхідного. От вони й клопоталися, бо день для них — ніч, справжній день для них — тьма, в ній менше небезпеки.

Я побачив у глибині кущів вогонь, очевидно, Артур уже прийшов і встиг його запалити. Місце, де мали зійтися, було романтичне, зусібік круглі глиняні стіни, і тільки з того боку, звідки я йшов, а йшов я дном відгалуження яру, було протоптано туди вузесеньку стежечку. Ну, от і вогонь, я помітив, що там сидять обоє, Славко з Артуром, сиділи на хмизі, на який було накидано леглого листя.

— Отже, нас, як завжди, троє, — сказав Артур, дивлячись на годинника — було за п'ять дванацяття. — Твоя дама прийде?

— Це важко вгадати, — сказав я. — Як циган ворожив...

— Такий у ній невпевнений?

— У жінці не можна бути впевненим, — сказав я. — До речі, навіщо було втягувати у братство і її?

— Але ж вона твоя дівчина, — мовив здивовано Артур. — Чи, може, ні?

— Вона моя дівчина, — відповів я сердито, — але є ще один резон: міцна дружба може бути тільки між чоловіками.

Славко розреготовався.

— Вони, мабуть, уже погризлися, — сказав. — А по-моєму, він має рацію.

У цей час ми почули над головою тріск гілячки і шелест листя: хтось до нас пробивався. Звели насторожено голови й пришикли, бо тріск долинав не від стежки нагорі, а збоку. За хвилину над кручею звисла Ларисина голова.

— Агов! Як ви туди спустилися? — спитала вона.

— Стрибали! — мовив Славко й зайшовся сміхом.

— Хохмите? — спитала Лариса. — Де тут можна зійти?

— Не, справді стрибай, — сказав Артур і розставив руки. — Я тебе зловлю.

Ларисина голова зникла. Почувся тріск хмизу й шерех листя, яке розкидали ногами — Лариса пішла в обхід нашої ями. Я ж у цей час сидів мов задубілій. Те, що вона все-таки прийшла, мене чомусь непомірно вразило. Ні, ця дівчина все-таки незібагнена!

— Я тут! — мовила щасливо вона, підходячи до вогню й сяючи очима. — Це нічого, що я прийшла на п'ять хвилин пізніше? Заблукала! Добре, що почула голоси. Ви так кричите, що за кілометр чути.

— Це для того, щоб ти не заблудилася, — сказав Славко, і я помітив, що він дивиться

на неї так ніжно, так тепло, ніби хоче розплакати. Лариса підійшла до мене і наставила щічку, і я мусив ту щічку поцілувати, хоч не скажу, що це було мені приємно, — надто я супроти неї кипів.

— Привіт! — сказала Лариса й сіла до мене впритул. Відразу ж відчув, як від неї заструміло тепло і хотів відсунутися, але не посмів. До речі, прийшла вона сюди боса, тримаючи в руках туфлі на високому підборі, саме ті, в яких танцювала. Нагнулася і взулася, бо восени босим ходити — треба бути моржем.

— Годі жартів! — жорстко сказав Артур, і ми позамовкали, до нас ніби близче присунулася темрява, і ми опинились у круглій світляній кулі, затулені від світу чорним склом ночі, що обгорнуло її і застигло. Лариса обійняла мене за плечі і, хоч я здригнувся на це й жест, але залишився нерушний. Артур підкинув хмизу до вогню; до речі, хмизу тут виявилось багато, очевидно, Артур наносив ще вдень. Славко замріяно завмер і вже не дивився на Ларису.

— Відсьогодні, — урочисто мовив Артур, — ми засновуємо таємне братство на вічну дружбу і даемо на те урочисту клятву. Чи всі згодні?

— Згодні, — сказали ми гарячим шепотом.

Артур вийняв листка паперу.

— Це проект клятки. Спершу обговоримо... Клянусь, — почав урочисто читати він, — що буду вірним членом братства до смерті, нікому не викажу і не зраджу його, а члени братства будуть пожиттевими друзями моїми. Дбатиму за них при будь-яких обставинах і допомагатиму, де б я не жив, а коли порушу цю клятву, хай буду проклятий під цим небом. Обіцяю, що буду справжнім українцем і ніколи України не відречуся. Сіятиму українство, де зможу і як зможу, і хай це стане ділом моого життя.

— Але ж ти сказав, що наше братство не буде політичне, — мовив я.

— Казав — відповів Артур. — Але будь-яка спілка — це вже діло політичне.

— Тоді давайте без останнього речення, — сказав Славко. — У кожного з нас хай буде власне діло життя, яке сам собі обере.

— Згодна, щоб було так, як є, — сказала Лариса.

Я покосував у Ларисин бік; вона схильності до українства поки що не виявляла, хоч говорила українською мовою вільно й правильно. Що ж, може, й мав рацію Артур, втягуючи її в наше братство.

— Твоя думка, — подивився на мене Артур.

— Без останнього речення, — сказав я.

— Останнє речення знімаємо, — мовив

Артур.— Усі повинні бути згодні із кожним словом клятви. Однодушно. Решту тексту приймаємо?

— Приймаємо,— сказали ми.

І ми почали урочисто проказувати клятву. Коли ж це чинив я, в мене мурашки бігали по спині: щиро переймався тим. Потім ми ще посиділи, покурили, майже не розмовляючи.

— Як будемо розходитися? — спитав я.

— Ти іди з Ларисою, а я із Славком,— сказав Артур.

Я глянув на нього вдячно: ні, про те, що Славкові важко дертися по кручах та кущах, а ще вночі, не забував. Очевидно, вони й сюди прийшли разом.

Лариса стала й поправила спідничку, яка була завузька.

— Тобі не холодно босій? — спитав я, коли ми вже пішли й продиралися крізь кущі.

— Не буду ж іти тут на високих каблучках,— спокійнісінько мовила вона.— Дай руку!

Я дав руку й допоміг зібратися на горбок. Нас освітлило місячне проміння — стояли ми в полі.

— Тепер ми з тобою друзі, зв'язані клятвою,— мовив я.— Можна у тебе щось запитати?

— Ліпше не питати,— відповіла Лариса, рушаючи босоніж по зарощеній траві.— Але коли тобі так потрібно...

— Потрібно, Ларисо,— сказав я, наздоганяючи її — в мене ледь тремтіли губи.— Навіщо вдаєш перед хлопцями, що ми з тобою пара?

— А хіба ні? — наївно продзвенів її голосок.— Я ж твоя подружка.

— Перестань, Ларисо,— тужно сказав я. Вона тихо засміялася.

— Так говориш, ніби ревнуеш,— мовила.— Жахливо люблю, коли мене ревнують... Ale чого тобі ревнувати?

— Ревную, Ларисо. I ти чудово знаєш, що є чого...

— Бачив сьогодні?

— Бачив, — дихнув їй у волосся.

— Ale ж ви мені дозволили мати свою компашку,— наївно сказала вона.

— Не про компашку йдеться і ти чудово це знаєш, Ларисо. Не ставлю тобі претензій, але мене цікавить одне: навіщо вдаєш, що ми з тобою парочка?

Вона зупинилася. Стояла до мене спиною, я ж завмер упритул за нею і дихав якимсь по-особливому духм'яним, ніби трава чи опале листя, її волоссям.

— Ty ж розумний хлопець, можеш сам згадати,— сказала вона.

— Ale тут я не розумний і не згадалив.

Вона мовчала. Знову рушила, а я посунув слідом.

— Скажи,— попросив я.— Мені це конче потрібно знати.

— Бачиш,— мовила вона.— Славка й Артура я боюся, а тебе ні.

— Тому що я бідолашка?

Вона засміялася і сказала тим грайливим тоном, яким говорила зі мною завжди:

— Ну да! Є такі хлопці, яких дівчата не бояться. Отож ти такий!

— Виходить, що ти мною боронишся від Славка і Артура?

— Ну да! — сказала Лариса.— Mіг би й сам згадатися. — Хіба не бачиш, як той Славко на мене дивиться? Він славний хлопець, але я каліки полюбити не можу.

— A Артур?

— Артур те саме,— коротко ріzonула.

Ми спускалися з гори, і вона знову подала мені руку. Зрештою, посковзнулася і впала мені в обіми. I сам не знаю, як так вийшло: чи її губи опинилися близько моїх, чи то мене не струснула нагла близькість її тіла, але я дівчину поціluвав. I раптом відчув, як вона стрепенулася, напружилася, мов кішка, i, як кішка, відстрибунала від мене. I я побачив запалений, як у кіші, погляд і перекривлене примасою, облите місячним світлом лице.

— Ty обіцяв до мене не приставати? — зашипіла вона.

Я відразу ж згадав отого високого, білявого і гарного хлопця, якому я за зовнішністю і в підметки не годжуся, згадав, як нахненно кружляли вони в танці, їхню самозагибленість, згадав, яким поглядом дивилася на нього Лариса — на мене таким вона ніколи не дивилася й не подивиться, і подумав, що я тільки миша в пазурях сітої кішечки, i ця кішечка мною грається й перекидає з лапки на лапку, а часом легенько запустить у мишу пазурчики, щоб та енергійніше борсалася — саме це й складало її задоволення, а вона така сита, що може, й не душитиме миші, а меланхолійно проведе її поглядом, коли та, перестрашена й майже мертві від страху, кинеться на вітрові склошки. Ale я від неї не втікав і страху не відчував.

— Вибач, Ларисо,— мовив.— Це в мене голова запаморочилася.

— Бачу,— сказала звичайно і знову подала руку. Ми спустилися вниз, але руки своєї в мене вона не забрала.

Отак ми і йшли, взявшись за руки, але розділені між собою стіною, монолітом темряви, друзі, що присягли на вічну приязнь, а водночас такі далекі одне від одного, що й уявити не можна. Я її щойно поціluвав, але мало радості дістав од того поціluнку; відчував її теплу долоню, але це мене вже не хвилювало, бо душою був у цей час далекий од неї. Вона

це відчувала, бо мовчала, а тільки біля річки попросила її потримати, щоб помити ноги й озутися. І коли стала на високих підборах, зробилася раптом вища за мене, десь така, якою побачив її в алеї разом із тим хлопцем, і мені стало дивно, що оця принцеса (бо щось горде й величне з'явилось у ній, коли стала на високих підборах) чомусь стойти біля мене, що я раніше в глибині душі сторонився її, а може, й гордував, а може, гордую й досі, бо вона не вельми розвинена, а ще любить танці і компашки. Але, незважаючи на те, я згодився стати опудалом на її городі, що мало б відгнання з того городу хижих чи жеровитих напасників-птахів. Це подразнювало мою гордість — ось і причина моїх переживань. Отже, в глибині душі ми одне одним таки гордували: попри всі клятви, я був для неї бідолашка, а вона для мене дурненькою повітреницею, що не без кокетства грається в свої дівочі ігри...

Відверто кажучи, сьогодні мені не хотілось її проводжати, я б мав навіть похмуре задоволення, покинувши її на нічних вулицях, щоб якнайшвидше зачинитися у мушлі свого «я», чи як равлик утягнувшись у хатку й замуруватися, але цвого вчинити не міг, отож ми йшли притемненими вулицями, бо вже погасли ліхтарі, й мовчали. Тільки біля самого свого дому вона спітала:

— Чи не здається тобі, що починаєш до мене приставати?

— Ні,— сказав я холодно.— Але одне мені треба, принаймні, для нашої дружби. Не вдавай, що ми з тобою пара.

— Інакше що? Закохаєшся? — вона засміялася.

Я мовчав. Тільки сопів голосно.

— А чого не питаєш, що то за хлопець, з яким танцювала?

— Мені нема до того діла,— сказав.

— Але ж стежив! — В Ларисиному голосі з'явився холод, навіть сарказм.— Стежив і ревнував,— вона знову засміялася.— Не, я люблю, коли мене ревнують!.. Сказати тобі, що то за один?

— Скажи, коли хочеш,— буркнув я, мені жахливо хотілося довідатися, що то за один.— А не хочеш, не кажи...

— Один з моїх дурнів,— мовила.— Дивоглядний, стопроцентний, круглий, як м'ячик, бельбас. Один з моєї компашки.

— Дуже втішно, мадмуазель,— сказав я і поклонився, як середньовічний рицар.

— Коли іде повз вітрини,— продовжила Лариса, ніби не помітила моого ехидного жесту,— то зазирає в них, аби на себе помилуватися. А коли бачить дзеркало, завмирає й не може відйти.

— Наркіс,— сказав я, сакраментально, а може, ідотично всміхаючись.

— Наркіс — це що? — спітала Лариса.

— Грецький юнак, закоханий сам у себе.

— Ну да, Наркіс,— сказала вона і засміялася.— Я йому скажу, що він Накріз, а він подумає, що це щось непристойне й образиться, ха-ха! Треба якось запам'ятати. Наркіс! Наркіс! Класно!

— Не Накріс, а Наркіс,— поправив я.

— Забуду,— меланхолійно мовила Лариса.— Але він все одно не знає, правильно воно вимовлено чи ні. Наркіс! Наркіс! Це не від слова наркотик?

— Не знаю,— сказав я.— Скажи, ти зі своєю компашкою по-українському говориш?

— Ще чого? — сказала Лариса.— З дубаками треба говорити довбацькою мовою. Та й не мова це, а жargon.

— Навіщо вони тобі, Ларисо? — спітав я, дивлячись у її загадкове й через це прекрасне обличчя.

— Мені це треба. Я до вас прийшла, бо тошно бути тільки серед дурнів, а до них іду, бо тошно бути тільки біля нудиків.

— Шукай собі і не розумних, і не дурних.

— Е, це ще тошніше! Від них здохнути можна! Ну, пока, Акакію Акакійовичу Добчинський!

Вона раптом нахилилася до мене, поцілувала в щоку й закрутила своїми знадностями, поспішаючи до парадного. Я дивився її услід, і вона це знала. Дивився й думав, що забув спитати: а де і від кого вона навчилася правильно говорити українською? І чому це вона безвідмовно згодилася з Артуром, коли він пропонував членам братства скрізь і всюди сіяти українство? Цього зображення не міг.

13

Наступного дня я прокинувся пізно. Тіло було ніби побите, ніби я вчора чи перепив чи пережив важкі хвилювання. Батьків удома не було — на роботі. Я виповз на кухню й прочитав записку: снідати — оладки з повидлом,варене яйце, какао. Обідати — борщ і печенью, яка стояла на ослінці, загорнена в газети, ковдру й материного хвартуха. Зрештою, пора було вже не снідати, а обідати, але я вирішив поснідати. Притяг старого програвача в пластмасовому футлярі і поставив фортеціанні п'єси Шопена. У вікно вливалася широка сонячна стяга, обливала мене за столом, я снідав і слухав чудові передзвони фортеціанних звуків. І мені раптом здалося, що я слухав цю музику не в своєму, а в іншому житті, вона звучала вечорами у домі з дерев'яними сходами на другий поверх, з верандою, балюстрада якого була обвита диким виноградом. Біля дому росли старі сосни, і вечорами їхній медв'яний дух

густо заповнював повітря. Освітлене свічками в канделябрах фортепіано стояло в глибині великої кімнати, а за фортепіано сиділа одягнена в білу сукню з мереживами жіноча, а власне дівоча постать. А на веранді, біля білого садового столика, сидячи в лозових садових кріслах, пили чай якісь люди без облич, набираючи срібними ложечками варення, що пахло проминулим літом. На столі стояла китайська ваза, наповнена розквітлими пищими айстрами, а я прислухався до звуків, що линули у відчинені двері меланхолій і схвильовано. Дивна річ, цю візію я завжди бачив, коли слухав Шопена, інколи мені уявлявся цей-таки дім, освітлений вранішнім сонцем, і постаті на веранді, увітій диким виноградом, були так само міражні, просвічувалися й сяяли білою одягою. Можливо, в такий спосіб я бачив власних забутих предків, бо маті мені якось розказала, що її дід був дворянин, і це тільки після революції вони так опростилися, аж вона освіти не могла одержати, але де вони жили і який маєток мали, вона не знала, бо й того діда її не довелося бачити — він у революцію емігрував, а дочка його (та й маті моя) залишилася, вийшла заміж за столяра і опростилася. Маті моя опростилася ще більше, хоч «панськість» у неї залишилася, принаймні, одягала вона мене з братом, як пестунчиків і жахливо хотіла, щоб я вступив у вуз і вишлов, як вона казала, в люди, ніби вони з батьками не люди були. Батько мій був із простих, але любив читати книжки і привчив до цього з мальства й мене, хоч у післявоєнні роки із книжками було вельми сутужно. Принаймні, вечорами у нас влаштовувалися сімейні читання: Микола Гоголь, Іван Нечуй-Левицький, Панас Мирний, було навіть у батька кілька старих книжок Бориса Грінченка: «Під тихими вербами» і «Серед темної ночі», були й оповідання Архипа Тесленка, якого батько також вельми любив читати. Още ві разно українське коло читання справило на мене, очевидно, вирішальне значення: я став людиною української культури, хоч брата обійшло, він подавсь у військове училище...

Але та візія дому зі старими сосновими та увитою диким виноградом верандою, з дерев'яними рипливими сходами, часом бувала аж занадто нав'язлива, ніби я сам колись жив у тому невідомому домові. Зрештою, в мене трапляються й інші візії, зв'язані із життям у минулому, але ця найнав'язливіша, тож я навіть тугу за тим домом відчував. Згодом, коли я вперше приїхав до Києва, побачив подібні будинки із старими сосновими у Святошині, якраз при в'їзді від Житомирського шосе, і це мене так схвильувало, що я приліпився обличям до шибики й дивився на ті будинки — надивитися не міг. Пізні-

ше я розпитував матір, чи не жили її предки у Святошині, але вона того не знала.

Сніданком я насилився, а музикою ні. Це зрозумів, як вийшов до річки. Дрімали крути береги, дрімали хати, втоплені в барвисті розливи листя, сама річка біля берегів була кривава, а посередині нерушно-чорна. На мості стояв із хваткою рибалка, витягав сітку, і риба, звисаючи з лунок, срібно блища. Дурна лискуча риба, з якої той рибалка зварить собі юшку.

Я стояв на березі, повний дзвінких фортепіанних перехліпів і передзвонів, і думав про Ларису. Чи любив я її і чи любить вона мене? А може, коли б ми зламали між собою якісь голубі перегородки, могла б у нас вийти непогана любов, відтак знайшли б одне в одному своє щастя. Але навіть тоді я вже тямив: світ — це не отакий простий і знайомий пейзаж; де легко знаходить щастя, його нема, а коли воно є, то через озивичайнення легко перестає бути щастям. «Щастя», — думав я, — це щось таке, чого годі досягти. Це загадка, яка доти загадка, поки її не розгадаю, адже розгадана загадка не є загадкою».

Йшов берегом, дихав вологим повітрям і осіннім сонцем. Це було чудово — жити, дихати повітрям та осіннім сонцем, бачити, як рибалка ловить хваткою рибу. Жінка вийшла з двору і кликала качок — її голос мелодійно розлунювався. Чудово було відчувати, що живеш, дихаєш усім тілом, що, зрештою, здатний усе це відчувати.

Повернувся додому, перетяг програвача у свою комірчину і поставив платівку: фортепіанні твори Шуберта. Лежав на неприбраний постелі й дививсь у стелю, слухаючи.

I цього мені було мало сьогодні. Поставив на програвача «Поему екстазу» Скрябіна і сів, обхопивши руками голову. Входив у життя звуків, у початкові неспокійні, але ще тихі акорди, що розбивалися напливами чогось схвильованого й бурхливого. Потім занепокоєно вирвалися скаламучені потоки, обірвалися, і раптом народилася ніжна туга скрипки. Але труба її розірвала, закрутися, затанцювали вихори, через які пройшла мідними ногами та ж таки труба, впевнена і захоплена, і скрипки втому потяглися за нею. Знову з'явилася ніжність: вечір, чи ранок, тобто пора, коли щось народжується чи зароджується й хоче вирватися з полону самого себе, але ще немає до того сили. Тоді й промовляє нервово й поспішливо чи й не-поспішливо скрипка, напруга збільшується й нагнітається, а по тому з'являється ще тоніший, іще ніжніший, іще ясніший звук. Раптово й сильно, могутнішими видихами заходиться труба, згодом — тихше і в глибині, ніби зітхання,— впевнений акорд. Звуки розриваються, дизгармонішають, але їх упо-

рядковує ніжна мелодія, після чого знову крокує труба, з'являється запоморочливий вихор, який росте, росте й розсипається, мелодія стає захоплена до безумства, виростає екстатична радість, тоді — вичерпання, спад, довга тужлива мелодія — настання втоми, яку збуджує, з'явившись, скрипкова пісня, але це вже регресія — мелодія вмирає, ніби розсіває насиня, яке відразу ж проростає, росте, підімається і завмирає, ніби хоче забагнути вищу тайну життя, мелодія гойдається і пливе, заколисує, — усе це пульсує хвилями. Нарешті прокидается труба, а тоді її скрипки, весь оркестр, музика гострішає, спадає, знову підімається її падає. Потім у тиші коливаються приемні спогади, і знову вони розриваються неспокійним акордом. Запалюється, зводиться в екстазі труба, і вже весь оркестр гримить страшною силою, ніби виросла скеля чи гіантське дерево, що сягає хмар, і звідти розриваються, розсипаючись на пісок, круглі плоди того дерева, які, падаючи, зроджують запоморочливі вихори.

Я був схвильований музикою і не міг усідти вдома — потягло на вулиці. Світило сонце, а мені здавалося, що я блукаю в місячну ніч, вулиці були забиті людом; мені здавалося, що вони порожні. І ця місячна ніч серед дня, і сонце, і ці порожні вулиці на вулицях, набитихлюдом, автами й трамваями — це, зрештою, її була сьогоднішня музика і мій химерний настрій. Щось дивне творилося з моєю душою, хотілося дива чи по-особливому вишуканої краси; я роззирається здивовано: стоять дерева, будинки, пливуть авта і люди, але вони ніби не з сьогоднішнього дня, а таки з минулого, коли мене ще на світі не було, чи майбутнього, коли мене вже не буде; бо того й того часу куди більше, ніж моєго, сьогоднішнього. Ні, я, очевидно, й досі продовжував слухати музику, був у ній, а вона в мені — хотілося, щоб ці хвилини продовжилися, або ж завмерли, адже так рідко трапляється, коли світ стає незвичайний, а люди її речі також.

Не витримав і завернув до Славка, бо вже не міг бути на вулицях сам. Той щойно повернувся з лекції і обідав. Запросив і мене, але я згодився тільки на філіжанку кави.

— Якийсь дивний сьогодня, — мовив Славко. — Ніби Чайлд Гарольд.

— Бо так воно і є, — сказав схвильовано. — Інколи страшно стає, коли подумаю про свою вулицю чи землю взагалі. Світ кошливих комах, бо, зрештою, що ми таке?

— Ну, ти, бачу, й справді Чайлд Гарольд. Людина, яка не знає, куди себе примістити, а окрім того, так інколи приемно знати про те, — Славко їв борщ, сьогодні був настроєний скептично.

— Ні, скажи, — гаряче мовив я. — Скажи, будь ласка, чи має людина право бути самовпевненою?

— Обов'язково, — відповів Славко, вузька бурячина приклейлася йому до губи. — Інакше вона не зможе бути стандартна. А без стандартних людей суспільство неможливе. Без отаких рефлектиуючих, мудруючих, як ми, воно можливе, а без стандартних ні. Через це суспільство, а найбільше сонцесяйне, найліпше, найдосконаліше, що має всі чесноти, котрі культывуються глупістю його, послідовно й люто винищує свою інтелігенцію, залишивши тільки тих, хто може і здолає бути стандартним. Є заперечення?

— Обітри рота, — сказав я, бо та бурячина мене дратувала.

Славко обтер і роздивився бурячину.

— Житейські, нікчемні дрібниці, — сказав і засміявшись своїм заразливим сміхом.

Але мені було не до сміху. Я був наповнений музикою, через те наладнований на високе і хвилююче.

— Оце пройшовся вулицями, — мовив, — і мені стало страшно, Славку. Злякався оцих малих тунелів і маленького життя, яке минає й нічого не приносить. Ні, я хочу кинути все це, побачити світу й людей — мені стає тут, Славку, душно й тісно.

— Елементарний юнацький бунт проти стандартності, але він смішний, — сказав Славко, припиняючи їсти. — Людина з пункту «А» вважає, що в пункті «Б» ліпше і рветься у пункт «Б». Людина з пункту «Б» рветься у пункт «А». А скрізь одна й та ж зона чи в'язниця. Один і той же спрут, як ти любиш називати, тільки незначно змінені декорації. Через це я повторюю, що казали давні філософі: немає світу поза тобою, кожен рано чи пізно заганяє себе в якусь вуличку, де знаходить пристань. Мета суспільства перетворити людину у гвинтика своєї машини, отже чого дивуватися, що ти гвинтик — скільки не стрібай, себе не перескочиш. Є заперечення?

— Що ж ти пропонуєш, — розсердився я. — Ставати гвинтиком і не стрибати?

— В тому то і є, на мою думку, абсурд життя, — сказав Славко й відсунув від себе тарілку. — Чого не п'еш кави?

Я й справді забув про каву. Кава вихолола, і я механічно її съорбав.

— Абсурд життя в тому, що суспільство, як Сковородинські Колеса годинникового механізму, хоче, щоб ми рухалися в один бік і однаково, бо вважає, що так творить лад, але насправді годинника розладнє, бо вища гармонія — у відсутності її. «Щось» одного іншому «ніщо» і навпаки. Людина не може бути сама, а прагне самоти, люди зганяються в колективи, а що вони — таке без свободи

особистості? Сильніші не розуміють слабших і навпаки, як здорові хворих. Зрештою, сильніші прагнуть зламати індивідуалізм слабших і вдаються до насильства. Отже твої сьогоднішні рефлексії — це бунт кволого проти нівелюючої сили буття, в якому маємо щастя чи нещастя жити. А що я пропоную? Не втрачати голови й почуття гумору.

Він знову розсміявся й налив собі у філіжанку кави.

— Отже, ти пропонуєш ставати самовпевненим, а це значить — стандартним? А по моєму, самовпевненість — це хвороба... не нормальност... не можу цього пояснити...

Славко подивився на мене якось сумовито.

— Я нічого не пропоную, бо я так само не самовпевнений, як і ти. Будемо сумнівався, друже, всупереч усім геніальним настановам тих, хто нами керує. А загалом, знаєш, чого ми в силі досягти? Нестандартності — оце і є наш бунт... Ти сьогодні на роботі?

— З вечора,— сказав я.— Але свій черговий монолог ти уже проголосив.

— Так-с,— почухав підборіддя Славко.— А справді. Шкода! А Лариса буде?

— Навряд,— сказав я.— Ми вчора з нею трохи погиркалися.

— Серйозно?

— Та ні. Як це буває!

— А в мене є новина,— сказав Славко.— Ти, правда, сміятившися... Щось зав'язується з однією дівчиною і по-моєму серйозно... Я радий... Не хочеться бути твоїм суперником — це бридко!

Славко дивився у вікно. Ніби й почервонів чогось. «Бідний мій, розумний брате,— подумав я.— Ти і справді не самовпевнений. Може, й задуже!»

— Гаразд! — сказав я, і в мені знову сколихнулася музика. Смутна якась і проста, гарна, як осінь, музика.— Двигну! У світ малих вуличок і маленького життя!

14

Цього разу на роботу до мене й справді не прийшли ні Артур, ні Славко, ані Лариса. Зате відвідав мене чоловік, зустріч із яким дала мені аж зовсім мало радості. Була це особистість із тієї загадкової породи, які в обличчя на вулицях не кидаються,— на таких просто не звертаєш уваги. Все у ньому було банальне: сіре, ретельно виголене обличчя, окайно зализані на лисину рештки сірого волосся, невиразний костюм, сорочка під стандартною краваткою і такий самий плащ. Він показав мені посвідчення, яке я не встиг роздивитися, назвався тільки іменем побатькові, скинув плаща і розіграв із себе добродушного, приятного і свого, при чому

холодні його і мертві очі так і залишилися мертвими; мені навіть у першу мить здалося, що він сліпий.

— О, в тебе тут тепло,— сказав він і роздивився моє «пекло».— Да-м, роботку ти вибрали!

При його появлі мене спершу переколотило, холодний вуж поповз по спині — я мимоволі подумав, що ім стало відомо про наше братство. Знав, що він пильно за мною стежить, отож удав такого ж штучно безтурботного, якого удавав і він.

— Вибрав собі тепле місце! — сказав я, а він засміявся.

— Ти не без гумору,— сказав тим-таки панібратьським тоном. Говорив українською мовою, але якось силувано.

— Всі тепер шукають теплих місць,— сказав я, і собі либлячись, хоч це робити мені було неймовірно важко: серце калатало, а в голові паморочилося: «Ну що, пропав?» — незвідь чому подумав я.

Він сів на ящика і ще раз обдивився сутерен.

— І чого це ти кинув школу? — спитав, підроблюючись під батьківський тон.— Нічого такого страшного не вкоїв, просто ляпнув дурницю, а тобі ж школу кінчати!. Прийшов би до нас, і ми б це легко залагодили.

— Мабуть, тому ви й прийшли? — спитав я.

Він з'явився саме тоді, коли я загружав піч, отож і стояв з тачкою неподалік жерла.

— Може, й тому — мовив він.— Поговоримо і, може, дійдемо згоди.

— Але вам доведеться трохи зачекати,— сказав я,— бо в моєї пані,— я показав на піч,— саме обідня пора.

— Пізніше її погодувати не можеш? — трохи холодно спитав він, бо так втрачався ефект першого враження. Мені ж відтягти розмову з ним було вигідно, принаймні, зміг би заспокоїти розбурхане серце й зібратися з думками.

— Пізніше не можна,— мовив я.— Загружаемо її за графіком. Чи у вашій роботі теж є графік?

Але цього жарту він не сприйняв.

— Ну, давай, давай! — розіграв він «братуху».— Вкалуй!

І я почав «укальвати». Вантажив тачку, зумисне здіймаючи хмару куряви, гнав її бетонною підлогою, з гуркотом перекидав біля печі, знову-таки здіймаючи хмару чорної куряви, тоді мчав до великої купи вугілля в кутку, аж доки не насіпав біля печі купу малу — до речі, вдвічі більшу, ніж мені було потрібно. Мій непрошений гість уже виймав носовичка, втирав обличчя, а потім дивився на носовичка — той ставав чорний.

— Робота в мене, бачите, бруднувата,—

сказав я, вдаючи із себе ударника.— То, може б, ви погуляли надворі з півгодини або з годину, щоб тут усе осіло.

Але він з місця не рушився, тільки спробував усміхнутися, уже трохи й подобаючи на того, ким був насправді — на чортяку.

— Нічого, давай укалуї! — сказав, і я знову почав — «укалувати», здіймаючи ще більше куряви: коли він чорт, подумав резонно я, то хай принаймні виглядає нам, а не таким прилизаним чистюйчиком. Зрештою, я свого досяг: його обличча, костюм і сорочки майже нагадували мої, це його, здається, й прикрасило, бо наблизило до «гегемона», диктатуру якого він і такі, як він, яро захищав. Він навіть кілька разів чхнув, хоч я вже давно від вугільної куряви не чхав — мій чхальний апарат атрофувався.

Відчинив жерло печі й почав його загружати: це було для мого чорта випробування номер два. Тобто в підвальному стало ще гарячіше, і не тільки я стікав потом, але і мій гість, а це значило, що його обличча не тільки вкрилось елегантною чорною пудрою, але й по ньому потекли патьоки, змиваючи ту пудру й роблячи обличча прибульця смугастим. Я ледве не вдарив себе по лобі: ось що значить «чорти пасмасі» — ні, фразеологізми постали не на порожньому місці. До речі, мої приятелі приходили до мене в чітко визначений час, коли курява влягалася, а до чергової завантажки можна було ще посидіти — от вони й не перетворювалися у «пасмастих чортів», як мій небажаний гість. У роботі, та й викидуочи ці коники, я цілком заспокоївся і вже міг вести розмову; мені весь час у вухах бринів батьків голос: «Не говори багато, щоб тебе не підсікли, і запам'ятай — то не люди!» Я впustився на сидіння і мовчки вступивсь у свого страшного гостя.

— Да, роботка в тебе, парень, не лахва! А міг би сидіть у чистому і кінчатъ спокійно десятий клас. А там і в інститутик... Так чого ти вперся? — спитав він тоном «братухи».

— Клята вдача,— сказав я.

— А мені, знаєш, подобається, що ти такий гордий,— мовив він.— Правда, те, що ти молов антирадянщину...

— Не молов антирадянщини,— обірвав його я,— а тільки сказав, що немає кращих і гірших літератур, а є багатші і бідніші. Що багатий — ще не значить «добрий» чи «крайній», а бідний — «гірший», «поганий».

— Говорити проти Росії і російської культури — це також антирадянщина, молодий чоловіче,— жорстко витис він.— І тебе по голівці за це не погладять, коли будеш так і далі тріпатись. Але все можна ще поправити. До речі, твої дружки сюди приходять — про що ви балакаєте?

— Анекдоти травимо і про дівчат.

— Це при дівчині? — змружив він одне око.

— Ну, при дівчині ми травим пристойні анекдоти.

— Антирадянські?

— А хіба є антирадянські? — наївно спітав я.

— Ну, не корч із себе дурника, бо ти не дурник,— знову жорстко сказав.— А я думав, що ви тут притончик організували,— він вкотре вже озирнув підвальну.— Непогане місце для притончика.

— Дуже брудне,— сказав я.

— Притончик — це і є брудне. Чого ж та дівчина сюди приходить?

— Бо то моя дівчина,— сказав я сердито.

— Може бути. Але в нас є дані, що твої приятелі, особливо той, Артур, теж не дуже тримають язика за зубами. Чи не говорив він, наприклад, що от у нас, мовляв, диктатура пролетаріату, а над ким?

— Ни, не говорив,— сказав я.— А над ким?

Він зирнув на мене, обдавши мерзьким крижаним поглядом.

— А ти й не знаєш?

— Не доводилося думати. То над ким?

— Ну, у нас не тільки пролетаріат, тобто робітничий клас. Є інтелігенція, селяни, службовці, військові.

— Отже, я, як пролетаріат, здійснюю диктатуру над вами, тобто службовцем? — наївно, але з підковикою промовив я.

— Це тебе Артур так навчив говорити чи той кривий? До речі, в нас є дані, що той кривий теж по-антирадянському настроєний. Можеш це підтвердити?

— Славко? — подивився на нього вражено.— Та ви що? Та ніколи в світі!.. І не Артур почав говорити про диктатуру, а ви... Отож, розкажіть мені, бо я тут не дотумкую, передам Артурів — от і всі проблеми! Я тільки спробував побудувати логічний умовивід. Може, десь і Артур спробував побудувати такий умовивід, не знаю, я принаймні такого не чув,— то це вже антирадянщина? До речі, він дуже любить читати книжки про Велику Вітчизняну війну і космонавтів. Просто від цього без ума й нам набридає!..

І знову зазвучав у моїй свідомості батьків голос: «Не говори з ними багато, бо вскочиш,— запам'ятай,— це не люди!»

У мене в'їдалися холодні, як п'яники, очі: чи вловлює він, думав, що я з нього кепку? Здається, з гумором у нього нормально, але чи не переграю я? Однак, ту ідотьську фразу про війну і космонавтів я начебто промовив із належним пафосом, імітованим, на мій погляд, цілком натурально.

— А що це ти за книжки хотів у бібліотеці

замовити? — недбало спітав він.

— Ви ѿ це знаєте? — спітав я заскочено.— Звичайні книжки.

— Ну, одна з них незвичайна.

— Спенсер чи Брандес?

— Ні, та інша.

— Записки ВУАН?

— Так. Це антирадянська книжка.

— Але змилуйтесь! — вигукнув я.— Вона вийшла в радянський час і в радянській Академії наук!

— Вийшла в той час, коли в Академії засіли вороги радянської влади. Тепер це заборонена книжка. Що тебе там цікавило?

— Хотілося подивитися, що воно таке, та ѹ цікавила мене стаття про українського поета Івана Манжуру.

— Він у двадцяті роки жив — як ти його назав?

— Манжура, — відповів я.— А жив у дев'ятнадцятому столітті. Це поет-булака.

— А звідки ти взнав, що та стаття є в тій книжці?

— З бібліографії — це просто, — мовив я.

— А чому назався не своїм іменем? Як ти назався?

— Бобчинський Акакій Акакійович.

— Чому саме так?

— Ну, це два відомі гоголівські літературні герої, працівник бібліотеки мав би те знати.

— Хохмив?

— Зрозумів, що та почвара книжок мені все одно не замовить.

— До речі, ми можемо допомогти тобі замовити ті книжки.

— Вже інтерес пропав, — сказав я.

— Даремно! Коли ти чесна радянська людина, мав би з нами дружити, а не йоршистися.

— Як це дружити?

— Ну, в чомусь допоміг би нам, а щось ми тобі. Могли б допомогти, наприклад, вернутись у школу, а не сидіти у цій ямі. Потім в інститут тобі треба — ти ж недурний хлопець.

— А з моого боку? — спітав я.

— Про це можна буде поговорити окремо.

— Не варт, — сказав я і додав довірчо.—

А мені в цій ямі, як назвали, подобається. Отак ганяю тачку й думаю: грію квартири стільком людям.

— Хохмиш?

— Цього разу не хохмлю, — сказав я серйозно.— Справді так думаю. А з вами дружити, кому б я тепло давав?

— Радянському народу, — сказав він.— Подумай!

— Не варт, — сказав я.— Ліпше я при своїй простоті залишуся в цій ямі.

— Ну, дивись! — сказав, недобре всміхаючись і зводячись.— А коли передумася, ось тобі мій телефон, — він подав мені папірця.— І ще одне: про нашу розмову нікому ні слова, зрозумів? Ні батьку, ні матері, ні друзям. Це не прохання, а вимога,— голос його став залізний, а мертві очі впали мені на обличчя.

Пішов, попрощаючись, а я знеможено впав на сидіння — був повністю вичерпаний і мав таке почуття, ніби цілий день борсався у смердючій клоаці. Сидів закостеній і мозок мій гарячково працював, перепускаючи через себе щойно перебуту розмову. Ні, я вів себе, здається, правильно: жодної інформації їому не дав і твердо відмовився бути сексотом, водночас засвідчивши свою лояльність. Очевидно, добре, що не відпирається, коли зайдло про мої відвідини бібліотеки, вони мене з доносу дікенсівського героя таки вичислили — це невелика проблема. Зрештою, я й раніше знову, — це сказав мені батько, — що бібліотеки передовсім під їхнім наглядом, вони вивчають, хто що читає і так виходять на вільнодумців; батько навіть казав, що за бібліотечними абонементами за Сталіна садили.

Усе в мені дрібно третіло, бо в час розмови я був неймовірно напруженій, а зараз відходив. Одне лише тішило: про братство наше мова не заходила; очевидно, вони про це нічого не знали. Ale відтепер ми всі — під недремним оком, і це також доконаний факт. I незвідь чому мені захотілося раптом стати зовсім маленьким, отакою мишею, щоб шугнути в нірку, зачинитися там чи сковатися, затулити лапками вуха й сидіти тихенько, бо наді мною пролетів чорний, холодний і нещадний смерч. Цей смерч без жалю і вагань може закинути мене у прірву і ніхто про те не довідається і не поспівчуває. Я вів себе, правда, трохи визивно, і це навряд чи сподобалося нечистій силі, що послала до мене свого темного янгола. З другого боку, саме так мені було легше боронитися. У руці в мене світліла смужка паперу, я зирнув на неї: написано Іван Іванович і ряд цифр. Устав, відчинив дверці печі й кинув папірця у гогітливий вогонь. Вогонь пожер його миттю, метнувши в глибину печі клаптик сажі. Я зачинив дверці і знову сів. Бракувало повітря, я дихав розтуленим ротом. Було мені тоскно й самотньо, а дітися нікуди. Нікуди дітися метеликові, нашпиленому на голку і який тільки й може, що махати крильми, сподіваючись злетіти. Ale нашпилені метелики не злітають. Нашпилені метелики висихають у маленькі опудала, і крила їхні навіки стають задублі.

Перше, що я вчинив, розповів про ці відвідини Артуру, Славку та Ларисі — ми зібралися цього разу у Славка. Виявилося, що подібна розмова була вже і з Славком, розпитували його про мене й Артура і теж натякали, що ми вели антирадянські розмови, хоч конкретних звинувачень не було, окрім питання: над ким у нас диктатура пролетаріату, Артур напружив пам'ять і згадав, що говорив він те у школі; здається, задавав подібне запитання учителеві історії.

— Отже в нас гуманітарні вчителі — скотти, — виснував він.

— А чи не нюшка це за братством? — спітав я.

— Довідаємося, — мовив Артур. — Тепер черга за мною і Ларисою. Думаю, засікли наші сходини в кочегарці, туди вони, по моєму, підключать підслуховувальну апаратуру. Збиратися не покинем, але розмови — невинні.

— А мені як себе вести? — спітала Лариса.

— Вдавай дурочку, — відповів Артур. — Ти це вміш чудово.

Лариса незвідь-чому почервоніла. Сиділа, як завжди, поруч зі мною, поклавши руку мені на плечі, ніби я й н'є прохав її перестати грітись у цю гру, що ми, мовляв, парочка.

— Тобто хочеш сказати, що я дурочка?

— О, це вже ні! — сказав Артур і зирнув на неї трохи ніжніше, ніж треба було.

Лариса такі речі сікла на ходу. Зокруглила очі, підкинула брівки і щільніше притислася до мене. Я хотів вивільнитись із тих обіймів, але не міг. Отак не міг рухнутися — і все! Клята Лариса!

— Слухайте, в мене є план. Давайте будемо вдавати, що ми компашка найнижчого сорту. Влаштуємо в кочегарці танці, обмажемося, як чорти, вугіллям і будемо бацати. По-сучасному бацати і Славко зуміє.

— Я вже не зумію, — цього разу почервонів Славко. — Тоді вони нам припишуть аморалку.

— Аморалка — це щось менше, як політика, — сказала Лариса.

— Наскільки мені розказував дядько, — мовив Славко, — їхня улюблена провокація: робити політичних морально ущербними, щоб скомпроментувати.

— Жаль! — зітхнула Лариса. — А це була б картинка. Ну дики — і бацають, як чортятя!

Хлопці позирнули на неї трохи здивовано: при такій розмові вона ще й жартувала.

— Вдаватимемо, що нічого не сталося, — мовив Артур. — Так, ніби Славко і він, — він показав на мене, — нам нічого не розказу-

вали, що їм і наказано. Але як тільки вони почнуть знову допити, відразу ж сходимося і докладно все обговорюватимемо. Треба конче довідатися, що вони знають і що нюшати.

На цьому ми розійшлися. Артур пішов окремо, а ми з Ларисою трохи згодом.

— Знову вдаєш, що ми парочка? — сказав я їй на вулиці. — Домовлялися ж!

— Нічого ми не домовлялися, — мовила Лариса. — До речі, ти й тому кагебісту сказав, що я твоя дівчина. І не можна бути аж таким ревнівим!

— Хохмиш? — спітав я її улюбленим словом; до речі, й кагебіст його вживав.

— Хохмлю, — сумно зітхнула Лариса. — А чому б і ні?

— А тому, що почну до тебе приставати, — сказав я.

— О! — Лариса зирнула на мене і розтулила губки. Ті вуста, які я раз поцілував — мене аж млюсною хвилею обдало. — Починаєш вести себе сміливіше...

Гралася зі мною, як кішечка. Але Бог з нею; здається, інакшою вона бути не могла. Мені, принаймні, це не неподобалося, то що ж іще? Зрештою, в цей момент хотілося забути всі оті неприємні речі: візит чорного ангела, вислідження, потребу стерегтися, відчути, що за тобою стежать немилосердні очі скованого звіра — з вікна, з юрби, з автомобіля, з якоїсь банальної людини, залізши в ній, як у дупло, — противно це все!

— Ходімо пошаландємося, — сказав я, бо жахливо не хотілося залишатися самому.

— Ходімо, — згодилася Лариса, — якщо не будеш приставати. Правда, в мене побачення з тим бовдуrom, але чорт з ним, правда?

Ми зупинилися на Замковій горі й дивилися на Долину джерел. Маленькі хатки, втонулі в багряніх розливах, у сутінку дерева були кошлаті й розмиті, ніби на акварельному малюнку; потім повернулися й пішли на вулиці. Ходили люди, тягли в руках сумки й авоськи, хоч магазини вже були позачинювані, ніби кожен з них з якоїсь причини затримався, щоб глибше відчути осінь, — в очах людей стояла втому від пережитого дня.

— Знаєш, про що я думаю, — сказав, вдивляючись у ті втомлені обличчя. — Про тих, що багато хотіли, а небагато могли. Проте, що «багато хотіти» є в кожного у юності, а потім десь зникає. Скільки іх, отих світлих юнацьких бажань, але життя побудовано так, щоб їх убивати. Убивають їх у нас батьки наші, вчителі, отакі нишпорки, що починають за нами стежити, — здається, все суспільство тільки й існує, щоб убивати в нас світлі пориви й бентежні думки. Щоб загнати кожного в клітку квартири, роботи, родини і зробити кожного стандартним. Але

найцікавіше не те. Той, хто з яснодухого і бентежного стає стандартним, починає мститися на інших нестандартних, адже кожному ясно: ренегат запопадливіший неренегата.

— Перейняв репертуар Славка? — спітала Лариса. — По-моєму, то його коник: проголошувати монологи.

— Не слухала мене?

— Чого ж, слухала. Тільки сьогодні не хочеться слухати.

— Згоден, Ларисо. Помовчимо!

Взяв дівчину за руку, вона її не відібрала. Подивився на неї: була мила сьогодні, але ніби й справді втомлена й трохи пригнічена.

«Бідна Лариса, — подумав я. — І всі ми бідні в цьому світі. Абсурдному й дурному світі, котрий такий прекрасний, як і ця дівчина, котру тримаю за руку. Нас викинули сюди із своїх лон матері наші, і ми закричали розpacливо, бо кожному з нас приречено бути розп'ятим. Тож життя наше — шлях на Голгофу, хоч не кожен це усвідомлює. А це значить, що життя наше — шлях на зустріч смерті, але не смерть наше розп'яття, розп'яття наше — це життя, яке збегнути до кінця не дано. А може, це щастя, коли не все в світі розуміті? Щастя в неприкаяності й бентежності, хоч душа проти того протестує. Душа прагне заспокоїтися, але спокій — це і є смерть. Тому душа й протестує проти спокою, а водночас його й прагне».

Лариса раптом засміялася.

— Все щось там думаєш! — сказала вона. — Мордуєш себе!

— Розумнішаю, — сказав я. — І відчуваю це.

— О! — Лариса розтулила губки й зирнула на мене. — І що при цьому відбувається?

— Це так, ніби осінь входить у тебе. В голову, серце.

— В печінки і в селезінку...

— В печінки і селезінку входить глупість.

— А це теж значить розумнішати?

— Безсумнівно, — сказав я.

Лариса засміялася, бо вважала, що я жартую. Я, може, й справді жартував — не відаю. Принаймні, на серці було боляче й пе-чально.

Ми завернули на Михайлівську, влившиесь у юрбу. Навколо мигали обличчя — люди, які покинули свої турботи, сміялися, розмовляли і йшли, йшли. Хлопці стріляли очима до дівчат, а дівчата до хлопців. Я раптом побачив оту чудову дівчину, з якою часом перезираєвся, вона йшла, як завжди, з батьками. Миттю мене помітила, але зирнула не на мене, а на Ларису. Мені від того стало ніяково, але що є, те є. Лариса йшла мовчки, але руку свою від мене забрала. Стала чомусь напружена і відсторонена.

— Ходімо звідси, — сказала, і ми завернули на Бердичівську. Потім сіли в скверику на розі Бердичівської і Театральної. Я витяг сигарети й закурив.

— А даму забуваєш? — мовила вона.

— Дамам курити шкідливо, — сказав я і простяг сигарети.

Вона спрагло затяглasyя димом.

— Тобі не хочеться часом звідси втекти? — спітав я.

— Хочеться. Але куди?

— Ну, можна організувати маленьку втечу, не більше, як на два дні, бо в мене робота. Наприклад, у Львів.

— Чому у Львів?

— Бо він інакшій, як Житомир. Українське місто, де люди говорять українською і їх не вважають диваками.

— Не хочеш вважатись диваком? — Лариса випустила дим. — А по-моєму, то цікаво, бути диваком.

— Хочу кудись утести, — сказав я уперто. — Ні, справді: гайда у Львів.

— А де там ночуватимемо?

— В готелі, — сказав я. — А ні, пересидимо на вокзалі. Або візьмемо квитки на нічний автобус.

— Ні, — зітхнула Лариса. — В мене немає грошей на мандри.

— Фундую, — сказав я. — Маєш діло з людиною, яка одержує зарплату.

— Ні, — сказала сумно Лариса. — Почнеш до мене приставати.

— Хочеш, почну, — мовив я. — А не хочеш, дам слово.

Вона мовчала. Курила й дивилася крізь запалені осінні дерева на вулицю, по якій котилися авта. І я відчував: те, що нас розділяє, втислося між нас, як хтось третій, а може, виросло в прозору скляну стіну. Дивна вона все-таки, Лариса. Начебто знов пі, а більше не знов. Не знов, наприклад, її прізвища, ніколи не був у її квартирі, не знов її батьків, не знов і отого красунчика, з яким вона гуляла, не знов її «компашки», навіть сумнівався, що та існує, не знов, через які спонуки ввійшла вона до нашого гурту, чому не хоче, щоб я став її хлопцем, а може хоче? Чому тримає мене на відстані і не бажає зійтися ближче. Знав тільки одне: зі мною вона не поїде. Ми начебто осінні листки, що росли на гілці поруч, але чудово розуміли, що подме вітер, і нас з тієї гілки зірве і розлетимося ми зовсім не для того, щоб лягти поруч і стати погноем для життя. Ні, ми, очевидно, тільки

тимчасові друзі, тимчасово з'єднані, а більше роз'єднані, тимчасові союзники, які зійшлися тому, що відчули: навколо пустеля і ми майже знищенні нею, отож і рушили одне до одного, але відстань і дорога між нами неперехідна. Йдемо назустріч, а все більше одне

від одного віддаляємося, і осінній вітер ви-
свистує в наших душах осінні печальні псаль-
ми. Але й не йти назустріч одне одному не
могли, бо в цьому була наша надія вбити в со-
бі пустелю. Адже пустеля в душах — це як
чорний птах, котрий довбе там дупло, і кожен
удар його чорного дзьоба — прожитий день.

— Думай, Ларисо, думай,— сказав я.—
Задихаюся уже в цьому місті. Простору мені
хочеться.

— Предки не пустять,— сказала корот-
ко.— Вам, хлопцям, простіше. Мої предки
противні.— Вона раптом розсміялася.—
До речі, коли б вінав їх, перестав би зі мною
ходити.

— Я ж не з ними ходжу, а з тобою,—
сказав я.

— Мені пора,— сказала сухо.

Підвів її до будинку, пробував поціluвати,
але вона відхилилася. Повільно пішла до две-
рій, якась ніби справді втомлена й вичер-
пана, а мені раптом стало чогось гостро жаль.
Стояв і дивився, а вона ні разу не озирнула-
ся і навіть не малювалася переді мною. За-
йшла в парадне й голосно пlesнула дверима.

16

Прийшов додому, тут чекав мене батько,
і я тільки тепер згадав, що обіцяв поїхати
з ним на вечірні лови хваткою. І хоч було для
того запізно, ми все-таки, не зважаючи на
материне гдирання, поїхали; зрештою, я хотів
розвістісти батькові про чорного ангела.
Сів за веспа, а він на кермо човна, тримаючи
підвішену на тичці хватку.

— Так я й думав,— мовив він, уважно
мене вислухавши.— По-моєму, повівся ти
правильно. Але май на увазі, вони так просто
від тебе не відстануть. Вгризаються в людину
і не дають спокою. А коли не виходить по-
їхньому, мстять.

Він звівся й опустив хватку у воду. Густо
пахло річкою, осінню, в небі ясно царював
місяць, біля весла коливалося його відбиття.
Од ліхтарів на дорозі слалися гострі списові
промені, світло падало й на воду; здавалося,
що й той місяць ніби один із ліхтарів, котрий
відрівався від стовпа та й плавав у небі і воді.
Біля одного з ліхтарів літали великі нічні
метелики, крила їхні відсвічували і здавалося,
що то круться великі іскри.

— Турбує мене все це,— сказав тривожно
батько.

— Тягни! — мовив я.

Батько різко підняв хватку, з сітки зви-
сало кілька лискучих, схожих на свічки, ри-
бин. Подав снасть на мене, оббрізкавши
краплями, я повибирал улов, покидавши в ко-
робку. Попливли далі. Річка була безлюдна,

тільки на дощатому мості бовваніли якісь
постаті, очевидно, парочки.

— Дивно мені,— сказав я.— Здавалося
б, що такого особливого сказав? І чому до
того така пильна увага?

— Мусиш зрозуміти,— відповів батько.—
Україна для них — це дійна корова. Особли-
ва, бо й годувати її не дуже треба, і молока
дає багато. Ласий шматочок! Окрім того,
вони й роботи собі шукають. Бо як не викри-
ватимутъ когось, то навіщо вони? Отож, і ви-
гадують і творять тих злочинців. Ловлять ри-
бу, як оце ми з тобою.

Батько знову опустив снасть і притис її
до dna річки кінцем тички.

— Ого! — сказав він.— На щось наскочи-
ли. Сітка ходором ходить.

— Потримай трохи,— порадив я.

Цього разу сітка аж засяяла — висіло аж
кільканадцять свічок. Але після того наче
відрізало: батько спускав хватку у воду, пі-
діймав — безрезультатно. Тоді зіткнув, ро-
зібрав снасть і сів на кормі. Я погнав човна
до прив'язі, вода під веслами й за кормою
забурилися.

— Добре, що розповів про те,— сказав
батько.— Намагайся вгадувати їхні гачки і
не попадайся на них. Вони люблять провоку-
вати на відвертість, залякувати, можуть на-
віть грозити арештом та тюromoю. Стеж за
кожним своїм словом. Можуть також при-
кинутися добрячками, що ніби про тебе пік-
лються і дбають, а можуть стати грубими
й брутальними. Говори з ними спокійно, не
дайся, щоб піймали тебе на брехні і постійно
тримай у голові — то не люди! Треба якось із
цієї халепи викрутитися. Матері про те ні
слова!

— Гаразд,— сказав я і причалив до бе-
рега...

Тієї ночі мені снилися Мариська. Здава-
лося, що я риба, швидко мотаїся поміж
зілля й каміння, і на мене чигає безліч неб-
зупек: ротасті щуки й окуні; спущені гачки,
на які начеплено бутерброди з червоною та
чорною ікрою; сітки, які перетинали мені
раптом шлях; саки, в які гнали мене голі ноги
якихось істот без тулуబів та голів; хватки,
які раптом опускалися згори, щоб мене на-
крити; перемети із наживленими банками
тріскової печінки, крабів, тушкованих тунців
та червоної риби. Я мотався поміж усогою
того, а побіч мене моталися Артур, Славко
(дивна рибина на костурах) і Лариса, мої
однокласники — риби з людськими обличчя-
ми, дівчата з оголеними персами, але з ри-
б'ячими хвостами; ми намагалися проскочи-
ти на вільний простір, де немає гачків, сі-
ток, саків, хваток, переметів, верш з їхніми
німо розверстими пащами; в кожній верші чи
в ятері так само лежала приманка: дунайські

оселедці, білуза, севрюга, палтуси, власне, шматки з них: горячо і холоднокопчені, сиро і холоднокопчені ковбаси, шматки шинки; ми ж жували нашвидку водорості, хробачків, жучків, хапали впалих на поверхню річки мух і комах, виривалися вряди-годи зі своєї стихії, вискачували з води, хапаючи ротом повітря, а тоді знову поринали. І знову стереглися, знову маневрували між отою навали сіток, верш та гачків, і жив у мені, ніби черний м'ячик, страх, той страх розростався, розбухав, заповнюючи вщерть тіло і душу, просякаючи у кожну клітину, ніби чорні водорости; тоді я відчував, що тіло мое розбухає, дерев'яні, що втрачаю силу, що мені вже не хочеться мотатися, а прагнетися заплющити очі, щоб народити біля себе темряву, огорнути себе нею і поволі почати опускатися все глибше й глибше, сягнути густого намулу і врітися в нього, ледь-ледь воруначи зябрами, і тішити себе маленькою думкою, що ось він і приходить — спокій, що спокій — це і є згода на тьму, що спокій — це терпкий ковтток тьми — темна, вирила в намулі криївка, хата із непробивними стінами, де ніхто і ніщо тебе не зачепить, не зловить, не наниже твою губу на гачка, не запустить того гачка у нутро, не стисне петлею очка сіткового, а буде тільки мир і спокій, і тихе дрімання, і тихі радощі від того, що в цьому намулі є проста, достатня, хоч і невибаглива їжа, що тільки там можна знайти затишне ложе, дрімати й не боятися, що тебе вирве звідтіля якась брутальна сила, тоді можна й очі заплющити, бо все одно в цій піт'ямі не видно.

Я кілька разів прокидався, ніби вискачував із водяної товщі у ясний, залитий промінням світ, але знову падав у темінь; біля мене сідала маленька русалочка з Ларисиним обличчям, повільно, роздумливо курила сигарету й смутно дивилася на побиті жовтим багрянцем водорости; русалочка, з палець зростом, яку я любив м'яким, осіннім почуттям, хоч добре знат, що русалки з рибами не паруються, вони з ними лише дружать та й доти, доки ім не набридне.

Прокинувся з важкою головою і поставив на програвача «Маленку нічну серенаду» Моцарта. Слухати вранці вечірню музику — це і є відчуття осені, і вона ввійшла в мене чудовою мелодією з барвистим відчуттям смутку.

«Треба оновитися,— думав я, лежачи в ліжку із заплющеними очима.— Треба врахувати, нового простору, нових облич. Знайти, зрештою, точку опори і не для того, щоб перевертати, як хотів Архімед, світ, а для того, щоб утриматися на пустельному полі землі, яка почала так швидко обертатися, що вже вислизає мені з-під ніг».

І ось я йду вулицями Львова, вийшов із центральної і потрапив у лабіrint старого міста; на багатьох будинках були меморіальні дошки і я ніби опустився в глибину зламу XVI—XVII століть, навіть люди уявилися мені в тодішніх строях: чоловіки в камзолах, деліях, широких чи вузьких штанях, жінки у важких, пишних, барвистих сукнях, на головах у них громадилися дивовижні споруди головних уборів, особливо в жінок; я поспішив до братства, бо там сьогодні мали говорити про особливо важливі справи: як зберегтися при тому шаленому тискові, що його відчувають вже львів'яни-українці, адже фанатичний Сигізмунд Третій дав волю ксьондзам та езуїтам, а ті українців із стольного города хотіли вижити зовсім. Отже там зібралися Елісей Плетенецький, Йов Борецький, брати Беринди, Захарія Копистенський, Олександр Митура, Гаврило Дорофеєвич, Юрко Рогатинець та інші братчики, і мала відбутися таємна вечера, хоч зараз зовсім невечір, а тільки день. Дивно було й те, що на цю учути запрошено й мене, юного, адже я тільки закінчив братську школу і перший рік у ній був учителем, та й то тільки класу фари. Оскільки боялися підслухачів та вивідників, умовилися стукати тричі, а після паузи — ще двічі. Я підійшов до залізних кованих дверей і постукав, як вимагалось. Двері безшумно відчинилися — очевидно, їх перед цим змастили, і побачив довгого стола у залі братства, за яким сиділи всі оті вчені мужі. Але за стола я не сів, а на лавці під стіною, де сиділи рядові братчики і теж далеко не всі, а лише вибрани. Всі були у важких киреях, а шапки поклали біля кухлів із медом.

— Зачиніть двері й більше нікого не пускайте,— сказав Елісей Плетенецький, і я вразився; коли б не борода й довге волосся, він зовсім би подобав на мого приятеля Славка, і так само, як Славко, готувався до монологу. Говорив про те, що у Львові русинам немає вже як дихати, а для того, щоб посісти якийсь уряд, українець мав втратити свою віру, тобто ставати відступником; у Львові навіть видавати свої книги стає важче й важче, навіть ремісників складно вільно й чесно працювати, бо до цехів їх не приймають, так само важко зайнятися нашому братству й купецтвом. Отже вихід може бути лише один: треба перенести духовну столію кудись у глибину України-Русі, куди не сягає око й цупка рука езуїтів, бо тут стає неможливо втіматися. Вони хочуть стерти наш народ із лиця землі, і вже немало чого досягли, принаймні, багато шляхти від рідного відступилося.

— Особливо єзуїти налягають на князів та магнатів чи взагалі багатих людей, і все для того, аби обезголовити народ,— сказав Єлісей Плетенецький.— Отже ми й зібралися для того, щоб порадитися із чільними братчиками — перейхати громадою до Києва, до найбільшої святині землі нашої — Києво-Печерського монастиря, заснувати там друкарню і школу, і щоб зробити згодом із тієї школи академію. Щодо друкарні, тут уже все домовлено: братство для цього купить друкарню Балабанів. Христос,— сказав Єлісей Плетенецький,— милосердствує за народ і виводив людей у пустелю не заради любові до пустелі, а з огляду на мучительну і заздрісну владу, щоб вільно посіяти сім'я слова про вічне життя. Ми також,— сказав Єлісей,— маємо мучительну і заздрісну владу, і нам за прикладом Господа нашого треба вільно сіяти сім'я слова про вічне життя народу нашого. Отже Київ — це і є та пустеля, де це напевне можна буде зробити, бо інакше, як народ, ми не встоїмо.

Через це він закликав усіх, хто хоче по-класти життя своє задля життя вічного народу нашого, і перший зголошується він сам, Єлісей Плетенецький, піднятися на той чин. «Зголошуємося і ми», — сказали брати Беринди, а за ними Митура, Борецький, Дорофієвич і Копистенський. «Але не можна,— сказав Юрко Рогатинець,— віддавати на поталу мучительній і заздрісній владі і Львів, столичне місто наше, бо коли не буде злукки Києва та Львова — пропадемо». — Згоден,— пропрік Єлісей Плетенецький.— Покладаємо надію на молодь.— Він подивився на нас, молодих, котрі сиділи на лаві біля стіни.— Залишиться дехто і зі старших», котрі мають тут майно, ремесло, будівлі, родини. У пустелю підуть лише вільні від того всього...

Отаку несподівану візю я побачив, стоючи в дворі Львівського братства: почорнілі від часу стіни Корняктової вежі, Успенської церкви, брукований двір. Я рушив далі. Ішли люди і справді ніби інакші, як у моєму Житомирі, я пожадно прислухався до їхніх розмов: і справді говорили українською мовою. Перед цим я відбув довгу дорогу в автобусі, прикипівши очима до шиби і вбираючи в себе залитий сонцем світ: обійття, села, міста, через які проїжджаю, храми — більшість зруйнована; люди, що зупинялися й дивилися вслід автобусу, телята, корови, птиця, зорані вже поля або поле з почорнілою стернею, запалені свічки тополь чи інші дерева, що мали під собою вистелене золоте коло із легкого листя; машини, хлопчаки чи дорослі на велосипедах; написи назв сіл, які вперше читаєш, пізні осінні квіти біля кожної хати, запалений біля розсипаних по зеленому лузі

корів вогонь із смужкою приклесеного до нього дими — в'їжджаю у світ, у якому ніколи не жило мое «я», а тепер починало, а зараз воно починало жити на цих вулицях із почорнілим од часу тиньком чи каменем, вузьких, сірих, зовсім не таких, на яких виростав я, але все одно мені не чужих.

Зайшов до історичного музею, дивився на речі, що якимсь дивом не згоріли в часі, на зброю, що якимсь чином не зіржавіла, на книги, які випускалися бозна-як давно і які горталися проздовж сторіч новими й новими людьми, котрі шукали в них загадки вічного. Ходив по напівпорожніх залах і думав, що ці речі з минулого ув'язнені теперішнім часом, припнуті до стін, замкнуті у вітрини — дивний світ заарештованих речей, речей-в'язнів, бо їхні господарі давно вже й не тіні, бо на них уже давно стерлися відбитки пальців тих господарів — вони також зникають, але повільніше людей, через це мені було їх жаль, адже вони лише пригадки, що життя існує не лише в сущому дні, в якому топчемо смуги хідників чи злизані лоби бруківок.

Вийшов із музею і сів на лавці біля зупинки трамваю, було дивно, що я тут нікого не знаю і ніхто не знає й мене. Поруч сіла немолоді жінка, і я спітав у неї, як проїхати до вулиці Драгоманова, до Українського музею. Вона члено почала пояснювати, отію чудовою львівською вимовою, граційно і тепло — було любо слухати її втомлений і такий мелодійний голос. Біля неї на лавці було покладено дві напхом набиті торби, і мені захотілося запропонувати піднести ті торби, щоб дозвісно слухати її мову. Але я посормився, тим більше, що прийшов трамвай, і вона мене заквапила: саме той, що мені потрібен. Кондукторка в трамваї була схожа на ту жінку, так само голубоока й круглолиця, мило вигукувала львівською вимовою зупинки, і я милувався з неї, з чоловіків та жінок, бо всі вони розмовляли так само, бо їм не треба було для спілкування вживати мови чужої — ні, все-таки то чудове місто — Львів.

Сидів і думав: звідки взялося в мене видіння Львівського братства та їхньої таємної вечері? Щось про те, правда, читав, але дуже мало, а от міг до найменших дрібниць описати обстановку зали й одежду людей із таємної вечері. Більше того, вони навіть говорили так само, як оці люди навколо мене, хіба лише ледь-ледь не так.

І от я вже стою перед Богородчанським іконостасом Йова Кондзелевича і відчуваю особливий захват, бо мені здалося, що і його колись бачив — якася магнетична сила приваблювала мене до жіночих облич архангелів, поруч були ікони Івана Рутковича, бар-

висті, ясні, і вони також були ніби знайомі мені. Пішов повільно залами: Мурашко, Новаківський, Северин, мала скульптура матері з дитиною — злиті в одно, ніби й досі складали одне тіло і ніяк не могли розірватися. Знову повернувся до Кондзелевича, особливо вабило мене «Вознесіння» — прочувалась у тому акті й справді незбагненна таємниця.

Мимо пройшла група іноземців, вони голосно розмовляли своєю мовою, байдуже кидали очима по стінах: чужі люди між чужих речей, які до них аж ніяк не промовляли. А мені промовляли, я наповнювався зображеннями колишніх богів, ангелів, архангелів, колишніх міфів та казок, обличчями колишніх людей землі моєї, які вдвівлялись у мене з напружену увагою, аж мені подумалося: а що коли вони живі? А що, коли ті згустки ретельно й уміло покладеної фарби чудовно приховують у собі життя минулих людей, як ховає зернина в собі майбутнє дерево чи колос? Тільки тут уживлення відбувається у зворотньому порядку: у зернині — ріст у майбутнє, а тут — ріст у минуле, тобто жива присутність із минулого.

Музей уже зачиняли, і я знову опинився на вулицях. Мав іще знайти у цьому місті прихистя наніч — про це подбали мої братчики. Виявилось, що Славковий дядько мав тут знайомих, братів Горбачів. Я мав записану адресу братів і листа від Славкового дядька. Але туди я не поспішав, бо брати, як мені повідомлено, вдень були на роботі, тобто завітати до них я міг лише ввечері. Телефону у них не було. Отож, я знову вийшов до центру. Тут багато світла і гарних дівчат, які так само мило дзвонили голосочками по-львівському, і я знову із задоволенням до того прислухався. Біля одного з готелів старий чоловік у сардаці продавав дерев'яні писанки і намисто. Я купив намисто Ларисі, а батькам, Артуру та Славкові по писанці. Люб'язно перемовився з чоловіком, і він мене спітав:

— А ви що, з Великої України?
— З Житомира, — відказав я.

— О, я знаю це місто, — сказав старий, усміхаючись. — Довелось бувати там у війну. Було там одне діло, — він мені загадково підморгнув, і ми, очевидно, навіки з ним розійшлися.

Зайшов до якоїсь церкви і здивувався: завішана вишивками. Служба ще не правилася, але люди були й молилися. Зводили очі до прикрашених рушниками ікон, і мені знову здалося, що зображення Бога — чи не є це жива присутність його з минулого? Відтоді, коли ходив по світі й проповідував любов. Тепер от дивився на людей, і його погляд проникав через прірву часу, щоб зазирнути у вічі цим теперішнім своїм поклонникам.

Жив у мертвій фарбі, але був живий. Однак допомогти цим людям не міг. І мені стало жаль і його, і цих людей, а ще й себе, бо мене виростили людиною без віри. Забрали в мене п'яте почуття, і по-своєму з'євнушили. Я не розумів цих людей, але не зневажав їх, бо не мав на те права.

Знову повернувся до центру — голосно говорили репродуктори. Передавали, що десь рвуться атомні бомби... «Атомна загроза, — кричав репродуктор, — атомна загроза!..»

Я сів на лавці, бо ноги в мене гули, й закурив. Чудова річ отак закурити в місті, де тебе ніхто не знає!

Асфальтом іхав на візу каліка, коліщата немилосердно звискували. Каліка зупинився біля мене й задер голову до репродуктора — розповідали про атомні вибухи в Тихому океані. Слухав і щось його в тій репродукторній розповіді дратувало.

— Даси вогника? — спітав у мене.

Я дав ійому сигарету. Пожадно запалив і повернув сірники.

— Чув, що ото кажуть? — спітав, кивнувши в бік репродуктора.

— Чув, — відповів я.

— А може, й добре, коли оцей світ так: пу-у-ух! — він надув щоки і з шумом випустив повітря. — І ніяких проблем. Бо оце я іду, а куди?

— Мабуть, додому, — сказав я.

— Була в собаки хата, — сказав каліка. — Хай ви сказітеся! — він люто зирнув на репродуктора. Затягся кілька разів, а тоді й поіхав, немилосердно звискуючи коліщатами. Руками в грубих рукавицях відштовхувався від асфальту, а з-за плеча вився голубий потічок диму.

Мені захотілося догнати цього чоловіка, зайти купити пляшку вина, забитися з ним у якийсь із дворів, випити ту пляшку і щиро побалакати, але я знову не осмілився та й пора було йти до братів Горбачів.

Звівся й пішов. Повз сидячих на лавках людей, що спокійно поміж себе розмовляли, спокійно їли морозиво, повз тих, котрі йшли назустріч з течками, торбами, сітками, а кілька бабусь вели охайню вимитих і зачисаних песиків. На хіднику стояв гурт дівчаток, вони щебетали й розкидували навдокіл по-зири. Мені здалося, що одна з них щось мені сказала:

— Ви до мене? — спітав я, і дівчатка голосно розсміялися.

Я почервонів і пішов далі. Щось присилило мене обернутися, одна з дівчат дивилася мені вслід. І я впізнав знайомі очі: були то очі одного з архангелів Йова Кондзелевича. І мені здалося, що коли б я зараз повернувся до тих дівчат, сталося б щось у моїм житті особливе, а може, — це вона, та, з якою маю

зустрітися за вироком долі? Але це була смішна й наївна думка; дівчата раптом знялися і швидко подалися геть. І мені знову стало жаль: себе і тієї дівчини — розійшлися ми навік.

18

Подзвонив біля оббитих дермантином дверей з металевою літерою «8» — в глибині затупало, і я побачив невеликого, бистро-окого хлопця, він пильно на мене подивився.

— Мені Богдана чи Романа Горбачів,— сказав я.

— Заходьте, — м'яко сказав хлопець.

Я зйшов у коридорець, ущерть заставлений стелажами. З кімнати вийшов міцний, кряжистий чоловік, років на тридцять.

— У мене до вас лист, я з Житомира.

Мене завели до кімнати, яка також уся була оперезана стелажами. Роман узяв листа, прочитав, а тоді вийняв з кишенні запальничку і підпалив його над попільницею. Папір швидко згорів.

— Залишишся у нас напіні? — спитав Роман.

— Коли можна, — відповів я.

Богдан нахилився над столом і щось написав. Тоді подав мені.

«У хаті говорити тільки буденні речі. Є підозра, що підслуховують».

— Гаразд, — сказав я.

Богдан відірвав списаний шматок від аркуша, запалив запальничку і папір так само спопелів. Ця конспірація видалася мені замішна, хоч я і розумів, що тут, на Західній Україні, умови життя особливі.

— Коли голодний, — сказав Роман, — нагодуємо зараз, а потерпиш, то зараз на діде моя жінка.

— Потерплю, — сказав я. — Можна подивитися книжки.

— На те вони тут і стоять, — сказав Роман, — щоб дивитися. Забав гостя, Богдане, бо в мене ще робота.

Він пішов і відразу ж у сусідній кімнаті зацокотіла друкарська машинка.

Бібліотека мене вразила. Славко часом давав мені читати старі українські книжки, які брав у колишнього вчителя, що героїчно своїх книжок у чорні часи не попалив, але приносив по одній, ми їх із Артуром читали за чергою, Лариса їх читати відмовилася, бо вона дуже й дуже, як сказала, мало читала взагалі; з усього я примусив її прочитати тільки «Сонячну машину» Винниченка, яка була, на жаль, без початкових вісімдесяти сторінок. «Клас!» — сказала вона, але я трохи сумнівався, що книжка була прочитана. Тут же я побачив переважно галицькі видання як до-

революційні, так і міжвоєнні, було їх аж так багато, що голова закрутилася: «Зоря», «Літературно-науковий вісник», Франкове «Жите і слово», твори Драгоманова, зокрема женевські драгоманівські видання, «Історія Галичини» О. Партицького, «Руська історична бібліотека» Олександра Барвінського, книжечки «Видавничої спілки», «Червоної Калині», «Записки наукового товариства імені Шевченка», «Історія української культури», «Історія українського війська» та «Велика історія України» — видання Івана Тиктора, надруковані у Варшаві спогади Лотоцького, спогади і щоденник Чикаленка, працькі міжвоєнні видання і так далі. Я гортав ті книжки третячими руками, а Богдан м'яким, теплим, трохи розтяглим голосом розповідав мені й розповідав.

— А не бойтесь тримати цього всього вдома? — спитав я.

Богдан посмутнів.

— Знаю, що їх треба було б сковати, — сказав, — бо заберуть і знищать, як не раз уже робили. Але не можу. Віддалити їх від себе — це все одно, що розполовинитися.

Цікаво, що брати Горбачі не говорили галицьким діалектом, хоч були галичанами, а чистою літературною мовою.

По тому Богдан сів на стільця і почав, облитий кволим електричним світлом, смутно оповідати про те, скільки було знищено в післявоєнні роки подібної літератури. За одну знайдену книжку, сказав Богдан, навіть таку невинну, як оповідання Винниченка чи навіть «Записки Наукового товариства імені Шевченка», де друкувалися розвідки академічного типу, людей запроторювали у Сибір. Безліч книжок було вилучено, безліч люди самі попалили, але диво не в тому. Диво в тому, що ці книжки все-таки збереглися. Ховали їх у ями, заривали у вальковану глину на горищах, у стріхи, тайники, а деято просто тримав їх у скринях, не дуже й ховаючи.

— Українці дивний народ, — так само смутно казав Богдан. — Між ніх є сотні відщепенців, перевертнів, юд, але водночас мають неймовірний інстинкт самозбереження. Не знаю, чи якась нація могла б витривати в таких нелюдських умовах, у яких ми жили століттями і збереглися, а ми, хоч ущербні і з численними втратами, а збереглися.

«Конспіратор» Богдан говорив про речі далеко не буденні, а цілком політичні, ніби забув власне попередження, щоб про подібні речі вголос не говорити. Я взяв листка паперу й написав йому про це. Він усміхнувся й махнув рукою:

— Вони мої погляди вже давно знають, — сказав. — То тебе стосувалося.

Прийшла Романова жінка, привіталася люб'язно, але й так, наче я був тут частим гостем, і відразу ж кинулася на кухню, захримівши там кастроулами й тарілками. Потім ми вечеряли й балакали про все на світі, зовсім не остерігаючись.

Постеліли мені в тій кімнаті, де стукав на машинці Роман, тут стіни були також у стелажах. Богдан приніс мені кілька невеликих книжечок.

— Цього я тобі ще не показував. Прочитай на сон грядущий. Це книжки Богдана-Ігоря Антонича. Чув про такого?

Звісно, про такого я не чув.

— На мою думку, це геніальний поет,— запально сказав Богдан.

— Чому ж його не видають?

— А саме тому, що геніальний. Українська література, за їхнім замислом, має бути дозволена тільки в примітивних, провінційних формах. Усе, що з тих мірок виступає, забороняється, особливо література інтелігентна, тонка, ба вищукана. Тим самим, легше стає нас культивувати як народ другорядний, приречений на асиміляцію. Але не буду рекламиувати: прочитай і роздивися сам.

Пішов, віддавши надобраніч, а я обережно торкнувся книжечок: «Книга лева», «Зелена Євангелія», «Три перстені» — самі назви виглядали екзотично. І я відразу почав читати. На мене раптом плюснула така могутня й така дивовижна поетична стихія, що забув, де я, забув, що вже пізно, що втомлений враженнями, поїздкою, адже виїхав я раннім рано, а встав десь годині о п'ятій. Я буквально випивав шумліві, свіжі, дивовижні строфі, ніби втрапив у багатий сад. Там ішов по білій стежці дивний поет із екзотичним прізвищем Антонич, що був колись хрущем на тих вишнях, що іх оспівував Шевченко, дітвак із сонцем у кишені, звіря сумнє і кучеряве. Я читав і перечитував і ще ніколи поезія не справляла на мене такого приголомшуючого враження.

Заснув після третьої години. І став ніби й сам закоханим у життя поганином: любив землю, птахів, траву, дерева, джерела, струмки, любив цілий світ — ішов по білій стежці сам із сонцем у кишені, а все навколо співало й раювало, все цвіло й буйно розросталося, квіти росли такі, як на картинах народних художників, зілля гнало міцні й соковиті стебла й напинало туге, також налите соком, листя. І все це було залито яскравим сонцем, і все пахло, шелестіло, говорило, сміялося, шепотіло, підводилося, росло й тужавіло. І я теж був у тому царстві зела, як рослина, може, соняшник, а може, жоржина. І було мені так ясно і легко на душі, бо сонце з'єднувалося із соком моого листя, і це приносило

мені силу й радість буття. І був я щасливий, що рушив у цю мандрівку, бо для мене світ ставав, наче схвильований жайворонковий дзвін, наче сонце, що викочується з кишені геніального поета і б'є соком променів та іскор в лиця озер, річок, в очі трави — росу, в очі людей, переповнених схвильованою таємницею віщого життя. То ж що є краще й дивніше, як жити й бачити білий світ, і знасти, що ті зі світу, що все живе зі світу, навіть коли воно нестандартне й чудне. А може, тільки нестандартне й чудне — від світу, бо воно —rudiment нового зросту, нового течива соку-крові в артеріях дерев, рослин та живих істот? А може, стандартне — це і є сухе стебло, стовбур із обваленою корою, людина на смертному ложі? Якісь такі дивні думки перекочувалися через мій сонний мозок, як морські хвилі через урослий у пісок камінь, і я не міг їх ані зібрати, ані впорядкувати.

Розбудив мене Богдан.

— Вибач, мені треба скочити на роботу, спробую відпроситися — поводжу тебе по Львову. До речі, сьогодні переглядають запасники у Вірменському соборі — там дивовижна колекція ікон. Як тобі Антонич?

— Дивовижно,— сказав я.

Богдан узяв книжечки і зважив їх на долоні.

— Це скарб, дорожчий золота,— сказав.— На кухні стоїть тобі їжа, поїси — я миттю! До речі, поки бігатиму, глянь оце,— він подав мені книжечку.

Зник, а я опинився в чужій хаті сам. Умівся, посідав, помив тарілку й чашку, а тоді повернувся до нижки. Осип Турянський. «Поза межами болю». Я сів укрісло — і мене не стало. Тé, що я читав, було разюче. Австрійські солдати, засипані снігом у Альпах, які один за одним умирали. Стукнули двері, а я й не чув. Богдан зазирнув у кімнату, а я не бачив. І тільки коли дочитав останнє речення, зачумлено звів голову. Богдан ніби чекав цього моменту, бо відразу ж зайшов до кімнати.

— Тобі пощастило,— сказав він.— Дзвонив Софії Караваффі-Корбут, вона нас прийме. Це дуже добра художниця. З Вірменським собором теж усе гаразд. Куди хочеш іще?

— Побачити могилу Франка.

— Це на Личаківському. Можна й на Янівський поїхати. Там сьогодні люди ходяться до могил січових стрільців. Підемо?

— Обов'язково,— сказав я.— Тільки незручно, що відбираю в тебе час...

— Пусте,— сказав Богдан.— Ми гостям раді!

По тому почався якийсь калейдоскоп. Софія Караваффа-Корбут, спокійна, зосереджена, вже старша жінка, яка розкладала пе-

реді мною, зеленим юнцем, свої гравюри — Богдан у цей час завів із нею професійну балачку. Зрештою, ми вийшли від художниці, і я дістав від неї згорнуті у рулон кілька гравюр. Трамвай, який кудись нас віз, довга вулиця із цвінтартним муром, могила Івана Франка, біля якої я завмер з непідробним зачудуванням, могили Маркіяна Шашкевича, Володимира Барвінського, професора таємного українського університету Василя Сімоновича з цікавим написом: «Усе земне я пережив, зглибивши насолоду труду. Я власну пайку відробив, продовжуйте, я з вами буду», Соломії Крушельницької та інших знаменностей. Потім знову трамвай, всю дорогу ми говорили й говорили. Вулиця Руська — завернули до кам'яного двору Вірменського собору. Постукали в двері, нам відчинила жінка з добрым інтелігентним обличчям. Ікон було безліч, багато з них полущених — Богдан оповідав мені про них рівним, теплим голосом, про галицьку школу іконопису, про те, що тут, у цьому сковищі, ікони пропадають, а надії виставити їх чи привести до ладу ніякої. Розповідала про ікони й жінка з добрым інтелігентним обличчям, вона звалася Віра. І ось ми уже знову на вулицях, а затьм спускаємося кам'яними сходами у підваль, де нас зустрів неголений чоловік у замашенні фарбами робі. Знову я сидів на стільці, а художник показував мені дивні картини, в яких я, може, й мало що розумів, з Богданом вони говорили професійною мовою, з якої я теж небагато розумів. Було розкорковано пляшку сухого вина; мова зашла про українське мистецтво взагалі, загнане в такі-от підвали і про те, що в сучасному образотворчому мистецтві є дві течії — одна для виставок, параду й офіціозу, а друга — підвалина, яка існує тільки для душі художника і для вузького кола його друзів. Ми вибралися з підвалу, я вже ніс, крім згортотка гравюр, невеличку картину підвалиного художника. Богдан, здається, не вмів ходити повільно, отож ми не йшли, а летіли вулицею, при цьому він незмінно мені щось розказував, раптово зупинявся біля якогось будинку й показував, на що треба звернути увагу. Я звертав увагу, але роздивитися добре було годі — Богдан уже гнав далі.

— До речі,— раптом сказав він.— Ти міг би передати Вікентію Івановичу пакунка?

Вікентій Іванович був Славковий дядько, той, що дав мені адресу братів.

— Тільки говоритиму прямо — там сам видав.

Я не знав, що таке самвидав, але не важко було здогадатися. Очевидно, те, що так взято друкував увечері Роман.

— Тільки давай чесно,— мовив Богдан.— Може, остерігаєшся, так і скажи — обража-

тися не буду. До речі, ти у них уже на гачку?

— На гачку,— сказав я.

— Були бесіди, обшуки, допити?

— Бесіда. І тільки одна.

— Будуть і інші. Отож скажи прямо, коли остерігаєшся — не треба.

— Передам,— сказав я, хоч, кажучи правду, мені мурашки пройшли поза шкірою.

— Довго в себе матеріал тримати не варто: як усі з ваших прочитають, ліпше передати в інше місто. Читати давати лише на один вечір. Але Вікентій Іванович те знає...

— А що в тих матеріалах?

— Правда про наше щасливе життя. Прочитаєш!

Ми втислися в переповнений трамвай і поїхали на Янівський цвінтарт. Тут було багато людей, на могилках горіли свічки. Місце поховання січових стрільців впорядковано, деякі плити порозбивані, деякі цілі: маленькі бетонні горбики. Над ними вивищалися два більші: генерала Тарнавського і Левицького.

— Бачиш, люди самі сюди приїжджають і дають лад,— сказав Богдан.

— А хто надгробки розбивав?

— Ясно хто,— мовив Богдан.— До речі, десь тут має бути могила Антонича, але ще не знаємо де...

— Від чого він помер?

— Від операції апендіциту.

Отже він був похований десь тут. Геній, про якого знала тільки купка людей. Дивні речі творяться під сонцем, думав я, дивлячись на сотні миготливих вогнів над могилками. Свічки горіли й над січовими стрільцями. Тут уже поспішати було годі, і ми, як і всі люди, що прийшли сюди, заспокоїлися й посмутніли. Безмовно миготливи свічки і відчувався той гострий, густий запах, який буває на всіх цвінтарях. Дерева цвінтаря палали також. Осіннім холодним та смутним вогнем. Цей вогонь уливався нам у душі і щось приспане будив. Примушував зосередитися й ставати серйозним. Клав на обличчя смутні маски і робив усіх трохи подібними одне до одного. Відбувався акт злук живих із мертвими і мертвих із живими. Дух мертвих витав між живих, а живі слухали безголосу їхньої мову. Раптом відчув, що я ще дуже молодий і дуже зелений — тільки починаю читати свою Зелену Євангелію чи Книгу Лева. Що я ще нічого не знаю у світі й мало що розумію. Я тільки спостерігач цього світу, а не його творець, навіть не учасник великого життєвого процесу, а тільки слухач прелюди до нього. В мені проростали якісь паростки, але чи виростуть вони і чи дадуть плід? Прийшов у цей світ, освітив його очима, але, пізната, очевидно, ніколи не зможу: надто мало мені дано сили. Є в мені якась кволість,

недовершеність, очевидно, я не з тих, котрі пишуть свої Зелені Євангелія, чи Книгу Лева, чи творять підвальне мистецтво. Я поки що тільки гість у світі, хоч він уже й зачепив мене болючими кігтями. Але я маю тонку і вразливу душу, отже байдужий бути не можу. Чужий цим людям, котрі прийшли на розмову з мертвими, але я їм співчуваю. Розумію їхній атавістичний потяг до спілкування з мертвими, адже і в цьому заховано часточку вічності. Вічності, яка не є тілом, тільки духом, що пронизує людське ество і підіймає його над мурашником, де колотиться у вічній боротьбі добро і зло — вічне змагання Каїна з Авелем. Одне мене тільки невимовно печалило: Атель мертвий, а Каїн живий. Каїн пустив у землю коріння, а Атель живий тільки духом. Каїн сильний — це він розбиває молотом надмогильні пам'ят-

ники і обсotує нас мацаками, щоб знесилити й перемогти, щоб спалити нас у печі, як біблійних юнаків, а Атель нас із того вогню хоче врятувати, адже він дух, а не тіло. Отож, хто кого переможе у цій вічній від початку світу боротьбі? Чи й мені у ней втручатися, чи тільки спостерігати? Чи й мені запалити свічку на могилі тих, хто може прийти до мене тільки в дусі, чи байдуже пройти мимо? Чи ставати мені у світі тінню, що наче трава вмирає, чи зерном, яке вмирає для завтрашнього проросту? І так і так в основі світу та життя — смерть. Оце мене й жахало найбільше, бо що таке оті мінливі й ненадійні вогники супроти загулого залізобетону зла? Бідні ми й кволі, але ми є, а дух наш, великий чи малий, з нами.

Закінчення у наступному номері

Галерея «Дзвона»

КАРЛО
ЗВІРИНСЬКИЙ

«ДРІБНИЦІ—ХІІ», 1970 р.

ЮНАКИ ІЗ ОГНЕНОЇ ПЕЧІ

Записки стандартного чоловіка

19

Іще одне пережиття я мав тоді — шлях додому. Вийшов пізно ввечері, а мав приїхати в Житомир під ранок. Богдан мене на автовокзал не проводив, а тільки до трамваю; дорогою він мені сказав, що коли я хочу познайомитися з цікавими людьми у Києві, то можу зайти до літературного критика Степана на Вітличного — це такий дім, де всіх приймають щиродушно і де я побачу куди багатшу книгоздірнію, як у нього. Богдан називав телефон, я затвердив у пам'яті — а може, й справді колись потраплю до Києва, книжки ж мене цікавили непомірно. Ми обнялися, і я скочив у трамвай. Богдан дивився мені вслід, дружно звівши руку. Я звів руку на привіт і собі, і так ми розлучилися. В автобусі зайняв місце біля вікна, щоб дивитися на краєвиди; і от автобус покотив мене з цього чудового міста, де я стільки побачив і пізнав, — був я наповнений враженнями по вінця. Перепускав через мозок усе, що бачив і чув, і трохи мене острах брав: а що, коли я приїду на автовокзал у Житомирі, і там мене зустрінє отой самий чорний ангел, з яким уже мав розмову? Тим більше, що батько мене переконував, що моя затія із поїздкою до Львова — крок необачний і йому зовсім не подобається, бо Львів відомо яку славу має, і це вони можуть потрактувати по-своєму. Але, зрештою, на моє домагання, поступився, наказавши берегтися і ніде ні в які балашки не встриявати. Я його наказу не виконав, а коли б виконав, надто багато втратив би. Можна було б учинити двояко: зійти з цього автобуса в Новоград-Волинському, а там пересісти на місцевий, і це було б елементарно, коли б не ніч; тому я вирішив зійти за Богунським мостом, до автовокзалу не доїжджаючи. Це мене трохи заспокоїло, і я

поринув у солодкі марення, зовсім виключившись із реального світу, переселяючись, як це часом любив чинити, у світ візій...

Цього разу мені здалося, що я ігумен Мотронинського монастиря Мельхиседек Значко-Яворський. Мене схопила польська хоругва, коли я їхав з монастиря в оборудках, здерли рясу й залишили в самій білизні, немало з мене поглузувавши і кілька разів оперіщивши нагаями. І ось із скрученими поворозом руками й забитими у пута ногами мене кинуто на драбинчастого воза, на якому не було жодної підстілки, і той віз, гrimлячи колесами, покотив дорогою, немилосердно мене кидаючи. І я, Мельхиседек, тоскно думав, що це прийшла моя остання година, бо мені сказано, ніби це я винуватець Коліївщини, заколоту козаків і хамів, як вони сказали.

— Помиляєтесь, панове, я лише смиренний слуга Божий.

— Не Божий, а дияволовий,— заволав елементар хоругви.— Заколотники й ребеліяни не можуть бути слугами Божими!

«Зрештою,— подумав я,— він має рацію, бо заколотників я благословив».

Отож тепер їхав, з'язаний, як метелик коконцем, і обтovкував собі боки, а побіч воза скакало двоє драгунів і скалили зуби — чогось було їм тоді весело. І мене, Мельхиседека Значко-Яворського, привезли до хурдиги, схопили за руки і за ноги і жбурнули в сутерен, в який я покотився, ще більше оббиваючи собі тіло. Чув тупіт за вікном, голоси, зрештою, все затихло. Тоді прийшов до мене звір, що його називають **Жах**, — слизька почвара з величезною головово-тілом на довгих зламаних ногах — ніби велетенський павук. Почвара обвила мене мацаками-ногами, і притислася до мене холодним, слизьким і бридашним тілом — я закричав. Кричав у глибину темряви, у нутро сутерену, але мені ніхто не відповів, хіба що луна, що подвійла мої крики. І я, Мальхиседек, упокорився.

А коли упокорився, то почвала з мене сповзла, покинула поранене плече, до якого була присмоктала, щоб випити кров, засичала, мов гадюка, і спинилася біля голови моєї, бо хотіла прочитати думки мої: чи не стану я знову боятися, адже тоді вона знову матиме право залишти на мене й смоктати кров. Але я став упокорений і ясний духом, та й почав молитву. І молився я не прописаними словами, а власними. Сказав я своєму Верховному Доглядачеві:

— Це, що вчинено зі мною, потрібно тобі і волі твоїй, щоб спитувати мене, щоб додглянути дух май: кволий він чи сильний? Сильні ж духом — не гнівні і не перестрашені, а тільки упокорені. Тож я згоджується витратити те, що мені призначено.

У той момент я почув, що вгорі прочинилася двері, побачив ясний квадрат прочілу, осяжний сонцем, і кострубату постать дворового козака, як пізніше я вінав, на прізвище Лещенко. Спускався до мене по сходах, і кроки його дудніли, ніби хтось у тимпана бив.

Козак Лещенко став мені в узголів'ї і спітав м'яко:

— Чого ви кричали, отче?

— Розв'яжи мені хоч руки,— попросив я,— щоб сісти.

— Це не вільно, але зроблю, як кажете,— мовив Лещенко.

Розв'язав мені руки, і я сів. Тіло боліло, руки позаклякали, і я почав двигати ними, щоб розім'ятися.

— Дякую тобі, козаче,— сказав.— Бог відплатить за твою доброту.

— Може, води вам принести? — спитався він, і я кивнув, бо нутро мені таки пекло.

Він потупав угоро, завищали двері, загримотів засув, і я знову опинився в цілковитій пітьмі. Знову помолився Богові, подякувавши за пільгу, яку дістав. За якийсь час козак приніс мені їжі та глека води, я поїв і напився.

— Як же тебе звати, щоб помолитися за тебе? — спитав я.

— Лещенко,— мовив він.— Служу в панів дворовим козаком. Чому вони закинули вас сюди, отче?

— Хочуть, аби нас не було,— мовив я,— а щоб були тільки перевертні та відступники. Хочуть, щоб ми забули ім'я своє, а служили їм вірою й правдою.

Козак понурився, адже і він був із тих, котрі служили їм вірою та правдою.

— Мені це теж болить, отче,— сказав він,— але я поклявся їм на вірність. Богом поклявся!

— То не була клятва на вірність,— сказав я,— а на рабство. Й не Богом ти клявся, Бог таких клятв не приймає, а дияволом, бо тільки дияволові догідні такі клятви.

— Але в мене діти і жінка,— сказав козак,— і не за себе я боюся, а за них.

— Про них Бог подбає, а я помолюсь,— мовив йому.

— Гаразд, отче,— сказав він.— Подумаю про те, що сказали.

— Подумай,— мовив я.— Не той правий, хто має силу, але той, хто і в гноїці сидить, але з правою в серці.

Він пішов, похнюючи вінським, і що вже до мене він думав про такі речі. А ті, що думають,— не порожні у них серця. І я терпляче чекав у темряві, той самий Мельхиседек Значко-Яворський, який благословив гайдамаків і посвятив їм ножі. Не для миру їх посвятив, а для крові. Не був до кінця переконаний, що богоугодне діло вчинив, адже не на покору благословив, а на бунт. Але чи добра покора, коли на плечах у тебе сидить хам, хоч він і шляхетним паном називається, котрий знувається з іменем твоим, мови й народу. Чи не за те, думав я, Бог покарав обрів, що жінками'ї мужами землю собі орали і впярягали їх у вози свої. Бо той, хто упосліджує близнього свого, понижує його і знувається,— не Божий син, а дияволовий. Ось чому я посвятив ножі і благословив гайдамаків. А цей Іван з непорожнім серцем нехай подумає. Хай візьметься за голову і хай або стане ворогом мені, або приятелем.

І я, мотронинський ігumen Мельхиседек Значко-Яворський, помолився за нього, за пробудження його і за непорожнє серце його:

— Пречиста мати українського краю,— сказав голосно я,— покрай благістю своєю людей своїх, котрі хоч і нагрішили немало, але не стратили доброї душі й моляться тобі!

За якийсь час знову розчинилися двері, і я побачив у сонячному прочілу кострубату постать козака.

— Отче,— сказав він, зійшовши до мене.— Звільнити вас не можу, бо вони постяться на жінці й дітях моїх. Але допомогти хочу.

— Чи зміг би ти відслати, куди треба, листа?

— Я маю скоро поїхати до Києва на зміну,— сказав козак.— Але де взяти паперу й чорнила?

— Чи росте тут близько береза? — спитав я.— Коли росте, обдері кори. Порох у порохівниці в тебе є — розведи його водою. Принеси перо від гусака, маєш ножа — загострю його.

— Гаразд,— сказав козак.— Усе зроблю, як кажете, отче!

І він зробив усе, як я казав. Я розвів у чепець порох, загострив перо і написав на березовій корі листа єпископові Гервасію в

Переяслав: «Владико святий! Тяжко страждаю! Смертельно хворий, у залізі жорстокому, не маю нічого! Я з Вами, а Бог з нами! Мельхиседек».

Козак прочитав листа.

- А коли не поспішуть? — спитав.
- Божа в тому воля,— відповів я.
- Не бойтесь, отче?
- Бойтесь той, у кого нечисте сумління,—

сказав я.

- Гаразд, отче, все зроблю, як кажете.
- Хай допоможе нам Господь..

І Господь мені допоміг. Прискарав загін гайдамаків, і вони люто зударилися з дворовими козаками й ляхами, хоч тих було більше. А перемогли вони ляхів тільки через те, що Іван Лещенко й кілька його приятелів перейшли на їхній бік. Побачили це надвірні козаки й розполовинилися: одні скочили на бік гайдамаків, а інші воліли за ляхів загинути. Загинуло й чимало гайдамаків, а серед них Іван Лещенко.

Коли мене звільнili, я впав біля його трупа навколошки й заплакав. Був ніби винуватцем його смерті, отож помолився і сказав:

— Боже великий! Коли є в цьому мій гріх, покарай мене, а його душу візьми до себе. Візьми його душу до себе й благослови — він чистий серцем був, а всі ми, живі,— у гріхах пробуємо! Карай нас за гріхи, але наші святі помисли благослови!

Отака візія явилася мені в дорозі зі Львова до Житомира. Я дививсь у вікно, у сутінки, що покривали землю, на пожухле золото придорожніх дерев, від яких віяло густим тлінним духом, що пробивався аж крізь шибки до мене; над полями висів серпанок, і від того все м'яко й загадково розмивалося. І стало на душі в мене просторо, більно й затишно. З пильною увагою вдивлявся я в ті поля, і мені здавалося, що там відбувається якась таємна робота. Хвілі присмерку клубилися, похитувалися, збивалися, в одному місці густішили, а в іншому рідшали — я бачив неозоре поле, наповнене піврозмитими постатями: он у ґлибині їхало військо з гетьманом на чолі; он зупинилися люди-велетні, біля них менші й малі; он плаче над трупом свого рятівника Мельхиседек Значко-Яворський, молитовно зніши над головою руки; он зводяться будівлі, а інші руйнуються; он відбувають таємну вечерю львівські братчики; он пливе галера з прикутими до весел веслярами; он копають люди землю, а інші її орють; он табуном женуть невільників; он дівчина стоїть, звівши руки, й помалу перетворюється в палахоточу тополю — тополя горить, як велетенська свічка; он ідуть косарі з косами за плечима, а їх чекають матері біля вишневих, так само зображеніх дерев; а он і вона сама,

цариця-смерть, що косить цей люд і сміється голим черепом; он грають весілля і весільний поїзд несеється, повитий хмарою диму; он купа дітей, що осідлали кийки, або і ганяють ключкою колеса; он похорони й розтягла за ними процесія; он дві шереги людей: одні стоять із закрученими дротом руками, а інші стріляють ім у потилиці. Туман хитався, скручувався, димів, змінював форми й обриси, а я прикипів до вікна і не міг від тих видів відірватися, а може, це так розгулялася моя нестримна юнача фантазія? Мені було просто, більно й затишно, і я їхав у темному автобусі, що вимацуval шлях двома пучками світла, а ми, пасажири, тимчасово з'єднані між собою, покрилися якимсь дурманливим покривалом; всі ми повідкидали безживно голови на сидіння і ніби пробували в теперичному сеансі, кожен бачив свої видива, а всі разом потрапляли в стан прострації чи несвідомості, а може, над нами пролітав віщий птах, і ми здобували особливу здатність бачити й відчувати, бо всі ми були пущені в життя силою неповторного випадку і самі раз назавжди неповторні. А може, й повторні, може, ми існували в інших часах, здобували нову оболону, нове тіло, духом же лишаючись ті ж самі. Думав про те, бо мені в тій мандрівці випало пережити ще одну візію, і це сталося, коли автобус промінув відсунутий у ґлибину алії, освітлений ліхтарем старий дім, видво якого мене раптом зворушило, ніби я знов цей дім, бо то був той-таки, як уявiloся мені, із дерев'яними сходами, що вели на другий поверх, і там була чудова світла кімната, а внизу сиділа старенька жінка й розкладала пас'янс, а в ґлибині однієї з долішніх кімнат стояло фортепіано, освітлене свічками в канделібрах, і жіноча напіврозмита постать грава етюди Шопена, звуки втягувались у сходову кліть і виразно долинали до мене, а я лежав на нерозстеленому ліжкові й мріяв про сусідку із сусіднього помістя, яку щойно відвідав. Там мене пригощали чаєм із агрусовим варенням, домашнім сиром, политим сметаною й тим-таки варенням, а дівчина на прощання подарувала мені першого поцілунка й перестрешана втекла; я потім ішов польовим путівцем і пив на повні груди запах полів та дозрілого хліба, і було мені ясно на душі й тепло, а ці звуки, що втягувались у сходову кліть, ніби повторювали мені ті слова, які я сьогодні сказав і які було сказано мені. Внизу готувалася на кухні вечеря, стуко-тили тарілками, а на стіл уже простелили білу скатерку, попросивши тітоньку прибрати карти. І тітонька сиділа на різьбленому стільці, смішно ображена й неприродно випростана, а я спускався дерев'яними сходами, повний фортепіанових звуків і сентиметально настроєний. Сестра перестала грати, задула

свічки і опустила покришку фортеціано. Встала й повернулася до мене, в ней було бліде, прекрасне й смутне обличчя, бо вона була закохана в брата тієї дівчини, в яку був захочаний я, але безнадійно. Отож, вона страждала, а я тріумфував. Зі своєї кімнати вийшов батько, одягнений до вечері; в нього була французька бордіка, побита сивиною, й пишне, також сиве волосся. Мати стояла біля столу й порядкувала; у свічниках горіли свічки і химерні кошлаті тіні ходили по стінах...

Я дивувався: звідкіля все це приходило, чому я все те знов, чому вряди-годи виникає оцей дивний стан, ніби переселяється в минуле, що то за люди і чи справді вони колись існували, а коли так, то в чиїх тілах живуть тепер їхні душі і чи зможу я зустрітися з ними в сьогоднішньому дні?

Ні, все це химерії молодого схильованого розуму, химерії дивної ночі, в якій, можливо, тільки і є, що цей автобус і його пасажири; а може, доля їх звела докупи, фантастично марив я, щоб могли увійти в цей телепатичний сеанс, відчути таємничий акт переселення душ, бо кожен із нас вряди-годи ступає на дві стежки: одна в минуле, а друга в майбутнє — оце і є, можливо, справжня таємна вечера, коли стаєш здатний до одкровення.

І мені було радісно від того, що ця дорога така довга, що я можу продовжити ще й ще свою знесеність, розхвилюваність, оцей напівсон, напівнеспання, оцю гру фантастичних візій, бо все це приносило мені відчуття екстатичного щастя, бо я знов, навіть був переконаний, що в дороги, по якій несе мене автобус, поки що кінця нема, і мені зовсім непотрібно думати ані про кінці, ані про майбутнє; бо коли навколо клубиться така дивна ніч, ніщо не здатне зробити тебе ницим.

Але все має своє завершення, отож я незважаю впізнав житомирські околиці і пішов до шоферів попросити їх зупинитися за Бонунським мостом. Вони зупинили, я вийшов на порожні вулиці й подивився на годинника: була четверта година ночі. Трамвай, ясна річ, не ходили, і я мав ще довго йти порожнім містом, хоч утром вже склеплювала мені очі, а в ногахчувся ломець. Автобус давно поїхав, а я крокував і крокував Вільською вулицею, напівсонний, напіввичерпаний, але майже так само щасливий, бо це було моє рідне місто, і я радів на зустріч із ним, хоч недавно так хотів із нього втекти. Отож, я минув цвінтар, авторемонтний завод, дійшов до Рудинської вулиці — мені не зустрівся жоден передхожий; дійшов до собору, до будинку, в підвальні якого працював і де жила Лариса. Зупинився тут і подивився на темні вікна, за одним із них мала спати й вона. I пошкоду-

вав, що не маю казкових здатностей, щоб пройти у цей будинок через стіну, завітати до її кімнати, поцілувати її сонну в лоб, покласти біля неї подарунка й тихо відійти. Зрештою, подумки я так і вчинив.

20

Досі нічого не говорив про тих, кого я змінював на роботі, і хто заступав після мене на зміну, але потреби в тому поки що не було. Той, що змінював мене, був літній чоловік, схильний випити — ніякої ролі він у моєму житті не зіграв, хіба що вряди-годи просив позичити гроши, хоч коли бував тверезий, то шляхетно попереджував мене, аби я йому грошей не позичав, бо він не те, що не схоче, а не зможе їх повернути. Загалом, грошей я при собі тримав дріб'язок, решту віддавав матері й тратив на книжки, отже сам їх постійно потребував. Той, кого я змінював, був цікавіший: чорний, мовчазний чолов'яга з близькими очима, у вільний час він постійно читав газети, ті газети ми й уживали на підстілки, коли з'являлися до мене братчики. Ми з ним розмовляли мало, хіба, лішаючи газети, він казав презирливо: «Почитай, що там вони брешуть», — та й більше нічого.

Цього разу, заступаючи на зміну, я побачив, що він якийсь незвичайний. Дивився на мене широкими, трохи переляканими очима і ніби онімів: почав жестикулювати й махати головою, пропонуючи вийти з ним на двір. Рушив під сходи і знову заклично махнув рукою. Я подався за ним, ми сіли на лавочку перекурити, як часом це робили.

— Що сталося? — спітав я зачудовано.

— Приходили оті з Миколаївської, — густим шепотом прошипів він. — Питали, чи не водиш ти зі мною, понімаеш, таких-сяких балашок. Ти б не збирав тут своїх дружків.

— А кому вони заважають? — здивувався я.

— Ну коли вже ті заінтересувалися, то щось є, — загадково сказав він, до речі, звали моого змінного Тадеуш — був він із житомирських католиків. — Мабуть, язички за зубами не тримаєте. А ти ще молодий, пацан, можна сказати, то дивись, щоб вони чо тобі не пришили. То мастера...

— Дякую, що сказав, — тепло мовив я; Тадеуш, з усього видно, був чоловік непоганий, коли про візит чорних ангелів мені розповів.

— Да, і не збираєтесь тут більш, — додав Тадеуш. — Пойняв мене?

Я «пойняв» його не зовсім — так і сказав.

— Ти хлопець не дурний, то поймеш. Подумай і поймеш. Ну, я пішов!

Навіть не допалив цигарки, як це ми звичайно робили, а встав і рушив, я ж дивився йому вслід і думав. Батько мав рацію: вони жертва своїх так просто не відпускали. Плели навколо сітки, дурна риба в ті сітки й потрапляла. Можливо, вони засікли мою поїздку до Львова (батько мене про це попереджував), і вже напевне мій візит до братів Горбачів, а що ті жили під наглядом, сумніву я не мав. Коли б «ангели» тільки поговорили з Тадеушем, той не попереджав би мене так багатозначно. Висновок міг бути один: вони поставили в підвальні підслуховуючий пристрій; отже збиратися тут нам і справді не було можна.

— Стою біля тебе п'ять хвилин і не можеш помітити,— почув я Ларисин голос — вона таки справді стояла біля мене й дзвонала сміхом.— О чом задумался, дітіна?

Я пихнув димом, бо її несподіваний підхід мене заскочив, мусив наладнатися на той півграйливий тон, у якому вели ми балячки.

— Є про що,— сказав.— Сідай!

— Я ліпше постою,— сказала Лариса.— А може, зайдемо до тебе й перекуримо, бо тут мене засічуть. Як твоя поїздка?

— До мене не можна,— сказав я і розповів їй, що довідався.

— Так це ж чудово! — вигукнула Лариса.— Давай спустимо туди музику, бугі-вугі, побащаємо, а вони побачать, що ми оболтуси, а не політично-шкідливі суб'єкти. Повищимо, покричимо, показимося — хай послухають!

— Тоді нам припішуть притон.

Лариса серйозно глянула на мене.

— Вони цим теж займаються?

— Кат їх розбере, чим вони займаються! — трохи грубо мовив я.— По-моєму, їхнє призначення — виробляти певну кількість політичних злочинців, щоб виправдати своє цілком непотрібне існування. А один із головних двигунів їхнього виробництва — моральна компроментація кандидатів на злочинців — по-моєму, я тобі вже це говорив.

— Не пам'ятаю,— сказала Лариса.— А ти звідки знаєш?

— Служив там тринадцять років. У чині капітана.

Але Лариса на гумор сьогодні була туга, вона навіть не всміхнулася.

— Жаль, що не навісими їм носа,— сказала.

— Навісити їм носа ми мусимо,— мовив я,— бо коли б раптом перестали збиратися, то вони зрозуміли б, що Тадеуш нас попередив; взяли б тоді на гачка й Тадеуша. Отже маємо організувати політично нейтральні читання, віршів, наприклад...

— Ой,— сказала Лариса,— але я ж тоді засну!

— Йдеться про нас, а не про тебе,— мовив я немилосердно.— А ти можеш приходити не щоразу. Або й не приходи.

— По-моєму, я такий же член братства, як і ви,— сказала гордо Лариса.— Не маєш права мене проганяти... І взагалі, ти сьогодні якийсь такий... ну, переляканий! Коли будеш такий, я стану подружкою не твоєю, а Артуровою.

— А він підбирає до тебе клінці? — зчудовано спітав я.

— Всі підбираєте,— сказала Лариса.— І, будь ласка, не командуй мною. У нас нема братчиків гірших і ліпших. Чи думаєш, я дурочка?

— Не братчик ти, а посестра,— спробував я пожартувати, бо Лариса увіч ображала, і це, здається, було з нею уперше.

— Знаю, що вважаєш мене дурочкою, наче не чула вона мене.— І Славко вважає мене дурочкою, а Артур от ні... До речі, знаєш, що Славко завів собі маруху?

Я був ошелешений.

— За ці два дні стільки у вас сталося? — спітав я.

— Ну да,— відповіла Лариса.— Ти он десь єздив, навіть подарунка мені не привіз.

— Але ж я його тобі привіз, Ларисо! — сказав, червоніючи.

— Привіз? — щиро здивувалася вона.— Що?

Я вийняв з кишені дерев'яне намисто. Лариса скопила його з дитячою пожадивістю, очі її засвітилися.

— Клас! — сказала вона, розглядаючи намисто.— За мною один поцілунок.

Відразу ж надягла намисто й покрасувалася перед мною.

— Ну, як?

— Не зле! — відповів я, милуючись нею.

— Гаразд, я ще подумаю, чи ставати Артуровою подружкою,— сказала, сідаючи до мене на лавку, Лариса.— Що робитимем?

— Коли маєш час, сходи до Славка та Артура і розкажи їм про все. Хай захоплять якусь книжку, організуємо сьогодні читку.

— А може, травитимемо анекdoti,— запропонувала Лариса.— То цікавіше!

— Можна й анекdoti,— сказав я.— Але пристойні і неполітичні.

Вона нахилилася до мене й цмокнула у щоку.

— Я пішла,— мовила.— Мабуть, до Артура піду.

І пішла. А я сидів бевзем і дивився їй услід — була вона все-таки незбагненна, ця Лариса. Любив я її чи ні? І чи любила вона мене? Здається, їй було цікавіше не любити, а фіглі крутити — чи ж це любов? Але по-своєму була щира й нашого товариства покидати не хотіла, хоч над нами зависала пет-

ля. Спрут нами увіч зацікавлювався, відчував, що ми та трава, яка виросла вище стриженої, і готував свою косилку, щоб стесати нам голови і щоб ми таки стали урівень. Хотів жбурнути нас у вогонь печі, як біблійних юнаків, а хто нам дасть певність, що ми в тому вогні не спопелімо?

Я зійшов у підваль і люто почав ганяти тачку, щоб наповнити жерло печі. Десять було сковано підслуховувальний апарат, і хтось десь слухав, як гуркотить моя тачка і як шурхає лопата. Хтось десь ліг у траву, розкинув ноги, як учив нас молодцюватий Біллик, приставив до плеча гвинтівку і стежив за мною, поводячи цівкою. Я був його ціллю, він з того радів, палець його спочивав на спуску, а я тільки зіплював зуби й намагався прогнати від себе страх, бо цей страх і був кuleю, якою мене віцлив невидимий стрілець. Кулєю, що розірвалася у моєму нутрі, наповнивши його ідким димом, я труївся димом, хоч, ганяючи тачку, хотів од нього втекти. Нелегко бути рибою чи звіром, за якими безнастінно полюють, наставляють пастки, запускають гачки, розставляють сіті, нелегко маневрувати там, де не можна кроку ступити, щоб не вtrapити в ловчу яму чи не запутатись у лунках тенет. Водночас, у мені крім страху народжувалося інше почуття — була це, може, ненависть. Бо що знає ловець про ненависть до себе того, на кого він чатує, що знає стрілець про ненависть до себе того, на кого наводить він цівку рушниці, — чи таке це безпечне для нього? А може, думав я, він бажає розпалити у жертві оту ненависть, щоб потім розправитися з нею із чистою совістю? Бо тоді здатен переконати себе, що витворений ним злочинець і справді ним є. Тоді його лови набувають принади, а вбивство живої істоти приносить задоволення. Ось він, один із законів диявольського світу, в який доля пустила мене жити. Як же в ньому вберегтися? Як мені в ньому існувати, коли він такий ворожий до мене і стільки наготовував мені пасток?

І вони прийшли до мене, мої братчики: Славко, Артур і Лариса. Славко приніс із собою книжку смішинок і анекdotів, бо ми анекdotів знали мало й не бавилися ними, хіба вряди-годи — не того типу були ми люди. Лариса сіла цього разу біля Артура, і той зирнув на мене із хитрою півусмішкою, але я вирішив на ті Ларисині фіглі не зважати. Славко читав смішинки й анекdotи, і ми сміялися спершу вимучено, бо добре знали, що десь засів ловець і слухає нас, розвісивши вуха, але згодом забули про нього і сміялися цілком щиро. Що ж, хай порозважається з нами і ловець! Я б радше волів, щоб він послухав щось серйозніше, щось із Гегеля чи Канта, чи, коли він такий ідейний,

щось із Карла Маркса, тоді б і він напевне заснув, захопівши, бо йому до того Карла Маркса так само мало діла, як і нам. І тут знову несподівано виявила себе Лариса. Виявляється, вона знала безліч анекdotів, особливо з циклу про вірменське радіо, ясна річ, оминаючи політичні. Отак ми подуріли, посміялися й розійшлися. Власне, вони розійшлися, а я залишився. Знову ганяв тачку й відчував несамовитість. Потому пильно обстежив підваль, але ніяких слідів підслуховувального апарату, звісна річ, не знайшов — чорні янгили вміли його ховати. Зовсім виморений, навіть знервований, ліг на отоманку, завівши перед цим будильника, щоб у потрібний час устати й завантажити піч. Лежав, заплющивши очі, але заснути не міг. Щось мені мереццілося, щось мене їло, проганяв з голови якісь виключно дурні думки — бридко було на душі. Тоді встав і вийшов надвір. Сидів на лавці, курив і думав: як би було добре, коли б Лариса відчула мій стан і прийшла до мене. В небі царював місяць, жовтій, великий. Місячне сяйво було притямарене, але в ньому особливо гарними виглядали жовті дерева; навіть дахи будинків, що їх видно звідсіль, здавалися щойно пофарбованими. І мені в душу прийшла музика, яку колись чув, але не міг визначити, чия вона. Це була темна, кошлата музика, що апофеозувала смерть. І ця місячна ніч, і ця музика — апофеоз смерті — чинили диво зі мною. Захотілося покинути свою піч, тачку, лопату й зануритися в ніч по вінця, знайти у ній крийку, щоб замуруватися там, як равлику, і забути про світ; пiti місячне проміння й тоскно відчувати наближення чорної гості — жінки, яка не приходить умилосердювати, а нагадати про доchasність і світу, і думок, і ловців, і ловлених, і навіть всесвіту, який вона взяла за горло. Звів очі й подивився на жовті вікна, їх було вже небагато, решта на сьогодні вже померли.

— Вийди, Ларисо, — прошепотів я, — сьогодні я потребую твоєї втіхи.

Бо коли б ти сьогодні вийшла, ми б уже перестали грati у піджмурки. Поки ж що ми тільки діти: ти ховаєшся, а я тебе шукаю, а потім міняємося ролями. Нам цікаво бігати з розпаленими щоками й цікаво, щоб нас не знайшли. Але так само цікаво, щоб нас і знайшли — саме тоді ми й біжимо із розпаленими щоками, щоб затракатися: «Тра-та-та, за себе!» — «Тра-та-та, за Ларису!» Однак приходить час, коли до нас, юних, приходить поважний гість. Кладе нам руку на плече, чи просто доганяє нас, щоб торкнутися, торкається — ми раптом стаємо старі, і раптом розуміємо, що життя — це не гра, а страждання. І той, що ховається, раптом зводиться зі своєї криївки, також неусміхнений,

із печаттю страху на лиці, яка з'явилася на ньому вперше, і незмігно дивитися на того, котрий його шукає. А той, котрий шукає, із тією ж печаттю страху на лиці, повільно йде до того, кого шукає, бо в них обох зродилося раптом у грудях тоскне відчуття самотності, та й страх частково виходить із того тоскного відчуття. І вони уже поспішають назустріч одне одному, навіть біжать, бо в ін злякається, що не знайде її у тій криївці, а в он а злякалася, що він її таки не знайде. І вони раптом кидаються одне одному в обійми, і слози течуть їм по обличчі, обое вже знають, що світ — не гра; бо на них рушив сліпий і немилосердний молох, в якого не голова, а камінь, не ноги, а чавунні стовпи, не руки, а крицяні рукавиці із тисячею голок, як у їжака, і той молох шукає їх у темені, щоб скопити руками, кинути долі й безжалісно розтоптати. Через це вони й побігли так одне до одного — той, котрий шукає, і та, котра ховається, бо їм здалося, що таки зможуть сковатися одне в одному, адже вони такі немічні в цьому світі.

Я стояв і дивився на ті кілька жовтих вікон, я волав безгучно, кличучи Ларису із її криївки. Але то була одна із ілюзій місячної ночі, бо хоч одне із тих вікон погасло, та до мене ніхто не вийшов. І мені не залишалося нічого іншого, як знову спуститися до себе у підваль і взятися до тачки, щоб покотити її в глибину темені, де лежав чорний звір, в якому сковалося вогняне начало, бо в кожній нічі сковано начало завтрашнього світанку і дня.

21

Наступного чергування, коли я сидів на лавочці й дивився на доквітачу осінь, Лариса мене знову здивувала — запросила до себе додому на день народження.

— І там буде твоя компашка?

— Та де? Цей акт має віdbuvatysя в присутності предків. Буде вельми нудна публіка.

— Через те мене є запрошуеш?

— Ну да. Ти ж також нудик.

— І Славкá з Артуром запрошуеш?

— Ні, тільки тебе. Я ж твоя подружка.

— По-моєму, ти проголосила, що вже не моя, а Артурова. І сиділа останнього разу біля нього.

— Ревнуєш? — розцівляла Лариса. — Я сказала, що подумаю, чи ставати Артуровою подружкою.

— А той, з яким танцювали?

— Я з ним і зараз танцюю, — сказала вона. — Його теж не запрошено, бо він із компашки. А компашки не буде.

— А вона є, твоя компашка?

— Ти ж не захотів у неї ввійти. Та й правильно!.. Прийдеш?

— А чому б мав не прийти?

— Щоб не розчаруватися, — багатозначно, але цілком незрозуміло сказала Лариса.

Ця розмова віdbулася перед черговим читанням для підслухувачів, а під час того читання Лариса знову сіла біля Артура, націль поглядала на нього ніжно, і мені треба було зусиль, щоб витримати ті фіглі спокійно...

І от я вперше підіймаюся сходами з величезним букетом квітів, сумних осінніх квітів, і з маленьким пакуночком — купив я її цього разу заводного зайця. Сходова клітка була замизгана, стіни подерти й пописані, пахло там сумішшю всіх борщів та супів, що їх варили мешканці цієї клітки, настояною на гострому духові котячих екскрементів. Я трохи хвилювався, а рука моя, коли натискала дзвоника тринадцятої квартири, тремтіла.

Відчинилися двері і на порозі постало страшне бабисько, таке тлусте й кругле і в такому брудному халаті, що я отетерів.

— Лариса тут живе? — спитав я.

— Не, — сказало бабисько, свердлячи мене цікавими очками, що губились у сальних мішках. — Це навпроти, — вона тицьнула грубим пальцем, і я побачив, що її рука внизана золотими перстнями, які навіки пов'їдалися в її товщі.

— Вибачте, — сказав я зняківіло, — це був перший сюрприз цього вечора, бо Лариса цього разу мені своєї квартири не назвала. Отже квартира в неї була не тринадцята, а шістнадцята. Я пішов туди, а бабисько й не думало ховатися за дверима — цікаво за мною стежило.

Двері відчинила Лариса, була ошатно вдягнена і від неї аж пашіло парфумами.

— А, це ти? — зацвіла вона. — А я думала, не прийдеш.

— Вітаю! — сказав я, вручаючи букета й коробку із заводним зайцем.

Вона наставила щічку, і я відчув на вустах смак пудри.

Завела в кімнату, де вже сиділи якісь люди, назвала мене — я відразу ж пізнав Ларисину матір, Лариса була на неї напрочуд схожа, і тільки та оглядніша і старіша.

І тут сталася друга несподіванка цього вечора, я побачив на стільці дікенсівського героя чи типа з обласної бібліотеки — він дивився на мене колючими, миготливими очима. Зірвався зі стільця і подибав до мене на коротких ногах, хитаючи великою головою й тримаючи на вустах п'яночку усмішки.

— О, ми вже зустрічалися, — сказав він ехидно, тиснучи мені руку. — Коли не помиляюся, Акакій Акакійович Бобчинський.

— Добчинський, — поправив я, принайм-

ні, ця помилка свідчила, що дікенсівський тип чудово розбирався в літературних героях.

Лариса тим часом розв'язала паунка й витягла заводного зайця.

— Ах, який милю! — сплеснула вона в долоні, хоч заєць був зовсім не милю — якесь кострубате чудовисько з понурою фізіономією. Накрутіла іграшку й пустила на підлогу. Заєць скакав і бив лапками з металевими тарілками, пичка залишалася похмурна, очі були захищі глибоко — це створювало враження суворої зосередженості. Лариса сміялася й косила на мене оком, і я навіть розумів чому: сам був у той момент схожий на того зайця, хіба що не скакав і не бив металевими тарілочками. Більше того, мені здавалось, що Лариса хвилюється, ніби ефект моєї зустрічі із дікенсівським типом, а її рідним татусем, не так тішив її, як турбував, — ефект же виявився для мене разючий, і я перебував у напівзапамороченому стані; відверто кажучи, мені відразу ж захотілося з цього дому піти. Але ще тримався й розірнувся по кімнаті: посередині стояв стіл, повний страв, височіли пляшки, але не він мене зацікавив, а фортеціано в кутку: хто на ньому грає? Мабуть, не Лариса, принаймні, ні разу мені в тому не хвалилася. Фортеціано, до речі, було розчинене, очевидно, на ньому тільки-но грали, можливо, марш чи туш на честь іменинниці. Біля мене опинилася Ларисина маті, її подоба в старшому віці; очевидно, пильно за мною стежила.

— Любите музику? — спітала тим-таки голосом, що і в Лариси, тільки поважнішим і трохи нижчим.

— По-дилетанському, — сказав я, а що вона ледь-ледь звела брови, я виснував: не зрозуміла мене, тому й додав. — Слухаю, але не граю.

— Може бути й так, — сказала зверхньої відійшла, гордо звівши голову, ніби відбула примусову балачку з дикуном чи, принаймні, парвеню. Нічого дивного, парвеню я й був, хоч у мені й текла частина забutoї дворянської крові.

Лариса клопоталася біля столу, а я був серед цих чужих людей самотній, мов палець. Окрім того, не міг отягитися й від зустрічі із дікенсівським типом — відчутия невідомої небезпеки супроводило мене, тим більше, що тип за мною пильно стежив десь приближно так, як вуж за жабою, яку знамірився конечно ковтнути. Мій погляд упав на миршавого й прищавого юнака. Той так само самотньо сидів на стільці в кутку й переглядав польський «Film». Я підійшов до нього.

— Читаєте по-польському? — спітав.
— Дивлюся ілюстрації, — хихикнув юнак.
— Є на що подивитися?

— Є, — сказав юнак і підморгнув. — Бабки що нада!

— Лялю, заграй, — сказала жінка із видовженим, як у коня, обличчям, біля неї сиділа її подоба, також молодша, і яка аж ніяк не подобала на ляльку, швидше навпаки. Дівчина поманіжилася, тоді різко встала, аж рипнув стілець, і рушила до фортеціано; я жахнувся, які в неї грубі литки, біля сухорлявого тіла вони надто кидались у вічі. Дівчина грала, тупо б'ючи пальцями об клавіші, елементарні фортеціанні вправи, а коли закінчила, всі радісно забили в долоні, окрім мене й дікенсівського типу, який ні на мить не відводив від мене погляду.

— Тепер ти, Ларисо! — сказала її маті, очевидно, тут розігрувався парад чи ярмарок چарочених. Ale Лариса затяглася, грата вона не бажала, бо я сидів на стільці із косо скривленим лицем, а вона цього не могла не помітити. Висновок із цієї *comedia* міг бути один: Лариса грала не ліпше від Лялі, але не мала мужності це демонструвати, тим більше, що на неї зирить кочегар-інтелектуал.

— Ну, гаразд, — насупилася Ларисина маті. — Може, й справді, це зараз зайде. В тебе все готове?

— Готове, — сказала Лариса, вона була трохи надутенька і майже не дивилася на мене, очевидно, щось у її розрахунках не спрацювало.

— Прошу до столу! — урочисто проголосила маті, і всі юрмою посунули до столу. Лариса сіла на почесному місці, з правої руки від неї примиствся дікенсівський тип, з лівої — її подоба в старшому віці, біля мене посадили оту Лялю з її катастрофічними литками і юнака, який напевне хворів на сексуальну затурбованість — мені все це видавалося примарним і не тому, що тут щось особливе відбувалося, так святкували всі (я також), а тому, що на мене напливала хвиля думок, які треба було логічно віладнати — був ними поглинutий, однак не міг зібратися, врівноважитись і зосередитися.

— Вам покласті салату? — спітала ніжно Ляля, притискаючись своєю важкою ногою до моєї.

— Будь ласка, — сказав я, відсвуючи ногу.

— А бурячка? — вона знову притислась до мене ногою.

— Бурячка не треба, — мовив я, відхиляючи ногу, але її не було куди відхилити, і Ляля з торжеством налягла сильніше.

— А шпротиків? Вони такі апетитні, хі-хі!

Горілку в моєму кінці розливав чоловік, на якого я тільки тепер звернув увагу, він був козлоподібний: дрібні кучері, що обсліни голову велетенською шапкою, довгий ніс і

вузьке підборіддя; очевидно, це був Лялин тато. Третя річ, якою мені довелося сьогодні вразитися: всі ці люди говорили українською мовою. Але не міг і цього гаразд осмислити, бо Ляля, як тільки ми випили й закусили, відразу ж почала навальний допит.

— А це правда, що ви працюєте кочегаром? — спитала не без ехидства.

— Правда,— сказав я.— В цьому будинку.

— А звідки знаєте Лариску?

— Ми з нею однокласники.

— Неправда, це я з нею однокласниця.

— Ми з нею познайомилися на танцях,— зітхнув я.— У парку.

— Неправда,— мовила Ляля.— Вона на танці ходить із Толиком.

— То я Толик і є.

— Неправда, бо Лариска вас інакше назвала. І Толика я знаю.

— Тоді я познайомився з нею в екстремальній ситуації.

— Так? — зацікавилася Ляля.— А в якій?

— Ну, це вже секрет. Хай вам Лариса розкаже.

— О, в неї допитаєшся. І, по-моєму, ви ніякий не кочегар.

— А це ж чому?

— Кочегар не скаже «екстремальна ситуація». Покласти вам печіночки?

— Будь ласка,— згодився я.

— А голубчика?

— Будь ласка,— сказав я.

Козлоподібний знову налив горілки. Дікенсівський тип не відривав від мене погляду, очевидно, був не в захваті від того, що я тут сиджу. Козлоподібний тим часом брависто проголошував тоста: говорив про калинове щастя, каштанову радість і лебединні літа. Лариса на мене й досі не дивилася, і я увіч відчував, що вона так само напружена. Зрештою, коли вже мене так прямо допитують, чому не розпитатися й мені, наприклад, хто з них хто?

— Це ваш батько? — спитав я, коли проголошення тосту закінчилося.

— Правда, я на нього схожа? — розцвіла Ляля.

— Як дві краплі,— зіронізував я,— хоч, по-моєму, ви більше схожі на матір. А чому не прийшов Толик?

— Ну, це зрозуміло,— хихкнула Ляля.— Двох кавалерів не запрошуєть.

— А я, до вашого відома, зовсім Ларисі й не кавалер.

— Правда? — засвітила до мене кокетно очима Ляля, а її нога просто розчавлювала мою об ніжку стільця.— Але ні, ви мені ще й слова правди не сказали.

Але в мене не було й найменшого настрою

гратися з нею хоч словами.

— Навіщо вам та правда? — спитав я.

— Бо Лариска останнім часом стала така потайна. А я ж її подруга,— просто сказала Ляля.

Хлопець біля мене, той, що, здається, хворів на сексуальну затурбованість, пив і їв з такою пожадливістю, ніби його рік тривали в клітці на сухому хлібові. Він швидко осоловів, почав на стільці розхитуватися й дивився перед собою олив'яними очицями. Лариса мала цілковиту рацію, народ у неї зібрався нудний.

Зрештою, зробили перерву, я вийшов на балкон і закурив: хотілося трохи побути на самоті. Ale це мені не вдалося — на балкон виперся прищавий молодик. Подивився на мене понуренько й попросив закурити. Я вгостили.

— Слухай, ти до кого тут клинці підбиваєш: до Лариски чи до Лялі? — він знову понуренько на мене зирнув.— Ляля моя дівчина, пойняв?

— Ну, й чудово,— сказав я.— Дуже з того радий.

— I ти до неї там не тулися й не загравай.

— Не збирався,— мовив я.— Може б, ми місцями помінялися?

— Місцями? — молодик зирнув на мене олив'яними гудзиками.— Не, попарно не садять... Просто, я тебе попередив, бо шуточок не люблю.

— А, ви тут, молоді люди,— сказав, виходячи, дікенсівський тип.— Може, вгости те цигарочкою?

Я вгостили, щось вони катастрофічно не мали власних цигарок.

— Бачите,— довірливо підморгнув мені дікенсівський тип,— мені не дозволяють курити. З цими бабами здуріти можна. Хотете, розкажу анекдотець?

Він розказав анекдотець, досить солоний. Прищавий молодик реготався, а я ні. Відчуваю у собі напругу і хотів звідси піти.

— Ви не смієтесь, Акакію Акакійовичу? — ехидно спитав дікенсівський тип.

— У мене почуття гумору на нулю,— відповів я.

— Його звуть Акакій Акакійович? — витріщив очі прищавий молодик.

— Не звуть, а прозивають,— сказав задоволено дікенсівський тип.— А щодо гумору, то я б не сказав, що у вас його нема. Да, молодий чоловіче! Земля кругла, чи не так?

— На жаль,— мовив я.

— Акакій Акакійович,— знову трохи запізнено зареготав молодик.— Ви як скажете, Миколо Миколайовичу! Тебе й справді так звату?

— Абсолютно,— сказав я. Почував себе

кепсько, навіть жахливо і вже конче хотів звідси піти.

— Мені, може, більше жаль, що земля кругла,— сказав дікенсівський тип.

— При чому тут земля? — не зрозумів молодик.

— Є такий анекдот,— сказав тип.— Ми його з Акакієм Акакійовичем знаємо.

— То розкажіть! — аж подався пожадливо Віктор.

Але в прочілі постала Ларисина мати.

— Миколо! — вигукнула вона тонко.— Ти куриш?

— Раз на рік, Милочко,— зажебонів дікенсівський тип.— Раз на рік!

— І разу на рік тобі не можна! — люто сказала Ларисина подоба.— Викинь зараз же! І не давайте йому цигарок! — вона поставила до мене сердиті очі.

Дікенсівський тип поспішно викинув цигарку й моргав винувато.

— Ходіть уже до столу,— сказала жінка мірніше, і ми, як гуси, пішли до кімнати.

— Нудьгус? — спітала Лариса, подивившись на мене уважно.

— А ти я думаєш?

— Не дуйся! — шепнула вона й пішла, булаувіч пригноблена.

І зовсім дивно стало мені на душі. Ми от зібралися вкупі, але які одне від одного відгороджені? Віктор любить Лялю, а Ляля тисне ногою ногу мою, хоч чудово знає, що не викликає в мене амурних емоцій. Лариса від мене в цьому товаристві стала ще далі, ніж була, а про мое ставлення до дікенсівського типа годі й говорити. Ларисина мати тероризує свого чоловіка, але чому Лариса вирішила ввести в це пекло мене? Та не це мене зачіпало, інше: дікенсівський тип її батько! Ось він корінь усього! Господи, подумав я запаморочено, як це сталося, що дікенсівський тип її батько? Найліпше було тихенько вислизнути звідси, але якась нездрова цікавість ще тримала мене в цьому домі. Зрештою, почалися танці, танцювали козолопиць із Ларисиною матір'ю, дікенсівський тип із Лялиною матір'ю, молодик із Ларисою, а мені знову дісталася Ляля. Я ледве двигав ногами, молодик кидав на мене лютим поглядом, а Ляля тислася до мене всім тілом.

— Xi-xi! — сказала вона.— Ви зовсім не вмієте танцювати.

— В дитинстві я переніс параліч,— витис я.

— Знову неправда,— сказала, закочуючи очі, Ляля.— У вас таке м'язисте тіло. Я б на вітві згодилася повірити, що ви й справді працюєте кочегаром.

— Бо я ним і працюю,— сказав я трохи сердито.

— Ах, як це романтично! — охнула Ляля.— Не, Лариска знає толк!

Нарешті всі розбрелися, а я вислизнув у коридорець. Побачив у розчинені двері кухні, як козолопиць тискає Ларисину матір, а та відхиляється і сміється. Тихо відтягнув замка й вискочив у передухіддя. Обличчя в мене палало.

«Ось вона, Ларисина компашка!» — думав я, цокочучи по сходах.

Було мені якось важко неприємно, так, що я ладен був виблювати на вулиці ту їжу й питво, бо здалося мені отруене. Може, я перебільшував у цих своїх негаціях, але досить було хоч би того, що Ларисин батько — дікенсівський тип, тобто саме той доноситель, котрий напевніше доніс на мене на Миколаївську, і Лариса це знала, знала! А тоді, коли я вийшов з бібліотеки й раптово зустрівся з нею (чи не до батька йшла?), вона з моєї розповіді так щиро й безпосередньо сміялася. І раптом мене мов обухом по голові вдарило: а що, коли й Лариса була впроваджена в наше товариство чорними янголами? Дочку донощикя не важко було мобілізувати. І ось лише тепер, коли ми реально відчули, що біля нас затягується зашморг, що нас оточено петлею підслухів та стежень, у ній, можливо, заговорило сумління — чи так це? Тож і запросила мене до себе, не Артура, не Славка, а мене, щоб я усе зрозумів і щоб сказати оті останні слова: «Не дуйся на мене!» Але я не міг на неї не сердитися, я мав би її проклясти, бо не лише себе підвів, але й своїх найліпших приятелів. І ми по-дурному позакохувались у цю вертихвістку, і вона крутила не тільки хвостом, а й нами, ми по-дурному ввели її у братство, а вона з нас, телепнів, потішалася, а потім, як і її батечко, продаєла нас з потрохами.

Треба було зараз-таки зустрітися із Славком чи Артуром і все їм розказати, інакше мені немає прощення. Було мені печально і страшно. Я майже біг вулицями, задихаючись.

Артур жив на вулиці без ліхтарів. З-за хмар з'явився місяць і обіляв усе навколо мертвим світлом. Усе трептіло й блищає: мокрі дахи, шибки, калюжі від учоращнього дощу, навіть пожовкле листя. Все було обарвлено у фантастичні приглушені тони, і я аж застогнав, так мені було на душі бридко.

Артура вдома не було, очевидно, він у Славка. Я знову помчав вулицею, і цього разу до мене прийшли інші думки. А що, коли Лариса заплуталася. Її втягли в це брудне діло, але вона швидко розкаялася. Адже в допитах не виліплювало нічого такого, що знала Лариса і що б прямо вказувало на неї. Так, вона не могла запросити на цей день народження ні Славка, ні Артура, бо вони дікенсі-

ського типа не знали. Не запросила своего партнера по танцам, бо він тут заважав би, Ляля мала тут цілковиту рацію. Запросила мене і конечно для того, щоб остерегти нас. Щоб ми зрозуміли, звідкіля чигає на нас небезпека й були обережні. Але чи не ліпше було все чистосердечно нам розказати? «Лариса останнім часом стала така потайна!» — сказала про неї найближча її подруга. Отже, може, вона хотіла нам добра, ця Лариса? Я цього ребусу сам розгадати не міг — конче треба було порадитися з хлопцями. А що, коли і в Славка встановлено підслуховувальну апаратуру?

Я зупинився на вступі до Славкового двору: в хаті горіло світло. Холодний вогкий вітер обвіяв мені обличчя, і я вирішив передихнути, щоб не вриватися до Славка таким запамороченим і переляканим. Шумко вдихав повітря, і в мене притильма бігали по спині мурашки. І раптом зрадлива думка підкралася до мене: а коли хлопцям поки що нічого не казати? А що, коли спершу зустрітися з Ларисою і про все відверто переговорити? А може, я справді чогось у цьому всьому не зrozумів? Може, я, як завжди, ускладнюю?

У грудях у мене колотилася бридка мішанка. Їжа й випивка збилися у шлункові у камінь, і той чавив. Я закурив і пройшовся порожньою вулицею.

«Заспокойся, заспокойся! — казав сам собі. — Заспокойся, не дурій і не чини дурниць!»

І я почав заспокоюватися. Зирнув на місяця, той сміявся з мене. Ні, що б там не було, а до хлопців я зайду. Маю обов'язково все їм розказати, але для цього викличу їх надвір.

І ось ми сидимо серед ночі за Славковим садовим столиком, і я, похлинаючись словами, розповідаю. Місяць освітлює зосередженій напружені лиця моїх побратимів, вони страйковані і засмучені, бо те, що я розповідаю, не може їх не хвилювати.

— Усе може бути, — сказав Артур. — Одне ясно: треба закликати її до себе й оголосити: братство перестає існувати.

— Чи ж треба її кликати?

— А що, коли вона й справді у такий спосіб нас попередила? — мовив Артур. — Так чи інакше, вона повинна знати, що братства уже нема. Взагалі, я й на початку казав: з бабами діла ліпше не мати. Ото вони і є: ягідки із квітів.

— Чи в допитах вилівала інформація, яку знала тільки вона? — спитав Славко.

— Вони могли ту інформацію навмисне не виявляти, — сказав я.

— Навіщо ж це самовикриття? — спитав Славко. — По-моєму, це говорить у її користь.

— Не знаю, — сказав Артур. — Поки що не знаю.

— Можлива й така версія. Спершу її потішила сцена зустрічі з її батечком у бібліотеці його, — Славко показав на мене. — Після допитів вона зрозуміла, що її батечко — інформатор, а до цього й не знала. Це її жахнуло. Але признаватися відразу не хотіла, щоб ми її не запідозрили. Але й мовчачи не могла також, отож і організувала самовикриття.

— Це і моя думка, — сказав я.

— Може й так, — мовив Артур. — Через це покличемо її й оголосимо, що братства вже не існує. Хай кожен передивиться свої папери і негайно все, що може дати їм харч, знищить. Робимо це зараз же, як поприходимо додому.

На тому ми й зупинилися. Я півночі перебираю у своїй комірчині папери, знищив щоденника, де були досить різкі записи, а зрештою, у мене більше нічого підозрілого не було. Але від того легше не стало, бо Лариса для мене була не тільки братчик. Саме тому рештуночі я прокрутівсь у ліжку, повторюючи без кінця всі розмови, які мав у її дому, а найбільше думав про саму Ларису і про її дивну родину: ось чому вона так зацікавилася нашим товариством; там, у домі, їй було душно, а вона шукала, якщо й справді не була підіслана, між нас духовної віддушини. Але вже сам факт, що вона дочка дікенського типа, виключав наші близькі стосунки, та ж бо близькі стосунки — це входження в ту родину, хочеш того чи ні, а це було для мене неможливо. Хто зна, може, моя поява в тому домі була не меншим сюрпризом і для її батечка, недаремно він так їв мене очима. Вони не могли не помітити, що я натурально від них утік; Ларисина мати мене, здається, засікла, — стояла на кухні обличчям до мене, отже знає, що я бачив, як її лапає козолюцій їхній друг родини, тож і вона буде рішуче проти мене — обое робитимуть все, щоб наша дружба з Ларисою була розірвана.

Зрештою, я аж зовсім не був переконаний, що Лариса мене любить. Як це сказала ота причеписта Ляля: «Двох кавалерів не запрошують!» — і це була правда, з якої Ляля втішалася, бо яка подружка не втішається, коли всаджує клина у любовні стосунки своєї повірниці! Отже мені треба було зібратися на силі і з цього болітця вирватися — все це річ безсумнівна. Я заснув під ранок і проспав до обіду. Прокинувся з таким відчуттям, ніби мене викупали в багні — було невимовно бридко. Роздягся до пояса і почав обхлюпуватися зимною водою. Це трохи відсвіжило мене, але каламуті з душі не зняло. Мав таке відчуття, мов мене зраджено, хоч, може, це й не так.

Св на лавку у засипаному листям своєму

садику, дихав тліном леглого листя й неми-
лосердно кушпелив сигарету за сигаретою.
Світило квіле осіннє сонце, обливаючи мене
ненадійним теплом, і мені раптом знову явилось
видиво якогось іншого осіннього са-
ду і змокрілої, застеленої яскравожовтим кле-
новим та каштановим листом лавки, і дім із мандардним поверхом, і звуки фортепіан-
них етюдів, що долинали до мене, і те, що зву-
ки раптом урвалися — я ж курив і вмирав від
любовної туги за дівчиною із сусіднього обі-
стя, бо та дівчина гралася зі мною, як кішка
із привіщеним до нитки м'ячиком. Вийшла
сестра вся в білому, сонце облило її, і біла оде-
жда її засяяла, а обличчя було сіре, втомлене
й випите — вона йшла до мене, вхопившись
за рота, з-під пальців у неї виглядали краєч-
ки носовичка, а коли підійшла до мене і від-
вела від рота носовичка, я побачив, що той
не білий, а червоний від крові, а ще я побачив
розширені до неймовірного очі і зашерхлі,
спечені губи.

— Брате, — зашепотіли ті спечені гу-
би. — Я скоро помру!

22

Ларису покликав на сходини Артур, я
рішуче відмовився це робити. Він перестрів
її після лекцій біля технікуму і, хоч вона була
не сама, а в супроводі якогось білявого жев-
жика (Артурове визначення), відклікав її
і повідомив, що сьогодні о такій-то годині
всі ми дуже хотіли б, щоб вона прийшла до
Славка.

— Відбудеться суд? — спитала, криво
всміхнувшись.

— Ні, — сказав Артур. — Чесна і відверта
розмова. Що це за один із тобою? — він кив-
нув на жевжика, який члено стояв остророні.

— Учитель танців, — мовила Лариса. —
Може навчити танцювати й тебе.

— Мерси, — сказав Артур і члено вклю-
нився.

— А коли я не прийду? — спитала Лари-
са, як він збирався відходити.

— Діло твоє, — відповів зимно Артур. —
Але одне маєш знати: ми вирішили наше
братьство лікідувати.

— Злякалися? — спитала іронічно Лар-
иса. — Розбігаєтесь по норах?

— Ніде дітись, — сказав Артур.

— Я не прийду, — мовила Лариса. — В
мене зараз урок танців.

— Танцювальний зал на Миколаїв-
ській? — не втерпів щоб не вколоти Артур.

— Може, й так, — сказала Лариса й, кру-
то розвернувшись, пішла до свого вчителя
танців. Він у неї щось спітив, вона відповіла,
і вони обое засміялися.

Коли Артур усе це викладав, ми сиділи в
Славковому садку, було нам на душі паршиво.
І не тому, ясна річ, що ми полякалися й розбі-
гаємося по норах, а тому, що відчували бру-
тальній присмак відчуття зради. Адже не
тільки мене вона полонила, але й усіх трох;
Славко був у тому призвався, а Артур, коли
б не так, не кипів би такою неприязню до
Ларисиного «учителя танців».

— Даремно сказав їй про Миколаїв-
ську, — мовив найбільш розважливий із нас
Славко. — Може, вона ні в чому не винува-
та, а отже їй ображати її не маємо права.

— Коли б це її обурило, — жорстко сказ-
ав Артур, — вона прийшла б і виправдалася.

Саме в цей мент нам заціпило, бо відчи-
нилася хвіртка і по засипаній листям стежці
пішла юна істота — предмет нашого обурен-
ня й любові.

— Прийшла на суд, — мовила вона згор-
да. — Хто тут судя, прокурор, адвокат.
Стривайте, відгадаю. Судя — Артур, адвок-
ат — Славко, а він — прокурор, — вона не-
дбало махнула в мій бік.

— Перестань, Ларисо, — кисло сказав
Артур.

— За законами конспірації, — повела
далі тим-таки невиносним тоном Лариса, —
ви маєте засудити мене до смерті. Будете ме-
не вішати, розстрілювати чи топити?

Ми мовчали. Глухо й важко мовчали.

— І от що я вам скажу, братчики, — іро-
нічно заявила Лариса. — Я знала, що ви
намочите в штанці, але не думала, що так
швидко й одночасно всі. Хто говоритиме зви-
нуваувальну промову?

Ми мовчали, глухо й тупо.

— Вже йому сказала, — мовила Лариса,
ківнувши на Артура, — а тепер повторюю
усім. Клятви своєї не ламала, вас не прода-
вала, хоч тепер бачу, що даремно.

— Можеш відповісти на кілька наших за-
питань? — спитав жорстко Артур.

— Будь ласка! — завернула гордо но-
сика Лариса.

— Чому приховувала, що твій батько...

— Я вже цього не приховую, — перервала
Лариса.

— Ми прийшли до спільніої думки, —
сказав Артур, — що ти раніше цього не зна-
ла, а коли взнала, побоялася сказати. Чи
так це?

— Я нічого не боюся, — сказала різко
Лариса. — Не так як ви, герої!

Артур сидів за столом, як справдешній
судя. На Ларису він не дивився.

— Гаразд, — мовив він, розглядаючи во-
логу поверхню столу. — Ще одне питання.
Хто той хлопець, з яким я тебе зустрів?

— Вже тобі сказала — учитель танців.
Прокурор може це підтвердити, — ківнула

на мене знову-таки зневажливо.

— Можеш це підтвердити? — спитав кисло Артур.

— Бачив її із ним на танцях,— сказав я, мені ця сцена не подобалася, бо викликала ті ж таки гнітючі почуття, які мав після її дня народження.

— Злочин доведено,— сказала Лариса.— Але чого це тебе так цікавить той бідолашка?

— Є причина,— кисло вичавив Артур, усе так само дивлячись на дошки столу.— Бачиш, якось так випадково сталося... Ну, я теж бачив тебе з ним на танцях.

— Дуже мило,— іронічно всміхнулася Лариса.— І що?

— А те, що наше місто маленьке,— сказав Артур, і люди хоч-не-хоч часто одне одноге передибують... Знову-таки випадково. Так от, коли мене викликали на розмову на Миколаївську... я сидів біля вікна й побачив, як він переходити там двір.

Це було ніби вибух. Я подивився вражено на Артура: отже він, як і я, закохано стежив за Ларисою, але про того її залишальника, Толика, здається, нам нічого не сказав. Чому? Я зирнув на Ларису, вона стояла червона, як рак, з розширеними очима. Зирнув і на Славка — той закляк. Ларисині очі наповнилися слізами.

— Кажеш неправду! — вигукнула вона.

— На жаль, правду,— тихо проказав Артур.— Саме тому, ми одноголосно вирішили, що братство розпускається, і віднині ми просто знайомі.

Лариса скопилася руками за обличчя, заридала й кинулася із Славкового обійстя геть. Ми із Славком сиділи закляклі, німі, вражені й майже розтрощені — Артур же стояв. Блідий, випитий, із вимушеною всмішкою, дививсь услід Ларисі, яка вже бігла вулицею, і мені здалося, що судя з нього, може, й справді безжальній, але й не менш жалюгідний, адже найглибше умів ховати почуття до Лариси, а от тепер мусив їх зрадити. З обов'язку дружби до нас, особливо до мене, він чавив і нищив у собі те почуття, але знищити не міг. От чому в той роковий день, коли було проголошено розпуск нашого братства, він страждав більше за нас. Бо й він мав гріх, коли вірити, що сказав правду; бо й він переступив закони братства, як і Лариса: зінав, що та гуляє з людиною, зв'язаною із Миколаївською, і мовчав. Мовчав, аж доки не при неволило його сумління, як і Ларису, і він тоді заговорив. Отак жорстко, отак безжалісно заговорив, і ніхто з нас тоді й не подумав, що й Лариса могла не знати про таємні оборудки свого «учителя танців». Але тепер їй нікуди було діватися: батько — інформатор, і залишальник — інформатор, то хто ж тоді вона, ота загадкова й химерна Лариса? Чому

була так уражена розкриттям і чому так гірко заридала, адже ніколи ми не бачили, щоб вона плакала? Життя жорстоке в своїй метафізичності, думаю я тепер, і саме в цьому його абсурд. Саме тому так нещадно причалює воно нас нігтем, аби в черговий раз доказати: ніякі ми в ньому не *homo sapiens*, а просто комахи, існування яких як подих і як трава. Не встиг озирнутися — і вів на тебе подихом осені, і листя падає, але воно, листя, має більше надії, ніж ми. Бо з весною воно, як птиця Фенікс, воскресає, а з нас, нещасних *homo sapiens*, воскрес по-ки що лише один — той, кого послано «добру новину звіщати вбогим», той, кого послано «проповідувати полоненим визволення, а незрячим прозріння, відпустити на волю помучених» (Лука, IV—18). Ми ж усі, бідні, грішні, запалені своїми пристрастями, і вони часто стають, як більмо на оці нашому. Ми ж грішні, бо втратили були друга, якого з любові своєї засудили. І любов наша стала черв'яком, котрий усе сточує, і вогнем, котрий усе сплює. Ми ж, три біблійні юнаки, цього разу кинули себе в піч самі. А може, й не так, може, ми мали рацію, коли виривали з серця загніджений там гачок, коли зривали з голови накинену сітку, коли кидалися вротіч од сака, в який нас заганяли грубі й немилосердні ноги — самі ноги без тулуба й голови. Як воно було насправді, ми довідалися пізніше, але й досі, згадуючи все те, я маю таке відчуття, яке виникає, коли розчавлюєш мечтника, котрий рвався із темряви на твое світло, а ти його безжально ловиш у долоню й трощиш йому кістки. Це відчуття я мав усі ті роки, які перетворювали мене із бентхіального, мислячого *ergo* у стандартну людину, і цей жаль для мене, стандартної людини, — єдина запорука, що мій дух дорешти не загас. А може, він і спалахнув у цих рядках, як та ж таки птиця Фенікс, і я знову бентхічно озираюся довкруги себе, намагаючись знайти стежку у пустелі, що її створила мені моя ж добровільна стандартність.. Не знаю, що відчували й думали тоді Артур із Славком — у мене ж було так.

23

Але це ще не кінець цієї історії. Мене не сподівано викликали в будинку управління, власне ЖЕК, бо ми належали цій організації, і я відразу ж відчув, що це неспроста. Начальником у нас був відставник, людина із обличчям, ніби сокирою тесаним, із могутнім носярою і напрочуд круглими очками під густими бровами — такі очка називають «колючими». Розпорядження начальника передала мені маленька, сухенька, зморщен

на жіночка, яка бозна що робила в управлінні, але на мене вона подивилася з таким жахом, що я миттю зметикував: у них, певне, побував чорний ангел, який, річ певна, говорив не з нею, але в неї надто гострий носик, щоб не совати його куди треба й не треба; очевидно, переді мною стояв спеціаліст із підслухів, але доброхітний, і який працював на себе, а не на певні морочні інституції.

— Що він від мене хоче? — спитав я.

Саме завантажував піч і здійняв досить таки вугільного пилу, бо її очі затріпотіли, гострий носик, що любив устромлюватися, куди треба й не треба, наморшився, і вона так голосно й тонко чхнула, що те чхання, наче м'ячик, пострибalo по сірих, а властиво чорно-сірих стінах моого сутерену.

— На здоров'я! — сказав я. — То що він од мене хоче?

— Цього мені не було сказано, — відповіла категорично жіночка.

— А ви як думаете?

— А мені думати на службі не положено, — мовила жіночка.

— То зараз іти чи завтра?

— Зараз уже начальника нема.

— Добре, прийду завтра. Але зміна у мене о п'ятій. Скажіть, після п'ятої прийду.

Жіночка продовжувала стояти. Дивилася на мене, ніби я був бронтозавр чи, пригнани, їв живих дітей.

— Він казав, щоб ти прийшов удень, — мовила вона, проїдаючи мене очима. — Бо його після п'ятої на роботі вже нема.

— Не можу покинути робочого місця, — сказав поважно я.

— Він сказав, що нічого з твоєю піčкою не зробиться.

— Ну да, не зробиться. Погасне, а я відповій. Скажіть, що прийду після завтра. — А коли йому так уже пече, то хай сам прийде.

— Це щоб начальник ішов до тебе, молокососа? — вражено зойкнула жіночка.

— Не він мені потрібен, а я йому, — мовив і знову зняв стільки куряви, що жіночка скопилася за носа, аби знову не чхати.

Хотів, щоб вона пішла, але вперто продовжувала стояти.

— Він казав, щоб прийшов завтра, — категорично відчеканила вона.

— То хай присилає підміну, — буркнув я. — Робочого місця я не покину.

Розмова була ідіотична, бо до управління було два кроки, і я між засипкою палива вільно міг туди скочити. Але я уперся.

— Значить, не прийдеш? — загрозливо спітала жіночка, вона й досі, бідолашка, не могла відірвати від мене погляду.

— Я сказав!

Ще трохи потопталася, озирнула сутерен, ніби це було відділення пекла, в яке після

смерті конечно мала потрапити, махнула сухенькою, схожою на жаб'ячу, лапкою й пішла. Я, звичайно, повівся дещо визивно, але настірі у мене останнім часом, особливо після того «суду» над Ларисою, і в цьому треба призначитися, був жахливий. Це значило, що вже ніколи не підійде до мене, коли я сиджу на лавочці й дивлюся, смалячи, на розлив осінніх барв, ніколи не поведемо ми грайливо-зачіпної розмови, ніколи не називатиме вона себе моєю подружкою, хоч подружкою моєю вона так і н'є стала, і не сидітиме біля мене в час вечірніх баліандрас чи пристрастних Славкових політичних монологів. Думка про це доводила мене до шаленства, але тут-таки в мені з'являлася протягла смутна нота (це як музика з «Поеми екстазу» Скрябіна), яка глушила мое шаленство, переливаючи його в покірливий смуток.

Після ж цього відвідання настірі мій змінився: а що, коли Лариса з помсти нас продала? Як вона тоді сказала: «Клятви своєї не ламала, вас не продавала, хоч тепер бачу, даремно!» Ця фраза виплила в мені, ніби підсвічена ліхтарями. Чи недоладно була побудована, чи під нею був глибший зміст. Це могло означати, що дівчина мала змогу нас продати, але була зв'язана клятвою й не зробила цього. Зараз вона клятвою не зв'язана, на нас люта, бо ми її категорично, а може, і несправедливо від себе відкинули, отже здобувала над нами певну владу. Здається, ми тут учники нерозважно — і того, що вона знала, здається, було досить для витворювачів злочинців, щоб сколотити із нашої напівдитячої вибаганки, отого братства, антирадянську організацію. Якось це нам раніше не приходило в голову.

Я стурбувався. Тільки тепер зрозумів, що мое відтягування візиту до начальника ЖЕК-у було підсвідомою самоосторогою і треба було б повідомити про це Артура і Славка, аби вони ще раз передивилися свої папери і безжалю вилучили все, що могло давати натяк на наше братство. І хоч я проголосив себе таким ригористом, котрий аж ніяк не покине робочого місця, десь пізніше, коли стемніло, — саме почав накрарати дощик, — замкнув кочегарку, пильно обдивився навколо, чи ніхто за мною не стежить, і подався до Славка, відчуваючи, як зимні краплі длубаються в мої непокритій голові.

Дорогою я кілька разів заходив у завулки і стояв там у тіні дерев, щоб зафіксувати, чи ніхто за мною не стежить. Стежити могли б нишпорки піші і з машини, але нікого я не побачив, машин не було також. Вибрали я Славка тому, що до нього, більче та й хата стояла остроронь інших.

На мій умовний стукіт він одразу ж відчинив вікно — я викликав його у двір. Вийшов

так само простоволосий, налягаючи на кості, і тут, у садку, мочені холоднющим дощем, що вже добряче припустив, я розказав йому про візит до мене і про свої підозри.

— Гаразд! — сказав він, ставши незвично серйозний.— Я Артурові перекажу. А ти сам добре почистив свої папери?

— Цілком,— сказав я, потис теплу ще від хати Славкову руку й побіг на роботу; куртки я з поспіху не вдягнув, а подався в самій робі, і та роба холодною бляхою чавила мені на плечі. Знову зайшов кілька разів у завулки; з дерев, під якими ховався, опадало листя і скrapували велики важкі краплі, які, ніби кулі, вбивалися мені в тіло, бо роба вже не боронила — стежкі за собою не помітив. Зрештою, я мав де погрітися, отож, повернувшись у кочегарку, скинув мокру робу і взявся до вугілля, а доки навозив його до печі, з мене клубками почала здійматися пара, ніби я збирався спалахнути при само-згорянні...

Гора до Магомета, як звісно, не ходить, а Магомет все-таки чвалає до гори, а в мене вийшло навпаки: мій начальник зволив спуститися зі свого високостя у мою чорну нору, при тому в такий же нещасливий час, як і чорний ангел та їхня ангелиця (адже «ангел» означає «вісник»), тобто тоді, коли я завантажував паливом піч.

— Тебе що, не передали, що я визвал тібя к сібі? — ревнув на всю колишньо-солдатську горлянку начальник, але мене чому не злякав — я зняв хмару куряви, і в ту луджену горлянку якось сама собою запливла хмарка вугілля; начальник миттю примкнув щелепу і певне захрутів пісочком, бо сплюнув.

— Робочого місця,— сказав я,— покидати не маю права. Так записано в інструкції.

— Що ішо за інструкція? — спитав начальник.

— Підписана вами,— сказав я, не моргнувши; звісно, ніякої інструкції я не читав, але сподівався, що в бюрократичній державі, де ми живемо, це слово повинно мати вагу, і звучало поважно, а раз так, то навряд чи могло зневажатися.

— Ну, ладно,— сказав начальник величаво і, як його ангелиця, пильно озорнув сутерен.— Дошлі до міня сведенія, що ти тут притончик організуеш.

— А що таке притончик? — наївно спитав я, ставлячи до його дубової величності свою чорну смиренну пичку.— Не пунімаю!

— Сборища усякі незаконні,— сказав начальник.— Но тут, по-моєму, слішком грязно. Ілі ето вам не при'ятствіє?

— А одкудова к вам дошло ето гнусное враньйо? — спитав я його ж лексикою.

Позирнув на мене: кожне око його було ніби важезна брила, і він тими брілами причавив мене, нещасного, як жабеня, мені залишалося тільки безпомічно квакнути й розплескатися, за його лексикою, в «ліп'юшку», але я чомусь його не боявся; мені, можливо, й трохи весело робилося від цієї балачки.

— З достовірних істочників, молодий чоловік,— грізно сказав начальник.— Я думав, тут какой-то нігодай отпетий, а тут молокосос! Рано начінаш, парень! Сколько тут работайш?

— Два місяця! — витягнувся я перед ним, як солдат перед генералом.

— І ужо завйол бардак? Напішеш заявленіє об увільненні! За собствінним желанієм! Інаке іспортім тебе трудову книжку, понят?

Знову причавив мене брілами очей, ніби не вірив, що має справу з молокососом, а не з «отпетим нігодяєм».

— Але ж за що? — миттю позбувся я й іронії своєї, й блазнювання.

— За то, що збіраш на рабочем місці постороніх людей! — сказав начальник.— Кроме того, на тяжелой работе несовершенолітніх держать не імеем права, пойнял!

— Але я маю вже паспорта! — сказав.

— Не разговарівати Уволнен! А не хочеш по собственному желанію, виставім і так! Завтра подаш заявленіє! Всю!

Розвернувся й пішов під сходи, ступаючи через кілька приступок. Я німо дивився йому вслід. На виході зупинився й повернувся до мене.

— Рано начінаєш, парень! — сказав.— Подумай! У тібя вся жільні впереді!

І тріснув дверима.

Я знеможемо сів на ящика. Все в мені тримтіло. Отже, все розгортається так, як по-переджуваю мене батько: ота чорна сила, якої не видно й не чути, ото спрут, що охопив ма-циаками все живе, починає сердитися. Починає тиснути на мене й показувати силу. Але коли б на цьому кінчилось!

Я з нехіттю завантажив піч і вийшов наздовір. Дощ сьогодні не йшов, на деревах лишилося мало листя, а простір дня запнуто сірим димом. Срі б дерева, срі будинки, сіра трава, сіре повітря, що важко нависло над світом і причавлювало все до землі, розмивало й розчиняло речі, людей і авта, і мене, замазюреного чоловічка, хай зростом я вдався чималий — я важко дихав, хоч не було душно, а мерзлякувато-вогко. Небо звисало низько над головою, як свинцеві брили, і ті брили грозилися впасті згори і все покрити й розкришити. Я думав про те, що коли мене виперли з цього гіршого із найгірших місць, влаштуватися на роботу мені буде нелегко. «Сколько тут работайш?» — почув я сталевий

солдафонський голос. А справді, як мало минуло часу відтоді, як пішов я зі школи, а скільки всього відбулося — так ніби прожив я не два місяці, а роки. Здається, вперше почав розуміти той дивний житейський закон: і роки й десятиліття можуть виявится порожні й безподійні, від них не залишається нічого — вони попіл часу, а буває, що в дні чи місяці зосереджується смисл цілого життя. Тепер, проживши досить на світі, я той закон твердо знав. Мені зараз не хотілося думати, що це Лариса спричинилася до того, що я зараз переживаю, чи й ні,— зрештою, не мало то великого значення. Важливо інше: я заїшов у світ не з того боку, і той світ виплюнув мене геть, понуро пригрозивши: горе тим, хто не є коліщам у грізній машині буття. Горе тим, хто знамірився хоч би подумки застопорити залізний хід машини,— вона втягне отих зухвальців у свої сталеві зуби й перетре у пісок. Горе тим, хто сумнівається і дисидує — машина до таких нещадна. І в мені почав оживати чорний, понурий, сірий, як це повітря, страх. Вливавсь у мене через очі, рота, ніздри, всі капіляри тіла й наповнював, як наповнє вимочку вода чи чорнило. А з другого боку я відчував себе тополею, яка жвото спалахнула, бо їй для того, аби жити, треба скинути старе листя, як би його не було жаль і як би не болісно було палати й роздягатися в передчутті зими. Отже не тільки в природі, але і в мені щось закінчилося. Я сидів закоюбло і вдвівлявся у сірий серпанок. Тягло прохолодним вітерцем, я звів коміра піджака. Бачив у глибині долини вмерлу річку, хоч це теж ілюзія: річка котила свою течію, омиваючи темний і холодний камінь, бо таке її призначення: ніколи не спиняється. Я думав про те, що ця вода тече тут тисячі років, а річка залишається; так і в мені безліч протекло хвилин, годин, менше — років, а я маю лишатися. Мав досі маленькі хотіння, роздумування, досі (до цих двох місяців) я пурхав, як метелик, але тепер я інакший. Тепер я зрозумів: для того, щоб чомусь навчитися, треба чогось і розучитися, але не завжди це легко для серця.

Стало холодно, і я згорнув руки на грудях. Ale не міг зрушитися з цієї лавки, ніби був до неї прицвяхований, — щось у мені старіло. Щось у нас постійно старіє, опадає, а може, це так смерть у нас поселяється? Поселяється в нас і живе з нами і вбиває помаленьку яснодухість нашу і шепоче нам на вухо про абсурд життя. Про те, що немає в ньому нічого доброго і нічого світлого, бо людина починає забувати, що добре, а що зло, що світле, а що темне. Але інколи в людині, як і в сонці, відбуваються вибухи. І вона вся раптово заливається світлом і починає розуміти: тебе весь час дурили якісь темні істоти,

вони влезили в тебе, мостили в тобі гнізда, заплітали душу павутинням, жерли там своїх здохлих мух та комарів — лиходум'я твоє, славили своє темне царство, як царство добра й справедливості, бо знали силу доброго слова, але забували про час, коли сонце вибухає протуберанцями, а людина світлими думками; не знали вони, що до людини вряди-годи повертає ясне обличчя Дух Божий, і вона починає собі не належати. Але знову-таки до часу. Бо знову-таки на душу приступом ідути темні істоти, влезять у неї, заплітають і сплітають павутиння, і жеруть нових дохлих мух — лиходум'я наше. Отже в цьому стані, в якому перебуваю, не можна перебувати довго — це стан непостійності. Це стан, коли починаєш розуміти, що всі власні справи маєш вирішити сам, отже вперше відчуваєш, що дорослий стаєш. Колись усе має встановитися, врівноважитися, але одне я вже знаю: нелегко здобути право називатись у світі доброю людиною. У світі, де існує закон двозначності, коли думаєш, одне, а мусиш говорити інше, в світі, де перемішано духовні цінності, як на смітнику, лишитися доброю й чесною людиною — подвиг. У світі, де панує один закон: «Скачи, враже, як пан скаже!» — навіть вибухнути сонячними протуберанцями небезпечно, бо це значить, що тебе кидають у піч на спалення. Отож, я був уже кинutий у піч, і мої друзі також. Ми горіли в ній, а вогонь задоволено рятогав.

24

Не було чого витримувати до приходу змінника, отож я востаннє закидав у піч вугілля, зачинив кочегарку, (zmінник жив неподалець), — і пішов віддати йому ключа. Це мені треба було учинити, бо хотів устигнути на кінець робочого дня до батька — перед тим, як прийти додому, добре було б з ним порадитися, бо материну реакцію годі передбачити: вона могла розлітися слізми й омити мене ними, як мученика, а могла роз'ятитися й вилаяти, як останнього волоцюга, котрий і справді «організовує притончики», — я ж сьогодні не був готовий до того, аби на мене кричали.

Батько вийшов із прохідної, як завжди спокійний і сумовитий, — він у нас рідко сміявся й рідко жартував, а сумовитий вигляд у нього був хронічний. Те, що я його зустрічав після роботи, було випадком унікальним, і я помітив: він одразу ж стурбувався. Чинити прикорості батькам мені завжди було боляче, але де вже дітися?

— Щось сталося? — спитав мене тихо.
— Виперли з роботи.

— Аж так? Це недобре. Значить, взялися до тебе. Тепер на роботу ніде не прийматимуть, поки не підеш до них сам. На роботу вони влаштують, але ставитимуть свої вимоги.

Зирнув на нього: можливо, із ним колись було подібне. Як же ж йому вдалося влаштуватися на роботу й оминути їхні вимоги? Але я цього в батька не спітав, він теж не поспішав розказувати — до речі, цього не знаю я досі.

Ми зайшли в палісадничок, тут були лавки, і батько запропонував сісти. Витяг цигарку й почав крутити її в пальцях. Я ніколи при ньому не курив, але цього разу не витримав і витяг сигарету й собі. Коротко на мене зирнув, але не сказав нічого. Запалили, і це ще більше нас зблизило.

— Бачу вихід із цієї ситуації один, — сказав батько, випускаючи клубінь диму. — Було б незле тобі вихати. Податися, ну, наприклад, до Києва. Тут ти на видноті, а там таких тисячі, то й загубився б. Зможеш жити сам поза домом?

— Зможу, — сказав я. — А як з матір'ю?

— Це я уладно.

— Гаразд, — сказав я, — але чи легко в наш час переїхати? Прописатися — це проблема.

— Таки проблема, — згодився батько. — Але є в мене один знайомий інженер. Дуже й дуже добрий знайомий. Окрім того, живе в Києві у тебе тітка.

— Думаеш, зрадіє на мій приїзд?

Тітка моя, як то кажуть, була людина з коником. Не їздила до нас і ми не їздили до неї, тільки на Новий рік присилала листівку. Ні, тітка для мене — це все одно, що чужа людина.

— А той інженер зможе влаштувати прописку?

— Бачиш, він працює на бетонному заводі, робота важка, і робочих рук бракує. Отож беруть і іншогородніх, але жити доведеться в гуртожитку. Після дому це нелегко, але ти в мене не знижений. Принаймні на бетоні буде тобі не гірше, як на кочегарці.

— І не краще, — сказав я.

— Про краще мови нема, — смутно сказав батько. — Аби гірше не було. Мені нелегко тебе відпускати у світ, тож дивись. Вирішувати тобі.

— А іншого виходу нема?

— Є, — сказав батько. — Іти до них каятися.

— А чистого виходу?

— Принаймні, я не знаю, — сказав батько. — За тебе вони взялися і не відстануть. Мучитимуть, поки не зроблять із тебе, що захочуть: або «злочинця», або ганчірку.

— А коли вони й там мене знайдуть?

— І це може бути, — сказав батько. —

Принаймні, додому завжди зможеш повернутися, Треба тобі зараз осісти на дно.

«Як рибі», — подумав я. Заритися в намул, причаїтися, їсти той намул і пити його, обкластися ним зусібіч, як плитами, і носа не висовувати, бо там, поза мулом, гачки, сітки, хватки, перемети, саки і верші. Було, звичайно, в батьковій пропозиції щось припозиліве, але іншої ради він не знат. Згодитися ж стати «злочинцем» у славу чорних ангелів було, здається, ще принизливіше: там кожній скотині дано право тебе упослідувати. Звідки я це знат? Славкові оповідання дядько, а той уже нам. То були страшні розповіді. Звісно, час зараз змінився, але батько мав рациі; коли вони залишилися, не змінилося нічого.

— Бачиш, — мовив батько, запалюючи другу сигарету. — Колись вважали, що найбільша глушина — село чи якийсь хутір, куди можна забитися й там сковатися. Зараз все змінилося. Тепер найбільша глушина, де можна сковатися, — велелюддя, а де людей мало, там більше вивідчиків і підозріливих очей.

Він усе знат, мій батько — очевидно, прошов гірку школу. Через це й застиг у нього на обличчі той постійний смутний вираз, через це так рідко жартував він і сміявся.

— Добре, що ти в мене такий є, — сказав я зворушене. — Без тебе було б важче.

— А я ніде й не діваюся, — сказав він. — Між Києвом та Житомиром відстань невелика, при кожній потребі за кілька годин ти й у дома. Одне мені хотілося б: щоб ти проводжував навчання. Ліпше обрати технічну спеціальність.

— Це я тобі обіцяю!

— І чудово! Ходім! Сам матері поки що нічого не кажи, я сам скажу. Вона не дурна і зрозуміє. А коли, може, не стrimається й покричить чи поплаче, то не зважай. Ім, жінкам, для розрядки треба покричати й поплакати. Бо їм у цьому світі доводиться важче, ніж нам. Та й прикрощі їхні, здебільшого, через нас.

Мій батько був проста людина, але не простак. Це я зрозумів найчіткіше сьогодні, бо раптом повірів у його мудрість. Жив, правда, як простак, мав прості заняття у світі, але розум вигострив небуденний — тридав його для себе і для нас. Справді, багато чого знат і розумів.

Ми домовилися: часу я гаяти не буду. Звільнюся, заберу трудову книжку, в Житомирі виписуватися поки що не буду, а спершу майну до Києва на звіди. Потім буде видно. Бажано, щоб ці речі я тримав у секреті, навіть друзям про те не розказував. Всім маю казати, що шукатиму іншу роботу тут-таки в Житомирі. Застороги це були зайві,

бо Артурові та Славкові я довіряв не менше, як собі.

— А може, спершу пошукати роботу тут? — спитав я.

— Марна справа,— сказав батько.— На кожному підприємстві є так званий відділ кадрів, а це опорні пункти тих, що з Миколаївської, іхні, так би мовити, первинні ланки. А без іхньої згоди ніхто тебе на роботу не візьме.

І все-таки мені хотілося сьогодні побачитися із Артуром та Славком, принаймні, розповісти ім, що за мене взялися і роботи я позбувся — вони мали про те знати, хоч братство наше й розпущене. Близче було до Артура, і я пішов до нього, коли почало сутеніти. Ale зайди до хати не дала мені Аллочка, Артурова сестра. Саме ота моя перша любов, яка, правда, давно в мені погасла. Я тільки зайдов у хвіртку, коли розчинилися двері, так ніби вона чекала на мене — дівчина з рішучим виразом стала напроти мене.

— Що це у вас за конспірації? — спитала вона.

— Та ти що? — здивувався я.

— Думаєш, я дурна? — показала дрібенькі, як у хижака, зубки Аллочки.— Чому Артур палив якісь папери?

— Це ти в нього спитай!

— А по-моєму, все це ти. Ти втягнув його в якесь нечисте діло.

— Та Бог з тобою, Аллочко! — сказав я.— Артур вдома?

— Мене уповноважили батьки,— офіційно сказала Аллочка,— та й від себе я кажу: не ходи більше до нас.

— Виганяєте зі свого дому? — ошелешено спитав я, покриваючись червінцем.

— Не виганяємо, а просимо до нас не приходити і Артура залишити в спокої. Bo ти його підведеш під монастир.

Дивні речі говорила ця колишня моя любов. Артур був між нас найактивніший, ніби й командир наш; і от тепер маєш мене жечуть із його дому, ніби він вівця, а я вовк.

— А Артур знає, що ви мене проганяєте?

— Йому батьки категорично заборонили мати з тобою діло.

— I він вислав тебе це мені сказати?

— Як бачиш,— сказала Аллочка.

— Гаразд,— згодився я спокійно й придивився пильніше до неї.— Чого ти до мене така зла?

— Бо нема чого бути доброю.

— Що ж, і це можливо,— мовив я.— Передай Артурові привіт!

— Залиши собі,— відрізала Аллочка і знову показала дрібні, як у хижаки, зубки. I стала ніби тхореня, лютє, а може, й перелякане. «Господи,— подумав,— і я міг її любити?»

— Що ж, Аллочко, бувай! — сказав я.— Будь певна, твого порогу я не переступлю.

— Зробиши послугу,— сказала Аллочка, і я вийшов із цього двору. Щоки в мене палали, хоч я й ні на йоту не вірив, що саме Артур вислав її прогнати мене від їхнього дому. Можливо, його просто нема тут, і вони використали цю нагоду. На душі в мене було бридко, і я поспішив до Славка, хоч день увіч був нещастливий і ліпше було нікуди більше не ходити. В Славка Артура я не застав, але тут чекала мене інша несподіванка: він був не сам, а з дівчиною. Дівчина така собі, сіренка, з кісками, — вони сиділи за столиком, і Славко вчив її грати у шахи; очевидно, це була та сама, що про неї сказала якось Лариса, та й Славко про неї натякав. Ale очі в дівчини були гарні — теплі.

— Я про вас знаю,— усміхнулася дівчина, усміх у неї теж був гарний — теплий.— Славко розповідав. Мене звуть Люда.

— Артура не було? — спитав я.

— Пішов у гості до моого дядька,— сказав Славко.

Я полегшено зітхнув. Отже, Артур не посилав сестри виганяти мене зі свого двору, Аллочка просто збрехала.

— Хочеш кави? — спитав Славко.

— Хочу,— я зморено впustився на стільниця.— Втомився сьогодні.

— Не дивно з вашою роботою,— мовила Люда.— Піду приготую.

Вийшла, а Славко поставив до мене очі.

— Щось сталося?

— Звільнili з роботи. Сказали, що організовував у кочегарці притон.

Славко присвистув.

— Аж так! — сказав.— Що думаєш робити?

— Те, що кожен безробітний. Шукати нової роботи.

— Ale для чого їм це треба? — спитав Славко.

— Для гри,— відказав я.— В кота і миші. Коли є кіт, то треба як не наплодити, то придумати мишій. Знаєш, я ліпше піду!

— Ну, ні,— сказав рішуче Славко.— Вип'єш кави. Як тобі моя дівчина?

— По-моєму, славна. Ale Лариса теж була славна.

— Ну, в тебе сьогодні чорний гумор.

— Як ніч,— сказав я.— Через це й піду, Славку. Поп'єте каву вдвох!

— Е, ні! — заперечив Славко.— Коли хочеш, відішлю її. Скажу, що в тебе неприємності і нам треба поговорити. Вона зрозуміє...

— Гаразд,— упокорився я.— Питиму каву.

I поки готувалася кава, я розповів пригоду із Аллочкою. Славко, за своїм звичаєм, злився реготом, аж головою водив.

— От тобі й Аллочка! — сказав крізь сміх.
— О, у вас весело,— мовила Люда, заносячи тацю з кавником, цукорницею й тръбома філіжанками.

— Розповів анекдота,— сказав Славко.— Але його при дівчатах не розказують.

— Ніколи б не подумала про вас такого,— мовила Люда, тепло освітлюючи мене поглядом.— За Славковими розповідями, ти серйозний.

— Але ж, Людочко,— сказав Славко.— Анекдота розповідав я, а не він.

— І сам сміявся? — звела брову Люда.

— Ну да, як гуморист третього сорту. Славко геройчно мене підтримував, я був вдячний за те.

— Він трохи пустосміх, Славко, не вважаєте? — зауважила Люда.— Але мені це в ньому подобається.

Ми пили каву, теревенили, але я все-таки відчував, що тут зайвий. Бо там, де двоє, він та вона, третій завжди зайвий. А між ними уже з'явилася та тайна, яка так чудово сполучає людей різної статі. Через це я висидів якийсь час і попрощаючись, вони мене не затримували, хоч Славко співчутливо на мене поглядав.

Я йшов у темряві, розсіченій ліхтарями й думав: це добре, що мої приятелі не самотні, легше буде їх покидати. Артур від якогось часу сприязнівся із Славковим дядьком, хоч між ними й була немала вікова різниця, а Славко мав приятеля ніжного. З нас трьох самотній залишився я. Зрештою, у стосунках із дівчатами, з Аллочкою чи Ларисою, в мене ніколи не виникало тієї тайни, яку я помітив сьогодні у Славка і Люди; очевидно, самотність — мій талан. Була пізня осінь, листя на деревах майже опало, і я думав, що листя моєї юності також опало. Був, сьогодні, може, надмір дорослий, а через те й смутний.

Увійшов у свою вулицю, темну й безліхтарну, небо світило зорями, але місяця не було. Місяць моєї юності також знік, як один із осінніх листків, і я з того не жалував. Протходив повз освітлене чиєсь вікно, зазирнув у нього й побачив, як мирно вечереє родина. Чоловік сидів у сороцці із розстебнутим коміром — зосереджено посылав ложку за ложкою до рота. Дівчинка неуважно копирсалась у тарілці й дивилася замріяно бозна й куди. Опасиста жінка стояла біля столу, спершилась на спинку стільця і щось розповідала.

Я пішов далі і раптом згадав «Касандру» Лесі Українки, згадав слова Андромахи, які раптово вразили мене, бо засіли в душі гвіздком: «То що, Касандро, доволі з нас уже тієї правди, зловісної, згубливої, так дай же нам

неправдою пожити в надії, ох, як я втомлена від твої правди! Ох дай мені хоч сон, хоч мрію, сестро!»

Чи Андромаха те сказала, чи я?

Але ні, щось у мені збунтувалося від тих слів, щось їх заперечило, відштовхнуло — не був я ще ані такий утомлений, ані вичерпаний, хоч згодився тоді, у розмові з батьком, «опуститися на дно». Згодився забитись у мул, заплющити очі, як це свого часу зробив і батько мій, і придумати для себе мрію й сон. Тішити себе тим сном і мрією, аж поки не увійду у вічний сон і вічну мрію.

Ні, я ще не був до того готовий. Був вигнаний, покинutий, самотній, душа в мене плакала, темрява мене обступила, зорі наді мною кришилися й падали, а я думав, що все це дочасно. Що я не хочу ще ні сну, ні мрії, вічних і не вічних, а хочу дивитися на світ широко розверстими очима. Хочу прокинутися, і хай у вікні моїм постане велике червоне сонце. Хай розілле кімнату червоне золото, хай дивно прикрасить речі, хай згадаю я золоту кімнату Верлена, хай заграє оте сонце на склі фотокарток і хай стане воно золотим генієм, чистою й чудовою музикою, за яку, може, й варто віддати життя — за можливість її сприймати й мати.

Щось у мені вмерло, а щось народжувалося. І диво дивне зі мною учинилося — я вже не належав цьому місту, а мене повабило своїми тайнами інше, незнане, велетенське, в якому так легко загубитися й пропасти, як у найбільшій пустелі, але яке діше й живе не так, як це мале, тихе, напівзаснуле. Мені здалося, що я чую голос рога, сопілки, гітари, гусел, псалтиря, флейти та всілякого роду музики. Чи ж упаду я і поклонюся золотому ідолові, якого поставив ще цар Навуходоносор? Бо той, хто не впаде і не поклониться, тієї ж хвилі буде вкинений до середини палахкотючої, огненної печі.

«Я не потребую відповідати на це слово,— сказав подумки,— бо мені ще не пора. Коли мій Бог, якому я служу, зможе врятувати мене з палахкотючої огненної печі, то він врятує і з твоєї руки, о спруте! А якщо ні,— сказав я, нехай буде тобі, о спруте, знане, що богам твоїм я не служитиму, навіть коли заб'юся в мул, затулю очі й вуха й перестану їсти щось інше, як мул, і пити щось інше, як збовтану воду. А золотому ідолові, о спруте, якого ти поставив, не буду вклонятися!»

Я підійшов до свого дому. Він палає одним вікном. Крадьки підступив до шиби й побачив батька, який сидів за столом, облитий рівним, жовтим і трохи міражним світлом і читав Біблію. Можливо, притчу про трьох юнаків із палахкотючої, огненної печі.

ЧАСТИНА ДРУГА

ПРЕАМБУЛА

Відверто кажучи, хотілося б закінчити описом тієї чудової осені 1964 року, чудової, незважаючи на всі переживання і пристрасті, бо, здається, це був єдиний час, коли я посправжньому жив, хоч і пізніше в мене було чимало такого, що варто згадати, і я це спробую зробити, але не обіцяю цільності оповіді, здається, що будуть лише епізоди. Пишу все це по суботах-неділях, бо відпустка пішла на писання першої частини; може, цим і пояснюється більша цільність її і певна фрагментарність другої. Свідомо ніде не називаю свого імені й прізвища, бо навіщо вони, коли я стандартна людина. Стандартним людям узагалі треба відмінити ім'я та прізвище, як це роблять в'язням; якось бачив на цвінтари стовпчики з номерами — ото і є фінал стандартних людей. Зрештою, не випадає, очевидно, обурюватися і зі стандартності, бо що таке, зрештою, нестандартність? Дивацтво, біловоронство, змагання з існуючим ладом, особлива освіченість, суспільна значимість? Достойності це чи вади? Перші чотири якості, очевидно, за суспільно визнаними оцінками — вади, а остання — міраж. Чи має значення, наприклад, що одному на цвінтари поставлено пишного пам'ятника, а другому — кілочка з номером, коли під тим пам'ятником і номером однаково порохно та кістки? Отже доходити суспільній значимості я ніколи не прагнув, бо це таки міраж, але бути середньо-пересічним обивателем, яким, зрештою, і став, теж мені не вельми світило. Вже себе описував: справді, в мене банальна зовнішність, я б сказав, бридка. Але жах не в тому. Жах у тому, що пусты мене в юрбу і я в ній нічим не відрізняємуся, бо людей точно такої, як у мене, статури, з такою ж бридкістю можна побачити сотні. Отже й бридкість моя також стандартна. Ідею стандартності закладено в суть людини і тут ніде дітися. Візьмімо, наприклад, модниць. Слідування за modoю — це не більше, як вдягання у найпопулярнішу в даний момент уніформу, тобто стандарт. Наслідування моді — влягання стандартові нового, хоч не менш масового типу. Слухання масової музики — влягання одному стандартові, а класичної — іншому, може, менш масовому. Отже, від стандартності людина втекти не може, коли вона не божевільна і не дивак. Але й божевільні мають свій тип стандартності, а диваки свій. Через це я й кажу, проживши добрий кавалок життя: стандартність — не вада, а призначенність людини, як істоти за природою своєю стадної. Суть держави в тому, щоб цей

стандарт механізувати, впорядкувати, а з людьми створити служніх роботів, задоволених своєю роботністю, аби менше мати з ними кlopotу. Для цього вона створює систему законів і жорстоко бореться з тими, хто ті закони порушує. Чинить насильства, отже вона — зло, але зло необхідне. Виявляє злочинців, а для того, щоб це робити і тримати злочинців, тобто переступників її застанов, у вузді, створює особливу касту злочинців, але цього разу злочини їхні освячуються законом: поліцію, тюремних наглядачів, катів, і вони мають ставати куди більшими злочинцями, щоб тих перших перемогти й побороти, інакше суспільного ладу не досягти. Це все речі прості, бо вони торкаються не духу, як колись любили казати, а тіла, фізіології, коли можна так висловитися, суспільства. Так чинить держава утилітарна й демократична, бо знову-таки ніде дітися. Отже стандартність, як визначив, людської фізіології — теж річ конечна і проти неї не протестую, такий протест був би цілком безглуздий. Однак протестуючи проти стандартності в дусі, бо саме в дусі людина раз назавжди дана і ні до кого не подібна. Отут мені й хотілося б поміркувати про г р і х н е т е р п и м о с т і . Багато про це думав, багато перечитав книжок і можу дозволити собі висловитися. Люди зводили ідолів, бо щось відкривали у світі, а це своє відкриття перетворювали в абсолют. Відтак ідол ставав божеством, який стандартизував їх у дусі. Згодом люди починали бунтуватися проти ідолів, бо стандартизація у дусі їх нищила морально, а натомість відкривали її ставили собі нового ідола, і це було як у пісні про попа й собаку — пісні без кінця при постійному її повторенні. Один чоловік це зрозумів — то був Ісус Христос. Він сказав: «Любіть ворогів своїх, благословляйте тих, хто вас проклинає, творіть добро тим, хто не навидить вас, і моліться за тих, хто вас переслідує, щоб вам бути синами Отця вашого, що на небі, що наказує сходити сонцю над злими і над добрими і дощ посилає на праведних і неправедних», — тобто він заповів терпимість у дусі. Але прийшли його учні й перетворили ту науку в ідола, придумавши інквізіцію (римо-католики) чи тюрми-монастирі (російське православ'я) — гріх нетерпимості побив їх, віру і вчення їхнє, бо вони більше ненавиділи, як любили, а тих, хто думав інакше, нещадно нищили. Отже й вони побудували ідола, і цей ідол мав колись упасті. Прийшли комуністи й проголосили світле царство на землі, повне справедливості й достатку. Але в ім'я свого ідола залили землю кров'ю тих, хто не вірив у їхню казку. Прийшли фашисти і проголосили культ сильної, мужньої людини й вибраного народу з таких людей — і так само в ім'я ідола свого залили землю

кров'ю тих, котрі під їхній ідеал не підходили,— отже усіх їх побив гріх нетерпимості. Цей гріх страшніший усіх записаних у моральних кодексах, бо передумовою його — стандартизація у дусі. Тому й падають усі ідоли; мені чомусь завжди здавалося, що слово «ідеологія» походить від «ідол», а не «ідея» — його й треба було б писати «ідологія», а в основі будь-якої ідології — гріх нетерпимості. Страшно мені стає, коли про це думаю, бо часом здається, що світ загине не від чого іншого, як від гріха нетерпимості. Здається, що гріх нетерпимості — це і є диявол, коли вже казати про його персоніфікацію. Диявол не спокушає окрім людину, він спокушає народи ідологіями, гарними в початках своїх, як принадний у початках будь-який гріх, але жахливими в наслідках, бо жахливий у наслідках будь-який гріх. Цей же — передусім — отоді й находить на той чи інший народ чи й групи народів ідологічний сказ. Народ в ідологічному сказі самознищується і нищить інші народи, або ж заражає їх своєю хворобою. Коли ж ідологія поглинає не один, а багато суспільств та націй, з'являється всесвітній сказ, тоді й відбуваються на землі жахливі війни та змагання — світова революція.

Епізод перший.

ІВАН МАРКІЯНОВИЧ ТА СТЕПАН ВІТЛИЧНИЙ

Мій батько з'їздив до свого приятеля у Києві, і я невдовзі опинився на Дарниці в робітничому гуртожитку, наповненому простими хлопцями, з якими в перші часи намагався бути на їхньому рівні: розмови про роботу, футбол, дівчат, гра у шахи, доміно, спільні вечери часто з випивкою — до речі, від цих випивок у гуртожитку висів своєрідний сопух, який звідтіля не вивітрювався. Працював я на бетонному заводі, наша бригада виготовляла панелі для перекриття будинків, балки і таке інше. Робота й справді була не легка, як і в кочегарці, але я швидко втягся, бо вже мав кочегарський гарп. Заїдало мене інше: духовна самотність. Тільки тепер я відчув, яке це благо мати таких приятелів як Славко, Артур чи навіть Лариса. Дівчата, які були навколо, мене не приваблювали, як надто елементарні, хоч деякі з них і пускали в мій бік бісики. Я знайшов собі розвагу у вихідні: сідав у 27-ий трамвай і безконачно довго їхав, розглядаючи перехожих — здобував при тому, як називав, «острівець тиши в душі». Було заколисливо м'яко їхати отак, коливаючись разом із трамваем, стежити за калейдоскопом облич, що пропливали

за вікнами, напівмріяти, відчувати тепло, бо вже був грудень, земля вкрилася подекуди клаптиками снігу, висіріла й трава, а безлисті дерева нерушно погрузли у глибокому сні. Кінцевою метою моєї мандрівки був кінотеатр «Київ» чи «Панорама», де я змішувався з людьми й дивився зарубіжні фільми — особливо подобалися мені італійські неorealістичні, які тоді ще йшли. А потім, схильований і розмріяний, повертаєсь назад. Інколи забірдав у бібліотеки й сидів там, читаючи, у більші й поважніші мене не пускали, як людину, що не вчиться, і без вищої освіти, а в менших усе було гаразд. Особливо часто я заскакував у свою районну бібліотеку, де бібліотекаркою була старша за мене дівчина з пишною кучерявою (як у баранця) кучугурою волосся і з досить сірим обличчям. Звали її Тамара, і я з нею заприязнився, бо й вона була начитана, правда, говорила виключно російською мовою з якимсь мілим шепелянням: не вимовляла «р» і «с». Я навіть провів її раз додому, по дорозі вона безперестанку тараторила про якихось московських та ленінградських акторів і про кіна, в яких ті знімалися; книжки, якими вона захоплювалася, були також московських та ленінградських авторів, і от уперше, йдучи поруч цієї виключно чужої мені дівчини, я незмірно затужив за Ларисою й подумав, що ми з нею повелися таки зажорстоко й не розібралися з нею доладу, я ж, виявляється, її таки люблю. Але ця любов була в мені, як спогад про далеку, напівзабуту осінь, ніби все відбувалося не місяць тому, а років з десять, в осінь із смутним присмаком прозорого повітря, настоюму на жовтому листі, а я ніби був людиною, котра вже відчуває старіння. Отож, провів Тамару до її дому; вона, певне, сподівалася, що я, як це чинять московські чи ленінградські актори, у своїх недолугох кінах, поцілує, навіть потяглася до мене, але я члено з нею попрощався й пішов у свою самотність, повене неясної туги й каяття — відчував себе поки що в цьому місті гостем. І от тоді я згадав Богдана Горбача зі Львова, згадав, що він назвав мені ім'я якогось Вітличного, згадав навіть вулицю, на якій він живе, хоч номер, як і номер телефону, звісна річ, забув. Йшов від трамваю до гуртожитку й думав, що потелефонувати тому Степанові Вітличному не штука: набрав 09 і телефона мені напевне скажуть, але як бути з батьковим наказом опуститися на дно, зануритися в мул і перечекати. Бо коли той Степан знає Богдана Горбача — це значить, що й за ним ведеться стежка, тож моя втеча до Києва не матиме ніякого сенсу.

Зайшов до гуртожитку, хлопці з моєї кімнати зустріли мене радісним гомоном: випивали. Я змушений був сісти до столу, випити,

слухати п'яне варнякання, пересипане матюками й масними анекдотами, сам щось варнякав у їхньому стилі й реготав із тих анекдотів, хоч мені було зовсім не смішно, бо в душі моїй завмер смутний звірік із широкорозплющеними й скрібтими очима, і той звірік не пускав хмелю в мое тіло, не впускав у мозок тих анекдотів та варнякань, і мене було ніби два: один із оболонкою отакого підхмеленого простого робочого хлопця, а другий поважний, насторожений, смутний, наповнений спогадами про осінь, що була ніби десять років тому, про Ларису, з якою, може, ніколи вже не зустрінуся, думками про те, що річкове дно й намул мене зовсім ні від кого не рятують. Не мав претензій до цих хлопців, вони були по-своєму непогані, але мені з ними було нещікаво. До речі, вони теж відчували це, і між нами, незважаючи на всю нашу добросусідність, все-таки стояв паркан. Що це й справді так, я переконався, бо один із них, старший за мене років на десять, якось підійшов підхмелений і сказав:

— Дивлюсь на тебе й думаю: ти між нами недовго пробудеш.

— Чого це? — здивувався я.

— А того, що не такий, як ми!..

— Брось, Коль, — навіть під мову його підробився. — Чи в мене руки, ноги, плечі й голова не такі?

— Руки, ноги, плечі такі, а голова ні! — сказав Коля.

— Вуха не так ростуть?

— Зивини інакше розположені, — відповів Коля. — Думаєш, не бачу? — він якось характерно змуржув очі.

— Чудак ти! — пlessнув я його по спині, хоч чудово відав: він каже правду.

— Може, ѿ чудак, — сказав, так само примружаючись, Коля. — А ти серед нас недовго будеш. Я старший і от що скажу: не валяй дурака, а вчись!

— Я ѿ збираюся.

— Тож. Я не такий дурак, як ти думаєш!

— Але Бог з тобою, Колы — вигукнув я широ. — Ніколи про тебе погано не думав.

— То хай буде, — засвітився Коля. — Да вай п'ятак! Може, колись спомниш: був та кий бетонщик Коля. І не дурак!

Ми потисли один одному руки, і я цілком найвно подумав: нарешті хоч з одним чоловіком у цьому величезному місті став на цаль близчий. А найвно я думав тому, що з цим Колею у мене складуться трохи засвоєрідні стосунки.

Телефона Степана Вітличного по 09 мені відразу ж сказали, і я тримав клаптика паперу, на якому його записав, у нагрудній кишені — він мене грів. Принаймні, здорово було відчувати, що можеш зняти телефону рурку й тобі відповість приятній голос. Але

якийсь час робити це не зважувався.

Тим часом сталася ще одна невелика подія: на роботі до мене підійшов батьків приятель, інженер, люб'язно зі мною побалакав і запросив заходити до нього, бо розумів, що мені у незнайомому місці може бути незатишно. Говорив досить доброю українською мовою, і саме це спокусило мене згодитися. Пішли до нього разом після роботи, підійшли до найстандартнішого будинку з так званих «хрущовок», піднялися сходами з подряпаними стінами і найнеймовірнішою сумішшю кухонних запахів, а коли батьків знайомий, звався він Іван Маркіянович, відчинив власні, оббиті дермантином двері, з них полило духом смаженої картоплі з цибулею. До нас вийшла кругла, огрудна, добродушна жінка; Побачивши мене, очка її засяяли, а вуста членно всміхнулися.

— О! — сказала вона. — Це хто такий красівий молодий чоловек?

Іван Маркіянович пояснив, але не українською, а чомусь російською мовою.

— О! — сказала жінка, і її очі ще більше засяяли. — Девочкі будуть ради познакомітися. Січас будем ужінати... Замічательно!

— Січас предупрежу девочок, — сказав Іван Маркіянович і сковався за дверима, в які було вправлено гофроване скло.

— Подождіте мінutoчку і раздівайтеся, — сказала жінка й сковалася за другими, такими ж дверима — саме звідти й долинав той запах картоплі з цибулею. Я опинився сам у тісному коридорці, в якому стояла шафа на одежду, холодильник, підставка для взуття, прохід був вузенький, стеля низька, бо зменшена антресолями, тут-таки висіла зимова одяга, в основному жіноча, а на підлозі валялося пар з десять жіночого взуття, досить безладно розкиненого. Мені було незручно тут стовбичити, але ѿ піти не випадало, і я терпляче чекав, вдихаючи харчові запахи, якими по вінця був наповнений цей коридорець. Зрештою, а минуло досить часу, вийшов Іван Маркіянович.

— Вібац, що примусив чекати, — сказав він. — Тут у мене жіноче царство.

Усміхнувся трохи зніжковіло, а тоді додав:

— Потеревень трохи з дівчатами, поки вечера дospіє.

Дівчатка виявилися близнятами. Можливо, вони були ѿ миловиді, але їхня абсолютна подібність убивала цю миловидість. Дивилися на мене цікавлючими очима, здається, були моїми ровесниками, всадили мене на стільця навпроти телевізора, котрий щось там показував, самі сіли на канапку й дружно схопили в руки в'язання. Розмова в нас текла абияк, вони щось запитували, а я відповідав — для них Житомир був щось ніби село, і вони ту-

манно уявляли, де він розташований. Говорили, звісно, по-російському, я ж відповідав ім' українською — можливо, тому вони й уявляли, що Житомир — село. Звали їх Люда і Ніна, але хто з них Люда, а хто Ніна розібрати було важко. При розмові вони в'язали й дивилися телевізора — отакі дві спадкоємиці Юлія Цезаря. Вряди-годи коментували те, що показували, а загалом піддавали мене перехресному допитові, ніби слідчі, я ж при тому був ніби підсудний. Єдиною моєю розвагою було те, що я кидав очима на їхні абсолютно однакові оголені коліна, вони миттю цей мій позир фіксували й дружно натягували на ті коліна подоли спідничок очевидно, поки я стовбичив у їхньому коридорці, спішно перевдяглися. Блузки в них були відкриті, я переводив очі з колін на віріз, де проглядали западинки між грудьми, і дівчатка миттю починали поправляти верх блузок, затуляючи ті западинки. І тут я помітив між ними різницю: на лобі у більшої до мене був шрамик. Мали вони й по родинці, але в одній на лівій, а в другої на правій щоці — той, що їх створював однаких у материній утробі, тут щось понялутав.

— Давайте, дівчатка, буду розрізняти, хто з вас Люда, а хто Ніна, — сказав я, бо мусив щось говорити.

— Ану! — дружно мовили вони і звели обличчя.

— Ви Ніна, а ви Люда! — показав я.

Дівчата засміялися.

— Как раз наоборот, — мовили вони.

— Гаразд, — мовив я. — Ви Люда, а ви Ніна!

— І січас наоборот, — сказали дівчатка й захлинулися сміхом.

— Так не годиться, — сказав я. — От ви, — спітав я у тієї, що була ліворуч, — Ніна чи Люда?

— Ніна, — сказала дівчина.

— А ви Люда?

— Люда! — згодилася та.

— Ну, давайте так, я відвернуся, а ви по-міняйтесь місцями, як хочете. І я вгадаю.

Відвернувшись й почув, як вони, хихикаючи, міняються місцями.

— Можна, — сказали вони.

Я обернувся. Сиділи, як і раніше: Ніна — з лівого, а Люда — з правого боку.

— І січас наоборот, — дівчата залилися сміхом після моого гадання.

У цей час у дверях постала їхня маті з урочистою усмішкою на лиці.

— Пожалуста ужінать, — сказала вона. — Ви тут, віжу, не скучаєте! Оні в міня замічательні девочки.

По тому ми сиділи за столом у другій мацюпунькій кімнатці, і вже господиня піддала мене докладному опитові, дівчата ж ве-

лись наче ляльки, ледь-ледь копирсались у їжі, вряди-годи щось одна одній шепотіли й коротко сміялися, або ж казали щось таке, чого я не розумів, і значуще одна на одну позирали.

Тоді маті сказала їм:

— Дзеевочкі, ви же за столом!

І вони знову стали неживими ляльками. Іван Маркіянович мовчки і з апетитом їв, і я раптом відчув, що він страшенно самотній у своєму домі, що він тут ніхто, а все — оця жінка й дівчатка. Впереміж між опитом господина похвалювала дочок, на що вони не реагували ніяк. І здалося, мене запрошено на аукціон, де продавалися ці дівчатка, але годі було зрозуміти, чи обое разом, чи тільки котрась із них. Було сповіщено, що Ніна на годину старша Люди, але я вже знову забув, котра з них хто. А Іван Маркіянович мовчки їв, в той час коли вони всі троє ледве жували, а коли я мимоволі знову спинився поглядом на смужках їхніх грудей, вони вже й на те не реагували, правда, стріляли в мій бік очками. І мені раптом стало жаль цю родину: самотнього батька, і те, що тут розігрувався аукціон, а може, це мені так здавалося? Але в одному я не помилувся: в кімнаті почувалася якась напруга — ми всі були неприродні, всі розділені, окрім дівчаток, бо вони, за проектом, мали бути однією людиною, а вийшло із них дві. Я чимно відповів на всі запитання господині, і за столом зависла тиша. Зрештою, ми випили компот і дівчатка встали.

— Пошлі смотреть телік, — сказали вони й пішли у свою кімнату — і зі спини абсолютно однакові, в однаковій одежі і з однаковими зачісками. Одне мене зацікавило в цьому домі: книжкова шафа, ущерть забита книжками. Йдуши повз неї, я побачив там книжки й українські — очевидно, господар недаремне так правильно міг говорити українською, це без сумніву були книжки його.

Дівчатка знову дружно всілися на канапку, оголивши однакові круглі колінця, а коли я спиняв на них очі, хапалися руками за подолики й смикали за них, а я по-дурному подумав, що коли приайде в цей дім чоловік однієї з дівчат, то йому буде важко їх розрізнати, а може, вони й не захочуть, щоб він їх розрізняв і дружно мінятимуться місцями біля того чоловіка, а той до кінця життя не довідається про те при умові, коли друга не вийде заміж, — весело йому буде з того чи сумно?

Чому я згадую цей епізод? Звісно, не тому, що хочу із тих простих і добрих людей посміятися, тобто оповісти якусь «хочму», а тому, що, зайдовши у той дім, я не просто відвідав малознайомих мені людей, а в дивовижний спосіб увійшов у власне майбутнє. Згодом мені дісталася десь якраз така квар-

тира, як ця, в яку ступив; моя дружина із тоненької стрункої дівчинки (зайве казати, що це була не одна із цих близнят) перетворилася, народивши мені двійнят-дівчаток, у кругленьку, огядненьку господиню; у мене в квартирі був подібний лад чи нелад, жінка моя тільки на початку намагалася говорити зі мною українською, а потім це легко-важко покинула; своїх дочок я назвав не Ніна і Люда, а Лена і Таня, і вони виростили в точнісінько таких самих дівчаток, як Ніна і Люда, по-українському не говорили навіть зі мною; одне тільки в мене було інакше: не одну книжкову шафу я мав, а стінку, та й антресолі мої були забиті книжками. Та я ніколи не приводив у свій дім юнаків, щоб познайомити їх із дочками — хай беруть собі цей клопіт на плечі самі. Отже, я потрапив у цілком стандартну родину, витворену суспільними обставинами свого часу, і тоді, в юності, то було ніби попередження мені долі моєї, якого я, може, і не забагнув. Злякався того попередження, але у свій спосіб: до дівчаток не виявив хлоп'ячого інтересу, як і бажання залишитися в тому домі. Тоді мені здавалося, що я тікаю від стандартності, ще шукав чогось особливішого, але й не підозрював про помсту собі отієї жорстокої жартівниці-Долі, котра веде нас світом, смикаючи за поворози, як ляльку в ляльковому театрі. Але вона була й мудра, та моя Доля, вона ж мене попередила, увівши мене в майбутнє мое; і то, мабуть, тільки моя вина, що тим попередженням занехтував. З другого боку, це питання: чи сталося б у мене інакше, коли б я того попередження не зневажив? Чи ми будемо життя свое, чи нам його будують? Не я і не Іван Маркіянович, двійник мій, поселили себе у ту «хрущовку», а нас у неї; не я вигадав закон стандартизації світу й людей, а світ, у який пущено нас жити. Чи не читав я своїм дівчаткам чудових, ще й українською мовою, книжок, чи не хотів я виховати з них *homo sapiens*, яким і себе вважав, але на їхні ніжні душі чигали дияволи: диявол — дитячий садок, диявол — школа, диявол — вулиця, диявол — держава, яка ідею стандартизації вивела в абсолют. Отож, щоб залишитись у цих умовах *homo sapiens*, треба було ставати або борцем, або відлюдником і своїх дітей та жінку, істот без особливої суспільної опірності, зачинити в якийсь бункер, відгородивши їх від світу, адже жіноцтво — ніжні істоти і стандартизації улягають легше й охочіше за природою свою. Тому я не осуджу ні Івана Маркіяновича, ні його дружину, ні його дочок, ні своє жіноцтво, я тільки жалю їх, як, зрештою, і себе, бо і я виявився перед тотальною стандартизацією безсилій. А про отої бункер я не вигадав: про це згодом прочитав оповідання яко-

гось японського письменника, здається, Кобо Абе, про те, як чоловік, аби забезпечити свою родину від лихого світу, зачинився з нею в бункер, і родина та почала жити жахливим ідiotичним існуванням — оповідання це так мене вразило, що й досі не можу його забути.

Але в той час, який описую, був я юний, повний завзяття, жаги до життя, отож відвідини родини Івана Маркіяновича були для мене не більше як дрібним епізодом, про який я легковажно забув. Іван Маркіянович, очевидно, мав тонку душу, він чудово відчуває, яке враження справила на мене його родина, і більше мене до себе не запрошував, а я того сам не прагнув; на роботі часом, правда, підходив до мене в обідню перерву, бо в робочий час я перебував у ритмі праці всієї бригади й часу на балачки не мав. Інколи підходив, коли ми сиділи без роботи — вступали з ним у дружні, навіть відверті балачки. Тоді зрозумів, чому він був приятелем моого тата, більше того, саме через Івана Маркіяновича я ліпше збагнув і власного батька — вони обоє були стандартні у тілі, але не в дусі. Ми говорили про книжки та життя, виявляючи дивовижну погодженість, Іван Маркіянович дещо приносив мені прочитати, хоч його бібліотека була небагата, і я ще раз уразився, яка це самотняй неприкаянна людина, коли знайшов собі співрозмовника у хлопчаку. Ми сиділи десь у кутку цеху на панелі й вели балачки, які охоронці ладу могли б назвати антидержавними — Іван Маркіянович тримав у душі міцне, глибоко затамоване, але невітратне українство, і я й досі вдячний йому за те, що він мене, зеленого, помітив і виділив — це була воїстині світла душа. А ще мене вражали його очі. Печальні, розумні, глибокі очі людини, яка звикла ховати свої думки і які сковати йому було невимовно тяжко. Своїм хлопцям такий інтерес до мене з боку інженера я пояснив, що цей мій родич, і те їх, здається, задовольнило. Дехто з них щікавився нашими розмовами й підсідав до нас, але Іван Маркіянович миттю переводив балачки на інші теми; розповідав, при тому по-мистецьки, анекдоти, з яких ми дружньо сміялися.

І все-таки листочок із телефоном Степана Вітличного, що я його тримав у нагрудній кишенні, не давав мені спокою, і от в одну із субот, коли мені у гуртожитку було по-особливому тоскно; в той день і кіно путящого ніде не йшло; в той день ішов сніг, якийсь теж особливий, лапатий, вогкий, запашний; у той день люди мені здавалися (у тому снігові) загадковіші, красивіші й приємніші; в той день знову згадалася мені Лариса, і я тужив за нею — навіть вирішив поїхати до Житомира й обов'язково з нею зустрітися; в той день я блукав Хрестатиком і дивився тоскно на київських красунь, а в Києві їх завжди

повно; у той день щось у мені колотилося і хвілювалося, а сніг ішов, а сніг покривав мене, і красунь, і весь Київ білим саваном,— я не витримав, засунув руку під пальто, розстебнув гудзика нагрудної кишені й запустив туди два пальці. Тоді підішов до телефонного автомата, пустив у його нутро дві копійки — і за мент мені відповів тихий м'який голос.

— Ви мене не знаєте,— сказав я, хвилюючись.— Маю ваш телефон від Богдана Гробача.

— Дуже приємно,— сказав м'який голос.— Хочете зайти?

— А як до вас їхати?

Голос докладно й спокійно оповів: тролейбус сімнадцятий, до зупинки Єреванська.

— Ви звідки дзвоните?

— Із Хрещатика.

— Ну, то з Хрещатика він іходить. Ласкаво прошу!

І от я сиджу в сімнадцятому тролейбусі біля однієї із київських красунь, на віях якої розстають кудлаті сніжинки і плечі якої ще покрито тими сніжинами, і мені якось мило тепло біля цієї засніженої красуні, бо в неї гаряча нога, якої я торкаюся, а стегно пріпікає навіть крізь пальто. І мені по-дурному здається, що це є дівчина моєї мрії, яку маю зустріти, бо вона трохи скожа на Ларису, вуста у неї — як квітка, от тільки не знав яка. І я сентиментально хочу до неї заговорити, але поки з тим зібрався, вона раптом встала, кинула на мене трохи здивованим, а трохи презирливим поглядом і гордо пішла до виходу.

«Прощай, красуне,— подумки сказав я.— Хай тобі в цьому світі щастити!»

І дивний народ, ці дівчата. Вона обернулась у дверях і облила мене таким ясним світлом, що в мене все заспівало і засніло.

Ситуація, може, була б банальна, але це дало мені добрий настрій, бо й наш добрий настрій зчаста залежить від таких дрібниць, навіть цілком банальних. Через це я йшов до Степана Вітличного освітлений — у мені все співало.

Будинок, на якому стояв потрібний мені номер, був також «хрущовкою» — невиразна цегляна коробка літерою «Г», але під'їзд не такий занедбаний, а стіни пописані, — менше тут чулося й харчових випарів. Ліфт, ясна річ, не було і я подався все вище й вище, стежачи за номерами квартир. Нарешті дістався на шостий поверх, тут сходову клітку хоронила іржава сітка з прорубленими в ній круглими дірочками — очевидно, робота пацанів. Я натиснув кнопку дзвоника і відчув, що хвілююся. Двері відчинили кругловидна добродушна жінка, вже немолода — добродушність із неї просто світилася. Вийшов і господар,

усатий, чорнявий з густою кучугурою кучерявого волосся. Я вступив у кімнату (друга була впритул до цієї, прохідної, але без дверей) і охнув: обидві вони були заставлені стелажами, при тому аж так, що на стінах не залишалося ані клаптика вільного місця. У другій кімнаті хтось сидів, він повернувся до мене — був це чоловік із тонкими рисами обличчя і з покірливими, напрочуд спокійними очима. Господар назвав його Євгеном, а мене всадив на ослінця, сам же сів у крісло, застелене овечою шкірою; крім двох ослінців, цього крісла й письмового столу, вищер заваленого паперами і книжками, в кімнаті інших меблів не було. І тут я збагнув, що прийшов до цих людей, не маючи ніякого діла, а тільки з самої цікавості й неясного потягу.

— Ви зі Львова? — спитав Степан.— Знаєте там... — він назвав Славкового дядька.

— Чудово знаю,— сказав я.

— Як його здоров'я?

Я взагалі мало знат про здоров'я Славкового дядька, тим більше, що не був у Житомирі вже кілька місяців. Так і сказав.

— У нього сухоти,— смутно сказав Степан.— Набув у концтаборі.

Потягся до столу, взяв листка паперу й написав кілька речень, а тоді передав мені. Я прочитав: «Кімната прослуховується. Можна говорити тільки загальні речі. Богдан нічого не передавав?» Я взяв олівця й написав на тому ж аркуші: «Передавав, але для Житомира». Степан кивнув, узяв записку, порвав, кинув клаптички на попільничку і запалив.

— Отак живемо,— сказав.— Тут у нас за-в'язалася цікава тема.

— Про культ дурня,— всміхнувся тонко Євген.— Саме тому вони спокушають людей тілесними благами. Ідеал елементарний: в невизначеному майбутньому людині обіцяють, що буде сита по горло, а працюватиме, скільки забажає, а може, й узагалі не працювати. Оце і є земний рай. Нічого нового! До речі, ідея земного раю, Едему, ще біблійна. А щоб досягти цього раю, треба ударно працювати сьогодні, перевиконувати план, влаштовувати навіть змагання й інша сколастика. Отже людина має стати рабом із надією на краще майбутнє. Це, до речі, і є спокуса тілесним. Натомість у раба відбирається все духовне, тому вони пропагують атеїзм, знищують інтелігенцію, лишаючи тільки най-elementарніших і здатних на конформізм, тобто таких, які згоджуються бути рабом у дусі. Отут і з'являється культ дурня. Дурень на чолі держави — це втілення давнього російського ідеалу про правителя Іванушку-дурачка, улюбленого героя російських казок. І от Іванушка-дурачок всіх перемагає й сідає на троні. Перше, що він чинить: пиль-

но стежить, щоб у його оточенні не було інтелектів вищих, а вже ті допущені «інтелекти» стежать за тим-таки в своєму оточенні. Отак і складається піраміда дурнів, яку ще змалював у «Сні» Тарас Шевченко. Ви, юначе, читаєте Шевченка? — спитав мене раптом.

— Ну, те, що в школі,— ніякovo відповів я.

— Не дивуюся,— мовив Євген, вибачливо всміхнувшись.— Це все також елементарно. Коли вже створюється піраміда дурнів, то дурніми робляться всі ті поети, письменники, мислителі, яких не можна заборонити. Отже іх не забороняють, а препарують, це значить, роблять дурнями також. А тих, кого не можна зробити дурнем чи в кого «підмочена репутація», тих просто викидають на смітник. Препарованим же приписують ідеї, яких ті не проголошували, але які відповідають культові дурнів. Їх чинять приналежними до секти дурнів у минулому, що визнається. Обмежується коло книжок, коло знання, коло діячів минулого, а коли ви, наприклад, у бібліотеці будете цікавитися чимось, що виходить поза межі списку, на вас звернуть увагу. Культ дурнів не терпить інакшомисля.

— Мені це відомо,— сказав я і оповів історію із дікенським типом, Ларисиним батьком. Степан та Євген вислухали те з глибоким інтересом, але не сміялися. Можливо, в тому і справді було мало смішного.

Зазирнула Степанова дружина і спітала, що будемо пити: чай чи каву? Зупинилися на каві.

— Сучасне мистецтво,— сказав Степан,— уже пробув вирватися із регламентованих рамок. Художники працюють не тільки для виставок, але й для себе,— з'явилось так зване мистецтво майстерень. Те саме в поетів та письменників: я міг би хоч зараз укласти антологію нерегламентованої поезії. Зрештою, самвидав — це і є нерегламентована література; можливо, колись саме він і визначатиме обличчя літератури.

Мені було в цьому домі цікаво. По-перше, відразу ж прийняли тут за свого без найменшої підоіри й остереження, хоч за цим домом напевне стежили й могли послати ім і провокатора. По-друге, я ніби повернувся в ті наші чудові вечори у кочегарці, де Славко проголошував свої монологи, а ми жадібно його думки вбирали у себе. Одне тільки було інакше: не сиділа біля мене Лариса і не відчував я її тепла. Спогад про Ларису знову прозвучав у мені, як печальна музика. Я пив каву, слухав розмову й роздивлявся стелажі. Господар помітив цей мій інтерес.

- Вас цікавлять книги? — м'яко спитав.
- Дуже! — палко мовив я.
- То підійдіть до стелажів і подивіться.

Я не примусив себе запрошувати двічі і відразу ж пішов до стелажів. Розмови вже господаря із Євгеном не чув — це була дивовижна бібліотека, притому майже вся українська. Видання двадцятих років, галицькі міжвоєнні, видання дореволюційні, варшавські і польські міжвоєнні, кілька книжок сучасних закордонних, багата періодика: «Літературно-науковий вісник», «Правда», «Зоря», «Українська хата», «Киевская старина», «Записки наукового товариства імені Шевченка», міжвоєнні галицькі «Дзвін», «Вісник», «Вікна», «Сьогочасне і минуле», видання часу революції: «Музагет», «Наше минуле», «Книгар»; спогади, поезія, романі, оповідання — більшість із цього я не знав і не бачив — аж голова запаморочилася. Я гортав і гортав: «Літературний ярмарок», «Вапліте», «Життя й революція», Хвильовий, Підмогильний, Шпол, Плужник, Зеров, знайомий уже мені Антонич, «Поза межами болю» Турянського, Івченко, Свідзинський, спогади Чикаленка й Лотоцького,— Боже мій, думав я, хвilioючись, аж руки мені тремтіли — який дивовижний і заманливий світ! Але пора було скаменутися й прощатися, я й так пробув надто довго.

— Бачу, вас вабить книжка,— з теплою усмішкою сказав Степан Вітличний. Ні, це була якась особлива всмішка, ні в кого ані після того, ані до того не бачив я такої доброї й гарної усмішки.— А де ви в Києві живете?

— У гуртожитку,— сказав я.

— Я б вам залюбки давав читати,— сказав, ніби вибачився переді мною Степан.— Але в гуртожитку таких книжок тримати не можна. Хотите, приходьте сюди до мене, десь вас посаджу й читайте.

— Це клопіт,— сказав я ніякovo.

— О, я до цього звик,— мовив Степан.— У мене тут багато читачів, є навіть спеціальне крісло в тій кімнаті.

— Дуже вам вдячний! — сердечно сказав я.

— Е, що там! Головне, щоб вам була користь.

Голос у нього був тихий, трохи хрипкий, лагідний — очевидно, саме такий голос і мала мати людина із такою особливою усмішкою.

Вийшов із парадного і здивувався: було зовсім темно. Здається, прийшов сюди за дня, а просидів аж до темені. Власне, й темінню те, що обняло мене, назвати було годі: світився осяяній ліхтарями чистий, незайманий сніг. Тут був палісадничок, кілька лавок, кілька дерев — все покрито кудлатими шапками, а стежка на хіднику ледь протоптана. Сніг уже перестав, і я вдихнув свіжого, духм'яного повітря — був щасливий.

«Господи! — подумав я.— Чи ж я можу відірвати себе від такого світу. Від товарист-

ва мудрих і добрих людей тільки для того, щоб сковатися од того страшного спрута, що чигає на мене й на всіх добрих і розумних людей. Чи й мені вкладатися,— думав я,— у піраміду дурнів і ставати стандартною, безликою цеглиною для цієї піраміди. Чи має рацію мій батько, теж розумний і добрий, який в ім'я безпеки своєї родини заховався у себе, в самоту свою, і живе обережним, настороженим життям? Ні, не міг зараз вирішити цього, надто був сквильзований. Не хотів одразу сідати до тролейбуса, а пішов по майдані безлюдній, засніжений вулиці. Залишив у снігу свої сліди, які долукалися до тих, що пройшли тут раніше — чудово мені було! Потім я сів у тролейбус. Пасажирів спершу виявилось мало, і я приклівся очима до шибки, на якій було трохи намерзлого квіття та віття, і крізь це квіття та віття дивився на кудлаті постаті з хідників, на круглі плями ліхтарів і жовті чи сині світлові кола між ними, на ясні прямоугольники вікон, за якими ховалося буття людське: щось вони там говорили, щось робили, від чогось хвильювалися, дивилися телевізори, їли, читали, майстрували, кохалися — зараз не мав до них урази, а навіть якесь споріднення, бо і я був із їхнього світу, бо і я помалу вписувався у це місто й починав бачити й розуміти його красу і силу. Поки що я в ньому бездомний, безхатий, і той дах, який маю, тільки тимчасове пристановище, але в нього однією ногою я вступив, бо в ньому уже не сам. I все-таки чудово відчувати, що ти у світі не сам, що в тебе в нагрудній кишені є хай один, але мілій тобі номер телефону, — був певний, що цих номе-рів усе більшатиме й більшатиме.

Зійшов на Хрещатику, сніг знову припustився. Широчезні хідники проспекту були запруджені людьми, але ніхто не поспішав. Отак ніби цей сніг задавав ритм повільнім людям, що раптово забули справи й турботи, забули, що існує десятки спрутів, котрі підстукають їх, спостерігають, смокчуть із них соки, роз'єднують їх, учать ненависті одне до одного, запалують порожнечу, звалюють їм на плечі суетні дні й неспокійні ночі, що їх мусять тягти, висолопивши язи-ка — просто часом приходить такий мент, коли всі раптом відчувають себе людьми, коли сварки й пристрасті притихають, коли навіть шпики й підслухачі відчувають утому, коли вечір стає просторий, свіжий і запашний, коли хочеться дихати на повні груди, коли люди шукають одне одного поглядами, зазирають одне одному в душі, але не для того, щоб понишпорити там неситим оком, а щоб пошукати там брості любові. I я не відрізнявся від них нічим, бо і на мене так само повільно осідав сніг і завдавав по-вільному темпу: думкам моїм, і почуттям, і

бажанням. Одне турбувало: всі ці люди були мені незнайомі. Тобто, не почувався тут так, як у Житомирі на Михайлівській, де стільки було знайомих лиць, з якими хоч і не знався, але які колись десь бачив, де міг зустріти знайомих і близьких: однокласників, сусідів чи друзів, — це ж місто було мені ще чуже. Запалив сигарету і до мене відразу ж підійшов якийсь чоловік припалити. Припалив і приязно кивнув — був це такий же самотній, як і я.

Пройшов ще трохи й зустрів Колю зі своєго гуртожитку.

— О, привіт, — сказав той приязно. — Не вгостиця сигаретою?

Дав йому цигарку, ми запалили й пішли поруч.

— Я тут з одною марухою призначив свіданіє, — сказав Коля. — А вона й не прийшла. Кошмар! — він тихо засміявся.

— А чого ти, Колю, й досі нежонатий? — спитав я. — Немолодий уже.

— Воно так, — мовив Коля, випускаючи дим. — А куди ту жінку приведу? В гуртожиток?

— Знайди собі з квартирою, — показав зуби я.

— Тоді вона мені на голові сидітиме, — сказав Коля. — Не, я хочу своє мати!

— Ale нежонатий, чи дочекаєшся ти квартири?

— Да! Замкнутий круг! — сказав Коля. — Ale в приймаки не піду! I не хочу, щоб діти мої в гуртожитку плодилися. Окрім того... баби від мене чогось сахаються, а чого?

Він знову засміявся, але цього разу гірко.

— Bo вони як метелики, що летять на ліхтар.

— Да, мордою я не вийшов, — сказав Коля. — Ale нічо, якось проживу... I ну їх к чорту, тих баб!

— Через це вони від тебе й сахаються, що немилосердний до них.

— Я немилосердний? — здивувався Коля. — Ta де вони милосерднішого знайдуть?

Але я, здається, знов, чого жінки сахалися Колі, — від нього йшов гострий, важкий запах, як від козла. Чи знов він про це?

Простували якийсь час мовчки. Падав сніг...

Тим часом Іван Мар'янович порадив мені спробувати піти у вечірню школу, щоб не губити рік — для хлопця, котрий має загрозу армії, це не без значення. Я сходив, і мені сказали, що коли я дам довідку про атестацію за першу й другу чверть, мене залюбки приймуту.

— Коли батьки постараються, це не проблема, — сказав Іван Маркіянович.

— Ale ж другу чверть я не вчився.

— Живеш у корумпованому суспільстві, хлопчуку,— мовив Іван Маркіянович.— І до нього в певний спосіб треба пристосовуватися.

— Дати хабаря? — спитав я.

— Треба,— спокійно відмовив Іван Маркіянович.— Серед вовків вий по-вовчому, а серед кіз мекай по-козячому... Хай уже твої батьки стягнуться, натомість не згубиш рік. Бо коли тобі забриють лоба, згубиш не рік, а чотири — для молодого хлопця, котрому треба встановитись у житті, це забагато.

Резон був безперечний, до військових подвигів я потягу не мав, а вчитися справді бажав. Але батько мій на такі речі ніколи не згодиться.

— Знаю,— сказав, усміхнувшись, Іван Маркіянович.— Він у тебе не без донкіхотства. А по-моєму, тут нічого неморального нема. Держава зробила тебе ізгоям, хоч ти ще майже дитина. Хоче вона забрати в тебе найкращі роки, саме ті, в які людина найбільш здата до навчання. Ти змушений утikати з рідного міста й поневіртись по гурту житках, бо мав сміливість сказати одну з безсумнівних істин нашого життя. Чи морально чинить щодо тебе держава? Та й узагалі, навіщо тримати гіантську мобілізовану армію, коли весь світ уже користується арміями найманими, тобто там служать професіонали, а не хлопчаки, яким треба вчитися. Отже порівняно з тією неморальністю, яку вчинила й чинить щодо тебе держава, твоя мікронеморальність без значення. Навчання ти легко наженеш, бо хлопець здібний, отже зачінчиш школу чесно. Резон? А хабаря хай всучить не батько твій, а мати. Жінки це ліпше вміють робити.

— А коли директор на це не піде?

— Тоді переконаємося, що є директори шкіл не уражені моральними хворобами свого суспільства. Резон? Купиш — не купиш, а потогруватися можна.

— Є одне «але»,— мовив я.— Мене зацікло КГБ, воно може докопатися.

— Якщо це йому буде потрібно,— відповів Іван Маркіянович.— Але по-моєму й там осіли досить ледачі люди. Коли будеш обачний і ні в що тут, у Києві, не влізеш, ніхто тебе й не помітить.

Це теж був резон, але я вже «вліз». Віддав дім, який безперечно під наглядом тієї особливої установи, і збираюся відвідувати його далі. Отже неодноразове відвідання тієї господи буде конечно зафіксоване і мною почнуту цікавитися й тут. Але ж книжки! Як я можу відмовитися від тих книжок, щоб не прочитати їх чи принаймні погортати?

— Пораджуся з батьками,— сказав я.— Але навряд чи вони згодяться.

— Звісно, порадься,— сказав спокійно

Іван Маркіянович.— Хочу тобі добра. До речі, оті несуни, фактично злодії, що є на підприємствах чи в колгоспах, думаєш, неморальні люди? В такий спосіб вони докладають до зарплатні той додаток, що його відмовляється давати держава, аби людина могла в цьому світі сяк-так існувати. Мало в якій країні світу держава так мало платить за роботу, як у нас. А щоб існувала яка-така гармонія, існує неписаний закон: щось людина одержить грішми, а щось додасть собі натурую. Одного-двох зловлять і засудять, а на тисячі заплющуватимуть очі.

— Але ж який державі в цьому інтерес? — спитав я зчудовано: Іван Маркіянович відкривав мені речі ще незнані.

— Інтерес в одурюванні чесних, яких є ще чимало,— мовив Іван Маркіянович.— Привілейованим прошарком краде у себе вона сама: начальство й охоронні інституції мають власні годівниці і спецмагазини, пайки, розподільні; непривілейована частина, яка збагнула неморальність держави, створює це саме собі, тобто краде. Але існують ще мільйони одурених чесних людей, які згоджуються на жебрацьке існування, бо красти не вміють і не можуть. Саме на цих людях неморальна держава й виграє. Отже людині, котра хоче забезпечити безбідне собі життя, треба або увійти в керівні структури, або стати несуном, одурювати покупців, щось передпродувати, а для цього створювати дефіцити, займатися виробничими махінаціями, що інколи робиться точно й розумно, створювати тіньові корпорації чи красти у злочинний спосіб. У неморальній державі люди мусять бути неморальні і їхній кодекс формується відповідно до тих чи інших суспільних деформацій.

Те, що сказав Іван Маркіянович, мене потрясло — досі я над такими речами не задумувався. Очевидно, й сам Маркіянович належав до людей, які були деформовані у подібний спосіб, але, на відміну від інших, не підлягав деформаціям несвідомо, стихійно, а все чудово розумів. Тобто він був із тих, котрі жили б чесно, коли б чесне було суспільство, але, добре усвідомлюючи, в якій державі живе, донкіхотських комплексів не мав. Чому ж був приятелем моого батька, який належав до тих мільйонів чесних, що їх безсороно обдирала неморальна держава? Очевидно, цей чоловік не до кінця ще погас. В ньому ще не вмер потяг до чесного життя (це так здається мені тепер, раніше я цього не розумів, а просто обурився на ті тверезі, але й цинічні речі), і цей потяг був щось на зразок ностальгії: людина тужить за рідним краєм, а живе на чужині і на рідну землю повертається не збирається, бо на чужині її ліпше живеться. Отож, якоюсь частиною

дущі Іван Маркіянович був чесний і чистий, а частиною присихав.

Обдумав його пропозицію й вирішив від неї відмовитися: по-перше, батьки мої мали принижуватися перед директором школи, а друге, книжкі Степана Вітличного вабили мене більше практичних резонів, тобто я не був готовий до поринання в мул — хотів учитися не формально, а по-справжньому.

Епізод другий. НОВИЙ РІК

Десь із такими думками їхав я до Житомира зустрічати новий 1965 рік. У течці лежав самвидав, який я мав передати Славковому дядькові, — як виявилось, той був далеким родичем Вітличному, а більше, звичайно, родичем по духу. Сів у автобус житомирський, але доїхав тільки до Коростишева. Тут мені трапилося таксі, яке доставило мене до центрального майдану, а не на автостанцію — за события конспірації я не гребував.

Перш ніж прийти додому, я завітав до Славка, застав у нього його дівчину Люду — Славко награвав її на баяні. Люда пішла готувати нам каву, а я передав йому самвидав — була це стаття про суд над якимсь Погріжальським, який у травні 1964 року спалив українку Центральної Публічної бібліотеки, і ще дещо. Славко був блідий і вислаблій і оповів, що хворіє, у нього лікарі щось виявили у нирках. Поки не було його дівчини, він розказав мені притишеним голосом, що не хоче прив'язувати її до себе, але важко йому з нею розірвати, — поки що вона його тримається.

— Можливо, з жалю, — сказав Славко і болісно скривився, скопившись за поперек.

— То може тобі не лишати цього, — я кивнув на шахову дошку, під якою Славко сковав самвидав.

— Ну ні, — мовив він. — Жахливо хочеться чогось такого почитати.

Зашла Люда, несучи паруючі філіжанки, вона теж була якась притомлена, а може, і смутна. Ми пили каву, і я розповідав про Кіїв. Власне, про книжки, які прочитав останнім часом — очі в Славка при цьому розгорілися.

— А чи не міг би чогось привезти мені? — спітав він. — Бачу, незле там прилаштувався.

— Прилаштувався, — сказав я. — Книги не мої, але спитаюся.

— Спитайтесь, — мовив Славко. — Це мені допомогло б.

— Допомогло б, — сказала Люда, — коли б строгіше тримався дієти.

— Дієта — це дурниця, — скривився Славко. — Я тут духовно занидів.

Люда, очевидно, образилася, обличчя її витяглося й стало непроникне — мабуть, вважала, що при ній і при її самопожертві Славкові нидіти не годиться. Впадало в очі, що стосунки між ними вже не такі ідеальні, як раніше.

— А я все-таки кажу, що тобі потрібна найстрогіша дієта, — сказала твердо Люда.

— Потрібна, — зітхнув Славко. — Покоряюсь і слухаюся!

— Буде від того добре тобі й мені, — сказала так само твердо Люда.

Тримала себе, як сиділка, очевидно, це складало їй приємність. Але між ними сьогодні напевнě проглядала чорна кішка. А може, й не сьогодні. Мені стало чомусь смутно, я зирнув на Славка, і він гарно й тепло до мене всміхнувся.

— Що тут у вас ще нового?

— Дещо є, але не знаю, чи тобі казати.

— Обов'язково, — мовив я, — тим більше, що вже сказав. Давали про себе знати «дяді»?

— Та приходив один, розпитував про тебе. Чого поїхав і куди?

— І що ти сказав?

— Що вони надто могутня організація, аби такі дурниці випитувати в майже нерушного каліки. Вдавав із себе ледве не мого приятеля. Казав, що ти даремно втік, вони б тебе не чіпали. Я й питаю: «А те, що ви виперли його з кочегарки?». — «Ну, це не ми, — сказав. — Це начальник ЖЕК-у, перестрахувався!»

— Все це речі чудові, — мовив я. — Але чому не хотів мені цього казати?

— Бо не про те йдеться, — сказала, якось дивно підтиснувши губи, Люда. Славко зирнув на неї так, ніби хотів, щоб вона прикусила язичка.

— Є щось страшніше?

— Не страшніше, але неприємне.

— Артур з'явився з Ларисою, і вони тепер нерозлійвода, — шорстко промовила Люда.

Славко знову зирнув на неї вовком, а я сидів ошелешений.

— Артур із Ларисою? — спітав я. — А як же підохри?

— Артур переконався, що Ларису ми даремно образили. Вона вважає, що ти винен, — трохи силувано заговорив Славко.

— Ну, це не така вже страшна новина, — мовив я, роблячи байдуже обличчя й чудово знаючи, що це всі бачать, бо воно роблено байдуже. Все-таки вразився, бо таємо вирішив зустрітися з Ларисою, адже там, у Києві, вона не раз мені вважалася, я тужив за нею і не ховався з цим перед самим собою.

— Коли признатися відверто, — мовив я, — у мене з Ларисою нічого й не було. Вона тільки вдавала, що моя дівчина.

Обое мовчали й дивилися на мене, як на безнадійного брехуна, котрий хоче врятувати свої чесноти, хоч я казав щиру правду. Але був і брехуном, бо Ларису любив. Любив тоскою і від початку безнадійно.

— Артур дуже соромиться,— сказав Славко,— бо вважає, що повівся щодо тебе не по-братському. Але та мала бестія його, здається, серйозно окрутила, і він втратив голову.

— Вони тепер нерозлийвода,— задоволено пропрекла Люда.

— Перестан! — обурився Славко.

— Я сказала те, що є. Маєш доброго, незрадливого товариша,— вона підтисла губки, як святоша, а оченята її при цьому задоволено сяяли.

— Усе це дрібниці й дурниці,— сказав я, а щоки в мене палали.— Ні, в мене з Ларисою й справді нічого не було.

— Отже ти спокійно відійдеш? — не без презирства спитала Люда.

— Ні, чого ж. Викличу його на дуель. Ви із Славком будете секундантами. Артура я вб'ю, Ларису зв'яжу й завезу до Києва. Умкну, як в давнину казали.

Славко розреготовався.

— О! — задоволено мовила Люда.— Він уперше засміявся за цей місяць. Шкода, що ти від нас поїхав, а то він зовсім скис.

Славко пропустив ці колючки повз вуха. Схопив мою руку й потис.

— Ти молодець,— сказав.— Згоджуєшся бути твоїм секундантом.

— А ти? — спитав я у Люди.

— Зовсім не смішно,— відповіла вона.— Усі ви, як хлопці,— шмати! Є речі, з яких не сміються.

— Що ж пропонуєш? — спитав Славко.

Але вона не відповіла. Хотіла, мабуть, доказати, що жіноча логіка, як і психіка, не забагненні.

Треба було звідси йти. Конче залишитися на самоті, щоб переварити все, що почув. Пори все, був я уражений, і вони це так само чудово знали, як і я сам. Через це мене не затримували, і я опинився на вулиці. Хрумтів сніг під ногами, а над головою стояло сонце. Саме оте, котре світить, а не гріє. Хотіло обдивитися землю, яка завершувала рік, бо на тій землі повзують такі чудні мурахи як я чи мені подібні. Мураха, котра повзе стежкою і слухає, як хрумтить під ногами сніг. Але був більше спокійний, ніж сподівався. Бо давно знов, що Артур у Ларису захочаний, а та мала бестія, як назвав її Славко, не могла того не помітити. А ще я знов, що мала бестія пристала до мене з примхи, а не любові. А ще мала бестія напевне хотіла поститися мені, бо я, хоч мене не любила, посмів покинуті її й поїхати в невідомому на-

прямку. Як же їй, бідолащі, інакше помсти-тися, як не окрутити моого найліпшого друга. Славко тут відпадає, а Артур дивився на неї, як теля. Отож тебе було взято на налигача — акт помсти відбувся. Про це свідчить хоч би те, що я йду стежкою вражений, і сніг хрумтить під ногами, ніби сміється з мене. Я сам сміюся з себе, але, очевидніше, плачу. Бо не пускав малої бестії в серце, коли був із нею (і це вона знала), а пустив через ностальгічне почуття. Пустив, і вона там, на віддалі (бестія ж!) це безпомільно відчула. І непомильно збагнула: ось він, момент помсти!

Вийшов на більшу вулицю, Чуднівську, де котилися повз мене авта. Сніг під колесами розставав, і авта були забрьохані. Зальопані були й обличчя пасажирів, які іхали повз мене в тролейбусі. Спускався Чуднівською вниз, і прирічкові горби здалися мені покинутими друзями, до яких я повернувся. Відчув, що неїмовірно скучив і за цими горбами, і за вулицею, що падала вниз у річкову долину, а тоді підіймалася вгору. Там був мій батьківський дім, і я вже ні про що більше не гадав, як блудний син, котрий повертається додому.

Але прийшов у порожній дім: батьки були на роботі. Дивно порожня, така знайома хата у дві кімнати зі сволоками й покладеними на них дошками. Великі вікна із тюльовими заїсами, стара, ще довоєнна шафа, в якій малим я ховався, лякаючись домашніх духів, хоч їх зовсім не треба було лякатися,— небезпечні були духи не домашні, а вуличні. Колись на наших вікнах були віконниці, якими ми затулялися від ворожого наводолішнього світу, потім віконниці зняли, хоч ворожий навколошній світ не перестав існувати. Дивився сірим погаслим оком телевізор, який недавно у нас з'явився, мовчав пластмасовий радіорепродуктор — колись у нас репродуктор був чорний, круглий, як вухо. Я зайшов до своєї кімнатки — все було так, як тоді, коли звідси поїхав. Ліг із задоволенням на ліжко й заплюшив очі. Було мені тихо й затишно, хоч на дні серця жевріла спіраль — моя недавня ураза. Але тут, у тиші рідного дому, та ураза здалася мені дрібною і смішною. У хаті було прохолодно, і я натяг на себе пледа. І мені раптом захотілося, як і тоді, в дитинстві, коли ховався від світу у темряві шафи, натягти пледа на себе, сковатись у його темряву, зменшитися й закоюбнути. Лишили світлим тільки кутик мозку, а все інше хай не існує. Прослухати тишу й погасити розжарену спіраль на дні серця.

І переді мною попливли обличчя: директора школи, Софії Вольфовної, чорного ангела, Славка, Артура, Лариси, Степана Вітличного, бетонника Колі, Івана Маркіяновича, його жінки й дівчат, бібліотекарки з пишною кучугурою сірого волосся, своїх хлопців із бри-

гади на заводі, начальника ЖЕК-у і його посланиці, моїх колишніх змінників — кочегарів, батьків Лариси та її гостей, високого й гарного її залицяльника-«чителя танців», Аллочки, Артурової сестри, приятеля Степана Вітличного Євгена і Степанову добродушну дружину, що подає нам каву, братів Горбачів у Львові, безногого інваліда, що підкотив до мене й попросив запалити, дівчини з Михайлівської, що мене хвилювали і з якою я крадьки перезирається, моїх батьків — оце він і є, той маленький світ, у якому я обертається, одна із мікроструктур світу великого, що її освітила моя свідомість. Як це мало порівняно з неозорістю людських облич, які заселили земну кулю. Ні, ми й справді ніби мурашки, бо й мурашник наш невеликий. А ще існує над головою небо, і в ньому безмежна кількість отаких земель, як наша, і немає тому небові ні кінця, ні краю. То що ж ми зі своїми болями, пристрастями, переживаннями, радістю і смутком порівняно із небом, якому нема кінця і якого й зображену не можна, бо зображену безмежне — це все одно, що померти. Кожна людина, померши, думав я, стає часточкою того безмежжя, тобто нічим, адже те, що буває до початку і після кінця — і є безмежжя, а значить ніщо. І світ наш, і ми, і пристрасті наші, думав я, — це короткий сон між холодного й байдужого ніщо: те, що було раніше, уже не наше і його нема, а того, що буде, знати нам не дано. Отже наш тільки сущий день, власність суща мить, яку переживаємо, і ця мить і є справжнім життям. І все-таки відчуває, що колись не стане отієї плиткої, протяглої, яка постійно з нами, сущою миті, струснуло мене спазматично жахом — я скреготнув зубами й дернув себе нігтями. Ні, я не хотів пригасання, бо все в мені запротестувало, кров од того швидше побігла по жилах, я боявся пригасання, хотів повнокровно бути у своїй постійно плиткій сущій миті, боявся її втратити, хоч світ, у який мене пущено, дурний, жорстокий і безнадійний. Я глибше увійшов у темряву, яку скупчив біля себе, якою оповив мозок свій, — і побачив дім у саду, з другим мансардним поверхом, зі слабко освітленими вікнами, з рипливими дверима, із дерев'яними сходами на мансардний поверх. Внизу сиділа, вдягнена у чорне, жінка, яка розкладала карти, а в кутку, де світилося дві свічки в каїдеябрах, сестра моя грала на фортепіано етюди Шопена. Я ж увійшов у цей дім, по дорозі нарвавши жовтих із рум'янцем яблук і підійшов до столу, на якому розкладався пасьянс, і раптом покотив ті яблука по розкладених картах, впереміш яблука життя, смерті, спокуси, — і моя старенька тітка раптом розсміялася, мов дівчинка.

— Славолиш? — спитала вона. — Що за жарти?

— А це зовсім не жарти, — сказав я. — Давайте выберемо собі по яблуку.

Сестра крутнулася на дзиглику, встала, підійшла до столу, обличчя в ній було, мов крейда. Простягла білу, як крейда, руку й потяглася до яблука смерті.

— Ні! — вигукнув я. — Бери інше!

Біла, як крейда, рука потяглася до іншого яблука, і це також було яблуко смерті. Я прикусив губу й безгучно заплакав, а моя старенька тітка лукаво примрежила око й потяглася до яблука спокуси.

— Брати це? — спитала лукаво.

— Як хочете! — мовив я і побіг на сходи, grimлячи чобітми.

— Чому не роззвучся? — закричала тонко тітка, я озирнувся й побачив сестру свою в темному, білу, мов крейда, яка тулила до грудей яблуко смерті. І я не витримав цього видовища й побіг по сходах далі, і вони повели мене зовсім не в мою кімнату, а в інший часовий простір, у підваль, в якому сидів закутий у заліза архімандрит Мельхіседек Значко-Яворський, тобто так само я. Саме в цей момент розчинилися вгорі двері, і в них ввалилися козаки, які прийшли звільнити мене з неволі. Мене вивели, взявиши під руки, нагору, і я засліпився яскравим сонцем.

— Отче, — сказали мені козаки. — Казали, що цариця Катерина нас підтримає, а вона послала проти нас військо. Чи зрадила нас чи, може, мали облуду ми? Скільки разів ми потрапляли в таку облуду і скільки разів нас одурено було? То що ж нам тепер робити, отче, адже не встоїмо?

— Це мій гріх! — сказав я самимі вустами. — Не можна сподіватися на того, хто тебе ненавидить і зневажає. Сховаймося у покору, коли не можемо відвоювати собі волі, збережімо хоча б думки про неї, аби передати їх дітям нашим!..

Вони стояли довкола мене: вусаті, мужні, жилаві, але незвично смутні, повпушки руки із шаблями, на яких вилискувало сонце, і я пішов у шерезі між них, пішов, опустивши голову й шепотчи молитву, знову-таки в інший часовий простір, якого раніше ще, здається, не відвідував. І побачив, що переді мною двері шинку, а на плечах своїх відчув убогу одежду мандрованого дяка, в шинку ж стояв довгий стіл, а за столом сиділи люди, які всі разом обернулися до мене.

— Гетьман Іван Мазепа впав, — сповістив я. — Безтязно тікає у степи разом із тим, на кого сподіався. Темна ніч приходить у наш край!

— Отже, ти назавв царство його пресвітлої царської величності темною ніччю? — вкрадливо спитав чоловік у козацькому кун-

туші з круглою, як гарбуз, головою — його й прізвище було Гарбуз.

— Так,— відповів я.— Плачу на прийдешнє своє і наше. Бачив оце щойно на небі знаки: меча, зорю і відрубану руку, з якої стікає кров. Коли не вірите, вийдіть на двір і подивіться.

Всі вискочили надвір і побачили серед неба знаки: меча, зорю і відрубану руку, з якої стікала кров. Люди попадали на коліна і звели угору руки, молячися. Не впав тільки один Гарбуз — за столом він здавався великий, а на ногах був малий, коротконогий, з важким тулузом і круглою головою. Схопився за ту круглу голову й побіг геть.

— Заплачено, люди добре, на майбуття свое,— мовив я.— Бачимо віці знаки, а ці знаки увіч не на добро!

Потім знаки з неба почали пропадати: зникла спершу рука-мітла, по тому меч, лише одна велика зоря лила на землю червоне моторошне світло, ніби це з неї струміла кров.

Ми встали, пішли в шинок, і шинкарка поставила нам горілки. Пили ту горілку із поставця й пошепки перемовлялися. Говорили про біди, які впадуть на вітчизну нашу, Україну, і про те, що не зможемо їх відвернути. Що тепер у нас немає сили, аби захиститися, бо сила та у ворожих руках. Що нам виклює північний орел очі наші і серця — станемо сліпі й нечутливі. Сидітимемо біля власних корит й плямкатимемо, як свині. І з нас дергимуть шкуру і топтимуть сало для північного орла. І повіримо, що не тільки ми, а цілій світ сліпій, а серця в усіх нечулі. І будемо підхлібно служити північному орлові, і за ласку матимемо, коли він плюнє нам ув обличча. Ось про таке говорили ми, пускаючи по колу поставець і сидячи за столом, освітленим тільки однією свічкою. І сиділи б, може, більше, коли б не відчинилися двері і в них не постав карлик у козацькому кунтуші і з круглою, як гарбуз, головою, він і прозивався Гарбузом. За карликом стояли москалі.

— Проголошує слово і діло государеве! — сказав дзвінким хлоп'ячим голосом карлик Гарбуз.— Ці люди говорили проти його пресвітлої царської величності. Марновірно казали про якісь знаки на небі, а я в небо дивився і ніяких знаків не побачив!

Москалі дзв'якнули зброею і ввійшли у шинок. Зайшов і офіцер, витяг шаблю й проголосив голосно:

— Іменем його пресвітлої царської величності, государя нашого, ви заарештовані...

Отаке чудне привиділося мені в короткому забутті чи півні, чи в маренні, коли приліг на ліжко в порожньому своєму домі. Вдарили двері — зайшла мати. Пішла поцілувати мене, вся засвітившись од радості.

— Холоднішає наніч,— сказала.— Я тaka рада, що ти приїхав. А ми вже думали з батьком святкувати Новий рік самі. Він ще не прийшов?

Але він уже прийшов також. Стояв у прочілі кімнати, як завжди, притомлений і смутний, і всміхався до мене славною усмішкою.

— Чудово, що приїхав,— сказав він,— бо ми вже з матір'ю трошки й засумували.

Я помітив, що горить уже електричне світло, і це світло падало просто на батькове обличчя, і ще я помітив, що те обличчя мені невимовно рідне і знайоме, як і друге, жіноче,— материне. І радість, яка широ струмувалася із тих лиць, була трохи й таємнича, бо всі новорічні ноці таємничі, бо ми підійшли до чергового рубежу, який готувалися переступити, і нам від того сумно й радісно водночас. І це так чудово, коли тобі, мандрівникові, можна повернутися додому, бо що ми в цьому світі без дому й родини? І я відчув, як в мене спадає брила тільки-но побаченого видіння, брила отих різних часових площин, у яких блукало мое «я»; як добре, що тих часів уже немає! Але в глибині душі я знов, що це облуда, бо минулі часи є, а я в цій хаті уже не господар, а гість, що самотність моїх батьків не зникне від того, що я приїхав їх навістити,— вона тільки починається.

— Що ж,— сказав я, встаючи,— будемо святкувати Новий рік!..

І ми святкували Новий рік. Просто й буденно, як це робили не раз: трохи випили, трохи поїли, а потім вирішили з батьком прогулятися. Мати від проходік відмовилася, ніби відчуваючи, що між нами поведеться чоловіча розмова, отже залишилась у дома. Ми ж одяглися, пожартували з матір'ю, звінувативши її за домосидність, і вийшли надвір. І раптом зупинилися вражені: серед неба висіли меч, червона зоря і відрубана рука, що нагадувала мітлу, з якої точилася кров. Безмовно стояли, закинувши діди неба голови, а знаки серед неба почали мінитися, розставати, нарешті зникли.

— Що це було? — спитав батько.— Дивні речі!

— Знаки небесні,— мовив я і раптом відчув, що говорю це не своїм голосом, а голосом мандрованого дяка з початку XVII століття, власне з 1709 року.— Ці знаки увіч не на добре!..

— Віриш у такі речі? — спитав батько.

— А ти?

— Не знаю... Поживемо — побачимо. Зрештою, з новим правлінням сподіватися чогось доброго годі,— він раптом засміявся.— Ні, я не вірю в небесні знаки!

Пішли по засипаній снігом вулиці, машини тут не ходили, приморозило, сніг рипів, і кроки наші голосно відлунювали. Вікна ще

здебільшого світилися — люди святкували. Небо було чисте, і місяць обливав нас, відкидаючи сірі рідкі тіні. Я розповів батькові про свій сон-видіння, він слухав уважно, але мовчав.

— Тобі нічого не ввижалося подібного? — спитав я.

— Багато чого може ввижатися,— сказав батько.— Не надавай цьому значення.

Але я бачив, що він був уражений. Щось я у ньому зацепив сокровенне. А може, його вразили ті знаки на небі, і він хотів мене спокоїті.

Вийшли на Чуднівську, тут стояли ліхтарі й світили, вряди-годи проїжджали машини. Того знаходилися люди, які замість того, щоб святкувати, мали обов'язок кудись їхати. Дивний усе-таки цей світ!

Я розповів батькові про Івана Маркіяновича і про його пропозицію: може тому, що ми проходили позв школу.

— Справді таке запропонував? — спитав батько.— А що сам про це думаєш?

— Думаю, що це дурне,— мовив я.— Коли вже чогось досягну, то в чесний спосіб.

Батько зирнув на мене коротко, і ми йшли якийсь час мовччи. Яскраво палав над головою місяць.

— Добре, що так думаєш,— нарешті сказав батько.— Ні я, ні мати навіть з любові до тебе цього не могли б зробити. Я точно ні, а з матір'ю можеш поговорити.

— Не збираюся! — сказав я.— Хай буде, як буде!

Баатко знову довго мовчав.

— Бачиш, Іван Маркіянович має рацію,— сказав глухо.— Люди тратять те добре, що мали, і чинять це не зі своєї волі — до того їх примушує життя. Раніше казали: не вкради, а тепер люди думают: у такого, як сам, не вкради, а в державі можна, бо вона в нас не просто краде, а грабує. Колись казали: не убий, а тепер нам щодня торочати: ворогів треба нещадно нищити, а ворогом звуть не тільки того, хто йде проти нас війною, а й того, хто інакше думає. Колись люди боялися суду Божого й кари, а тепер їм сказали, що ніякої кари й суду нема й не буде. Значить людина, мов той пес,— батько показав на великого рудого пса, що перебігав дорогу,— вбий його — і це буде купа стерва. Отож люди й стають стервом і самі, і в душі.

Це була нечувана річ, щоб батько говорив аж так багато. Здається, йому було нелегко говорити, бо вичавлював із себе фрази, короткі й кострубаті; можливо, й висловлював свої думки й не такою лексикою, як я записав, кострубатіше й простіше, але суть його слів віддав точно. І тут він виклав мені свою житейську програму, за якою жив і якої хотів дотримуватися до смерті. Знову-таки не нама-

гатимуся точно відбити, якими словами це казав, бо не зумію того, а спробую коротко передати смисл тієї системи. Отже батько мені в ту новорічну ніч звістив таке.

Колись до революції була лиха, жорстока, немилосердна й тупа держава. Держава для панів, сказав батько. Отож, для панів вона все робила, а людям не давала нічого: селянам — землі, і це для того, щоб працювали на пана, а не на себе, а робітники також працювали не на себе. Ця держава розстрілювала демонстрації, нищила тих, хто думав інакше, русифікувала неросійські народи, щоб вони не захотіли жити по-своєму, тримала народ неграмотним, але морально його не нищила. Прийшла нова влада, казав батько, і пообіцяла людям рай земний. І люди їй повірили. Але нова влада стала гірша за стару, бо пани з'явилися нові, а люди як були рабами, так ними й залишилися. Тільки тепер пан не називається паном, пан ніби сковався у собі, але живе не менш розкішно, як пани стари. Людям дали змогу пізнати грамоту, але повторну, їх навчили читати, але тільки те, що дозволяли, їх навчили писати, але тільки те, що дозволено. Їм говорили одне, а робили інше. Говорили, що все роблять за- для них, а робили все тільки для себе. В селян зовсім забрали землю й відучили любити її, бо вона була не їхня. Робітникам сказали, що заводи й фабрики їхні, але вони так само працювали, як і до цього, тобто як раби. Яка їм, зрештою, різниця: чи працюють вони на хазяїна, чи на державу? Але різниця є. Хазяїн хотів, щоб робітник працював більше і за більшу роботу більше платив. Держава ж боялася, щоб робітник не став заможний, інакше він стане незалежний. Отож, вона не давала йому заробити більше норми, а коли він виробляв більше, зрізала розцінки. І робітник також ставав лінівий, а що заробляв мало, то починав красти й махлювати, тобто і у випадку із селянами, і у випадку з робітниками держава почала нищити людей морально. Безчестя й брехня стали нормою суспільства, отже все почало будуватися на брехні, секретах, таємних розпорядженнях і без ніяких законів...

Я був заскочений. Виявляється, батько мій був ще більшим вільнодумцем як я, прийнятим більше за мене розумів. Ніколи раніше не вдавався зі мною в такі розмови, хоч ми жили поруч усе життя.

— Живемо в крайні брехні і брехунів,— казав смутно батько.— А брехню треба захищати, це правда захищає себе сама. Через це у нас така велика армія, стільки багато шпиків і така могутня у нас політична поліція. Нам кажуть, що біле — це чорне й навпаки, а коли хто сумнівається, того — під ніж.

Отож всі дружно кричать, що біле — це чорне, а чорне — це біле!

І тут він виклав свою теорію життя, просту, але й несподівану.

Поділ людей на панів і простих був і є і завжди буде, але не тим люди між собою різняться — то різниця позірна. У світі є люди й болото, сказав батько. Болото — це ті, що рвуться до чинів, обставляють свої конури чи квартири, обвішують себе ціцьками чи пишними тканинами, болото невдоволиться, злоститься, заздрить, топить брата свого, хоче стати чи підскочити у вищі начальнички, краде, вдається до пияцтва, розпусти, чинить злочини, освячені державою чи й не освячені, намагаються більше й краще з'їсти й випити, менше працювати, а більше взяти — і кінця і краю їхнім потребам та апетитам нема. Це не люди, а істоти, сказав батько, вони земля і в землю перетворяться. В їхнє число входять пани й непані, освічені й неосвічені чи малоосвічені, вищі й нижчі, бо всі одному Богові вклоняються, і імення тому Богові — коріто. Рвуться до модного, блискучого, розцількованого, дорогоого, смачного, солодкого, але душі їхні як дупла гнилого дерева, тобто душ у таких людей нема. Це, можна сказати, люди-тварини, які нічим не різняться від собаки чи корови, чи кота, вовка, барана і так далі. Одне слово — вони болото. Але є між них і люди (освічені, неосвічені чи малоосвічені чи й неписьменні), які байдужі до модного, блискучого, дорогоого, не ганяються за чинами, посадами, місцями із вищою платнею і за кращою їжею. Головна їхня турбота в цьому світі — здобути, виховати і зберегти чисту душу. Вони не вкрадуть, не уб'ють, не будуть заздростити, ненавидіти, не чинитимуть зла біжньому, бо нічого не хотітимуть у того біжнього зібрати, вони просто, чесно й порядно живуть. Байдуже, чи моляться вони Богові чи б'ють йому поклони, чи мають його образи і схиляються перед ними, вони можуть навіть не думати про Бога, але саме їх обрав Бог і саме вони його сини. Саме завдяки їм світ іще тримається, і його не можна назвати бедламом та бардаком. Кінець світу настане, сказав батько, коли вмре із них останній. Але поки хоч один житиме, світ триватиме, бо саме вони і є цей світ.

Цього разу я був не просто заскочений, а вражений. Тільки тепер зрозумів, чому Іван Маркіянович назвав моого батька дон-кіхотом — батько викладав свої погляди і йому. Але яка різниця між ними та його думками!

— Все це розказав тобі, — мовив батько, мерзлякувато поводячи плечима, — щоб ти зрозумів: чому ні я, ні мати не під демо купувати тобі довідки. Щоб не думав про нас погано і щоб не вважав, що ми не любимо тебе.

Саме тому не під демо, що любимо тебе!

— Але я ж цього не вимагаю! — вигукнув я.

— І чудово, що не вимагаєш. Ми дуже б хотіли, щоб ти вчився, але освіта з тебе людини не зробить. Людину із себе можеш зробити сам. І коли тобі не вдасться здобути освіти, це ще не значить, що ти станеш ущербним. І з освітою людина може бути болотом, а людина проста й убога піднестися вище царя, коли той — болото, а вона — з душою.

— І мати теж так думає? — спитав здивовано я.

— З жінками діло складніше, — мовив батько. — Вони, бідні, більш підвладні капостям цього світу і цінять речі серцем, а не розумом. Серцем вони багатші нас, чоловіків, через що й серед них є багато людей, а не болота. Але є серед них чимало й болота. Ми, чоловіки, повинні усвідомлювати своє добро і зло, а в них воно часто проявляється натурально.

— А ти вірши у Бога? — спитав я.

— Колись вважали, що Бог у вірі нашій, а мені здається, що й без нашої віри Бог є Бог. Коли віра допомагає людині стати людиною, то хай вона буде, а коли стає ще одним мракобіссям, то це не Божа справа, віра ота, а чортяча. Тому віруючий може бути далі від Бога, як невіруючий. Вірити треба в добру людину і в добро на світі, а не в Бога, бо Бог вищий нашої віри чи невіри. І той, хто Бога хвалить і той, хто Бога проклинає, однаково безумний, бо Бог вищий нашої хвали і проклят.

— Дивні речі кажеш, — мовив я. — А як бути з тими, в кого трохи добра, а трохи зла, трохи світських прагнень, а трохи духовних. Чи не може бути гібріду болота й людини?

— Може й такі є, — мовив батько. — Це люди лукаві.

— А коли не лукаві?

— Тоді це люди неосвілені. Вони ще не пропащи. Коли ж лукаві, то вони так само болото, а може, й більше: справжнє болото своєї твінності не усвідомлює, а ці усвідомлюють. Немає гіршого у світі від зрадників, провокаторів та лукавих — вони не просто болото, а смердюче болото. Людина з чистою душою не може бути лукава.

Ми повернули й пішли назад. Мороз пріпікав обличчя, місяць підивився вгору і став менший, але не блідіший. Уся земля була залита тріпотливим сяйвом: від снігу, ліхтарів і місяця. Батько закурив. Я витяг сигарету й собі. І як того разу, коли я його зустрічав із роботи, він коротко зирнув у мій бік, але не сказав спершу нічого. Але, помовивши, спитав:

— І давно ти куриш?

— Вже з рік.

— Гаразд. Чоловікам це потрібно.
Я припалив від його цигарки. Йшли мовчкі й пихкали.

— Ну, а як щодо боротьби за добро? — спитав я.

— Не знаю,— відповів батько.— Все залежить від людини. Одній треба боротися за добро в собі чи світі, а іншій у добрі жити. Одного треба стерегтися: щоб, борячись за добро в інших, не забував про добро в собі. Бо тоді приходить біда. Коли ж казати про мене, то я вважаю: у добрі жити ліпше, ніж боротися за добро. Бо коли людина живе в добрі, вона зла не сіє, а той, хто бореться за добро, може засліпитися, і добро в його душі зігнє. — Він подумав трохи й додав.— Ні, я проти революції, бо вони приносять більше зла, як добра. Я за людину з чистим серцем. Але чи у волі Христа було, що його розп'яли?

— Без революції мерзотні режими не впадуть,— мовив я.

— Впадуть,— сказав батько.— На те обов'язково приде час. Зрештою, й революції не чиняться з волі людини, а з волі Божої.

— А мерзотні режими?

— Ну, це у волі дияволів. Адже на землі його царство.— Батько знову трохи подумав.— Ні, я проти боротьби. Бо тоді з життя вилучаються добрі, а лишаються лихі чи болото. Батогом обуха не переб'еш..

Ми дійшли до хати. Наші вікна світилися, мати нас чекала. Сиділа сама за столом і чекала.

— Не спитала, чи прибирати зі столу,— мовила вона.— Чи, може, ще поїсте?

— Поймо і вип'ємо,— сказав батько.— Можна якусь ніч і не поспати. Але чи не ліпше у тиші?

Телевізор був увімкнутий, там передавали якийсь галасливий концерт.

— А я хочу подивитися,— мовила мати,— бо ви, чоловіки, такі нудні!

Хто любив казати подібну фразу? Звісно ж, Лариса. Зрештою, я знав матір більш позірно, як з глибини, більш у побуті, як у душевному спілкуванні. Зирнув на неї уважніше: всміхалася до мене самими очима.

Телевізор ми залишили не вимкнутим. До настрою щойно відбутої розмови ота штучно організована веселістьувіч не підходила з її шумом, гамом, банальним співом, не менш банальними жартами й обличчями, але матері все те подобалося. Ну, і хай! Ми випили, пойшли і відчули втому — вже не було більше сили ні їсти, ні пити. Я це побачив по батькових притлумлених очах — були пословілі і тільки на дні їх вряди-годи спалахували іскорки; він, очевидно, й досі переживав те, про що мені говорив. Але вже був здоланий ніччю, їжею, трунком, так само,

зрештою, і я. Мати миттю відчула цей наш настрій.

— Прибирати зі столу?

— Прибирай,— сказав батько.— Я вже Новий рік зустрів.

— А я ще телевізора подивлюсь,— мовила мати.

— Постели нам у тій кімнаті, а сама дивись,— сказав батько, позіхаючи.

Мати пішла стелити, а ми залишилися знову сам на сам.

— Як же тобі ведеться в тому Києві? — спитав батько.

— Приживаюся,— всміхнувся я.— То чудове місто.

— А нам без тебе самотньо,— сказав батько.— Відверто кажучи, мені не хотілося б, аби ти нас покидав... Ale рано чи пізно... Принаймні, знатимеш, що в тебе є куди повернутися. I що ти не бездомний блукач.

— Так,— сказав я.— Сьогодні це відчув.

— I слава Богу! — коротко мовив батько.

Він уже засинав. Загалом, трунків уживав мало, а коли вживав, то його відразу ж після невеличкого збудження тягло на сон. Зараз уже не міг боротися зі сном і втому.

— Постелила,— сказала, входячи, мати.— Ти теж, сину, лягатимеш? Ми з тобою ще й не поговорили доладу.

Сказала це особливим тоном. Здається, хотіла відіслати батька, а побути зі мною сам на сам. Більше того, хотіла, щоб я виділив їй окрему увагу, просила про це поглядом лагідних і усміхнених очей. Ale я чомусь не піддався на цей її поклик — незвід'чому подумав, що розмова з нею заперечуватиме розмову з батьком, а зараз цього не бажав. Хотів залишитися сам і трохи подумати. А може, й не подумати, а ввібрati в себе затишок рідного дому. Okрім того, мене, як і батька, дратував телевізор.

— Лягатиму,— сказав я.— У мене вже очі палають.

І вона відразу ж здалася.

— Лягайте,— мовила.— А я трошки посиджу.

I ми залишили її саму, один на один із телевізором, в якому вона бачила, можливо, веселє, багате, безтурботне життя, повне танців, співу й веселошів, гарних чоловіків та жінок, життя казкове, віддалене і через те принадне; чудово знала, що ніколи його не доступиться, тож доступалася до нього хоч так, ілюзорним у нього входженням, бо тут, у реальному житті, її доводилося існувати сірим буттям разом зі своїм не зовсім її зображенням аскетом, чи, вірніше, стойком, моїм батьком, і її було, очевидно давно нудно від думок, які той безнастанно повторював і від його непорушної затяжості бути в цьому світі яснодухим. Тож її, як кожну

жінку, вабила до себе ота казка, що її досить уміло розігрували понурі політичні дядьки, котрі подавали своєму народові цю штучно розіграну веселість-жвачку для тимчасового одурманення, бо чудово знали: людина потребує казки, вона мусить про щось мріяти. Отож, хай мріє, сидячи напівсонно проти голубого жерла, по-дурному приладивши свої мрії до того, що її показують: веселий розгін танцю, жарти, розкішно вбраних жінок, блискучозубих чоловіків, серпантин, чудову ялинку, вибухи пляшок шампанського, лискучі келихи, усмішки, сміх, заклично блимаючі очі, обійми, тости, віншування, мішурна розкіш урядження — як це далеко від того, що є в її житті насправді: убогий дім, небагата уча, проста мебля, підпилий чоловік, який покинув її на самоті і байдужно хропе, і йому немає діла до її мрій та смутки, і відчуває своєї немолодості, отієї гості, що зупинилася на вступі убогого її житла й вишкірює попсовані зуби. Та гостя має лице зморшкувате, як дубова кора, має очі пригаслі й запаморочені, має костура в кігчастій, сухій, майже чорній руці і торбу за плечима — ось він образ самотньої старості.

Про таке думав я, лежачи без сну в своїй кімнаті й слухаючи батькове хропіння; я думав про те, що батько мій, відкидаючи «звади світові», щось тратив, бо по-своєму заперечував красу світу, яка існує незалежно від суспільних гараздів чи негараздів, тратив відчуття чудової казки життя, до якої людина все-таки натурально тягнеться, і хай та казка підміняється найнікчемнішим сурогатом, людина все-таки досягає її хоч не реально, а ілюзорно, бо без такої казки вона починає пригасати, якою б міжною, сильною і само-відданою власним дефініціям не була; більше того, в цьому, можливо, одна з її неперейденних драм...

На цьому я заснув, і мені приснилася кочегарка, в якій я недавно працював, була вона чорна, закіптужена, але з неймовірно високою стелею; власне, їй стелі у ній не було, а чорне й непрозоре небо з розсипаними блимотливими зорями. І в цій кочегарці, біля печі, почав раптом, як атомний гриб, повільно виростати золотий бовван. І виріс він заввишки шістдесят ліктів, а завширшки шість ліктів. А був цей бовван такий: голова — з чистого золота, груди й рамена — зі срібла, нутро його і стегна його — із міді, голінки його — із заліза, ноги частково із заліза, а частково із глини. А зі сходинок, що вели у підваль, почав повільно сходити начальник житлоуправління у всій солдафонській величині й тупості своїй. І за ним пішли всі працівники житлоуправління, директор школи, Соф'я Вольфовна і Софія Іванівна, і інші вчительки мої. За ними ступав, склавши

за спиною кажанячі крила, чорний ангел, на голові в нього виростали срібні роги, а сліди свої і тих, хто вступив сюди, замітав шовковим китастим хвостом. Ішли начальник житлоуправління, і всі сатрапи, заступники, підсатрапи, радники, скарбники, судді, урядники, округові володарі, військові у будьонівках і міліціонери, а бовван сяя моторошним синім світлом, і блиск його був страшний. Тоді з'явився раптом сірий чоловік, властиво, чоловічок, голий, ніби попелом обсипаний, з сірою маленькою голівкою, приклав до рота металевого рупора (Господи, як це я його зразу не впізнав, адже був це Борис Якович Білик, наш учитель фізкультури і військової справи!) і крикнув рупорним голосом:

— В піраміду становись!

І всі ці люди: сатрапи, заступники, підсатрапи, радники, скарбники, судді, урядники, округові володарі, військові у будьонівках, міліціонери, вчителі раптом почали лізти один на одного, штовхаючись і поспішаючи. Ставали одне одному чобітами на плечі, на спини й на голови, а по них дерлися нові й нові. Тоді задизичав угорі і спустився маленький вертоліт, підчепив гаком за військовий пасок начальника житлоуправління, бережно підняв його й поставив на вершок піраміди. А звідусіль побігли із батогами чи, властиво, з бичами одягнені в цирковий стрій люди з песячими головами й почали бити по спинах тих, котрі не встигли стати в піраміду. При цьому вони гарчали й гавкали, як пси, а інколи кидалися й кусали немоторних. І немоторні ставали моторними, а песяголовці оточили піраміду і сторожили її, напружено вдивляючись, щоб не порушився лад...

Я не додивився цього сну, бо прокинувся. Уже світало, батько не хропів, а спав і всміхався уві сні, обличчя його було міле і щасливе. Мені захотілося вийти, і я тихо пройшов у другу кімнату. Телевізор, ясна річ, був вимкнений, стіл прибраний і відсунутий до стіни, мати спала, загорнувшись у ковдру. Я пройшов на кухню, вдягся й вийшов надвір. Все було сіре: повітря, небо, сніг; небо захмарилося й повільно падали рідкі сніжинки. Стояла глибоко тиша — все навколо спочивало. Задзвонив ланцюгом собака, підійшов до мене і глянув розумними, відданими очима. Я погладив його, і він спробував лизнути мені руку.

— З Новим роком! — сказав я йому, і пес раптом дзвінко й привітно гавкнув, ніби привітав мене. Я знову погладив його й пішов досипати. Але перш, ніж заснути, марновірно закляв, аби мені в новорічну ніч не снилися ніякі партійні сни...

З Артуром у цей приїзд я не побачився, а

він до мене не прийшов, хоч Славко напевне переказав йому про мій приїзд — очевидно, соромився, що відбив у мене дівчину. Я ж до цього піти не міг, бо Аллочка виперла мене з їхнього дому. У Славка також його не застав, а тільки Люду — цього разу вони воркували одне до одного, як голубки, і я не хотів біля них затримуватися. Отож, переказав через Славка Артурові, щоб той не гризся: я не вважаю його шури-мури із Ларисою зрадою нашої дружби, бо ніколи з Ларисою любовних стосунків не мав, вона їх просто розігрувала.

— По-моєму, ти занадто шляхетний, — сказала Люда.

— В часи, коли шляхетність перестала цінуватися, — геройчно зазначив я, — ставати шляхетним особливе задоволення.

Це було сказано не без фанфаронства, і я помітив насмішливу посмішку на Славкових вустах.

— А як же дуель? — спитав він.

— Переміг здоровий глузд, — сказав я. — Окрім того, нікому кидати рукавичку під ноги: суперник не з'явився.

Люда подивилася на мене по-святенніцькому, як це робила часто, і підтисла вуста.

Я вийшов на вулицю і тут-таки, за Славковою хвірткою, перестрів Ларису, яка напевне прямувала до Славка.

— О, кого я бачу! — роззвіла вона. — З Новим роком!

І підставила мені рум'яненьку щічку. Я змушений був ту щічку поцілувати.

— Жахливо рада тебе бачити, — сказала Лариса, — хоч ти і дезертир.

— Як так? — зчудувався я.

— Ну да! Малодушно втік, покинувши своїх друзів. Я на тебе була жах як сердита!

— Аж так!

— Принаймні зі мною міг би попроща-тися.

— То я прощаюся зараз! — мовив я.

— Сердишся на мене? — широко здивувалася вона. — Ale ж ти сам мене покинув. Чи, може, ревнуєш?

— Й досі хочеш, щоб я тебе ревнував?

— Ну да! Кожній дівчині це приемно.

— Не думаю, — сказав я цілком серйозно. — Я тебе не покидав, бо між нами нічого не було, отже нічого покидати не міг. Чи серджуся на тебе? Серджуся. За отої твій день народження. Для чого тобі було запрошувати мене?

— Щоб довідався, хто мій батько, — стисненим голосом мовила Лариса.

— А сказати мені про те не могла?

— Ні, — мовила Лариса. — Bo він мій батько. Я тоді так переживала... А сказати не могла...

— А з Артуром як?

— З Артуром усе гаразд, — засвітилася Лариса. — Тепер я його подружка. Ти ж мене покинув, а я терпіти не можу, коли мене покидають.

— Хотіла мені допекти?

— Ну да! Я мстива, — сказала Лариса й лукаво стрілила в мене бісиками. — Ти назовсім повернувся?

— Ні! Прихав відсвяткувати Новий рік.

— Ну, то не маєш на мене сердитися тим більше. Там, у Києві, веселіше, як у нашій ямі. Хочеш, прийду до тебе в гості? Покажеш мені Київ?

Цього було для мене трохи занадто, вона й досі гралася зі мною в кота і мишу, тільки невідомо, хто був кіт, а хто миша. Цього разу, однак, вела свою гру ніби й силувано.

— Йдеш до Славка? — перевів я мову на інше.

— Йду, хоч та Людка мені не подобається. Ніби демонструє свою жертвенність, — вона скривилася й піддерла кирпулю. — Вона там?

— Там, — сказав я. — Щасливо тобі в Новому році!

— Дякую, — мовила вона. — А ти став якийсь інакшій.

— Який інакшій?

— Не знаю, — вона відвернулася. — Інакшій...

Може, я й справді став інакшій. Принаймні, хотілося закінчити цю розмову, бо вона в нас не виходила. Ale не хотіли її й переривати.

— А твій ухажор як? — спитав я.

— Артур хіба тобі не казав? Це він вигадав про того ухажора.

— Що вигадав? — не зрозумів я.

— Ну, що той агент, хіба забув?

Я стояв ошелешений. Ні, цього й справді мені занадто.

— I ти того ухажора не покинула? — спитав здивовано.

— Ні, я з ним дружу. Як і з усіма вами, — наївно відказала Лариса.

— Тяжко мені тебе збегнути, Ларисо, — сказав я. — То чия ж ти подружка?

— Артурова, — трохи гордо сказала Лариса. — Він серед вас наймужніший... Одне мені неприємно, що сердишся на мене, — в ней аж слізози на очах постали. Так, логіка в ней була своєрідна.

— Гаразд, — сказав я якомога м'якше. — Вже на тебе не серджуся.

— Правда? — засвітилася вона. — То я до тебе прийду в Київ. Жахливо хочу побачити Київ. Дай адресу, напишу тобі листа, а ти мене не зустрінеш. Чи дати телеграму?

— Маєш на чому записати?

— Я запам'ятаю.

Я сказав адресу, не дуже вірячи, що запа-

особистості? Сильніші не розуміють слабших і навпаки, як здорові хворих. Зрештою, сильніші прагнуть зламати індивідуалізм слабших і вдаються до насильства. Отже твої сьогоднішні рефлексії — це бунт кволого проти нівелюючої сили буття, в якому маємо щастя чи нещастя жити. А що я пропоную? Не втрачати голови й почуття гумору.

Він знову розсміявся й налив собі у філіжанку кави.

— Отже, ти пропонуєш ставати самовпевненим, а це значить — стандартним? А по моєму, самовпевненість — це хвороба... не нормальност... не можу цього пояснити...

Славко подивився на мене якось сумовито.

— Я нічого не пропоную, бо я так само не самовпевнений, як і ти. Будемо сумнівався, друже, всупереч усім геніальним настановам тих, хто нами керує. А загалом, знаєш, чого ми в силі досягти? Нестандартності — оце і є наш бунт... Ти сьогодні на роботі?

— З вечора,— сказав я.— Але свій черговий монолог ти уже проголосив.

— Так-с,— почухав підборіддя Славко.— А справді. Шкода! А Лариса буде?

— Навряд,— сказав я.— Ми вчора з нею трохи погиркалися.

— Серйозно?

— Та ні. Як це буває!

— А в мене є новина,— сказав Славко.— Ти, правда, сміятившися... Щось зав'язується з однією дівчиною і по-моєму серйозно... Я радий... Не хочеться бути твоїм суперником — це бридко!

Славко дивився у вікно. Ніби й почервонів чогось. «Бідний мій, розумний брате,— подумав я.— Ти і справді не самовпевнений. Може, й задуже!»

— Гаразд! — сказав я, і в мені знову сколихнулася музика. Смутна якась і проста, гарна, як осінь, музика.— Двигну! У світ малих вуличок і маленького життя!

14

Цього разу на роботу до мене й справді не прийшли ні Артур, ні Славко, ані Лариса. Зате відвідав мене чоловік, зустріч із яким дала мені аж зовсім мало радості. Була це особистість із тієї загадкової породи, які в обличчя на вулицях не кидаються,— на таких просто не звертаєш уваги. Все у ньому було банальне: сіре, ретельно виголене обличчя, охайнно зализані на лисину рештки сірого волосся, невиразний костюм, сорочка під стандартною краваткою і такий самий плащ. Він показав мені посвідчення, яке я не встиг роздивитися, назувався тільки іменем по батькові, скинув плаща і розіграв із себе добродушного, приятного і свого, при чому

холодні його і мертві очі так і залишилися мертвими; мені навіть у першу мить здалося, що він сліпий.

— О, в тебе тут тепло,— сказав він і роздивився моє «пекло».— Да-м, роботку ти вибрали!

При його появлі мене спершу переколотило, холодний вуж поповз по спині — я мимоволі подумав, що ім стало відомо про наше братство. Знав, що він пильно за мною стежить, отож удав такого ж штучно безтурботного, якого удавав і він.

— Вибрали собі тепле місце! — сказав я, а він засміявся.

— Ти не без гумору,— сказав тим-таки панібратьським тоном. Говорив українською мовою, але якось силувано.

— Всі тепер шукають теплих місць,— сказав я, і собі либлячись, хоч це робити мені було неймовірно важко: серце калатало, а в голові паморочилося: «Ну що, пропав?» — незвідь чому подумав я.

Він сів на ящика і ще раз обдивився сутерен.

— І чого це ти кинув школу? — спитав, підроблюючись під батьківський тон.— Нічого такого страшного не вкоїв, просто ляпнув дурницю, а тобі ж школу кінчати! Прийшов би до нас, і ми б це легко залагодили.

— Мабуть, тому ви й прийшли? — спитав я.

Він з'явився саме тоді, коли я загружав піч, отож і стояв з тачкою неподалік жерла.

— Може, й тому — мовив він.— Поговоримо і, може, дійдемо згоди.

— Але вам доведеться трохи зачекати,— сказав я,— бо в моєї пані,— я показав на піч,— саме обідня пора.

— Пізніше її погодувати не можеш? — трохи холодно спитав він, бо так втрачався ефект першого враження. Мені ж відтягти розмову з ним було вигідно, принаймні, зміг би заспокоїти розбурхане серце й зібратися з думками.

— Пізніше не можна,— мовив я.— Загружаемо її за графіком. Чи у вашій роботі теж є графік?

Але цього жарту він не сприйняв.

— Ну, давай. давай! — розіграв він «братуху».— Вкалуй!

І я почав «укаувати». Вантажив тачку, зумисне здіймаючи хмару куряви, гнав її бетонною підлогою, з гуркотом перекидав біля печі, знову-таки здіймаючи хмару чорної куряви, тоді мчав до великої купи вугілля в кутку, аж доки не насіпав біля печі купу малу — до речі, вдвічі більшу, ніж мені було потрібно. Мій непрошений гість уже виймав носовичка, втирав обличчя, а потім дивився на носовичка — той ставав чорний.

— Робота в мене, бачите, бруднувата,—

воно кликало мене до себе. Очевидно, на-
дійшла пора обірвати пуповину, що в'я-
зала мене з цими вулицями, будинками й
людьми, хоч знов, що в моєму серці вони за-
лишаться навіки. Знов, що зараз приду до-
дому, мати нарешті зможе розпитатися про
моє життя-буття, про те, як я харчуєся, як
мені жити в гуртожитку, яка там у мене ро-
бота, які люди довкруг, як там у мене з
пранням і таке інше. Можливо, перебалакаю
про щось із батьком, але більше, ніж розказав
він мені у ту пам'ятну новорічну ніч, він не
повість. Отже, треба було виїжджати і швид-
ше.

Епізод третій. МІЙ КИЇВ.

І я закрутівся в київському житті шістде-
сятих років: вечори у філармонії. Спілці пись-
менників, клубі працівників мистецтв, клубі
творчої молоді, театри, кіна, кав'яні, які
я також залюбки відвідував, де збиралася
молодь, особливо біля метро «Хрестатик»,
читання самвидаву й українських книжок,
які проникали з-за кордону, з двадцятих
років, виданих на Україні Східній і двад-
цятіх-тридцятих років, виданих на Україні
Західній; саме тоді мені потрапив
у руки матеріал «Процес над адвоката-
ми» про Левка Лук'яненка та його товари-
шів, щоденник Василя Симоненка,— той
недавно помер,— і його заборонені вірші,
і всяке таке — всі ці речі я читав не у гур-
тожитку, а по бібліотеках, беручи для годуван-
ня якусь «правильну» літературу, і в себе не
затримував, бо не мав де ховати. Відвідував
майстерні художників, і там часто спалахува-
ли гарячі суперечки, ходив на балет, на кон-
церти в малому залі консерваторії, бо класична
музика мені найбільше імпонувала —
знайомих і друзів у мене ставало все більше,
але переважно в українських колах. З Іва-
ном Маркіяновичем після того, як я його не
послухав, наші стосунки втратили седечність,
хоч він і далі ставився до мене прихильно,
я йому навіть давав прочитати дещо із кни-
жок, хоч із самвидавом остерігався. Книжки
Іван Маркіянович читав швидко й повертаєв,
але після кожної попереджав, щоб я був із
тим ділом обережний. Вільного часу у мене
практично не було: як тільки кінчав роботу,
відразу ж іхав у місто, де й вечеряв, а суботи
ї неділі проводив у бібліотеках, які в ті дні
працювали. В той час у мене й на дівчат бра-
кувало часу, та й не вельми я ними цікавився,
бо в серці моєму все ще сиділа Лариса. До ре-
чі, вона в Київ таки не приїхала, а до Жито-
мира я теж не дуже поспішав, очевидно, з
тієї-таки причини, щоб не ятрити собі серця.

Так минуло, може, кілька місяців, і от
у п'ятницю, заскочивши після роботи до
гуртожитку, щоб перевдягтися і іхати в центр,
вахтерка подала мені телеграму. Я взяв її
третм'ячими руками, бо не чекав, і кинув очи-
ма: «Буду суботу 9.30». I все.

Я схвилювався. Ясна річ, телеграма була
від Лариси, вона таки зважилася, війджала
аж зовсім рано, мабуть, для того, щоб побу-
ти тут день, а ввечері повернутися. Я швидко
перевдягся — і от уже сидів у 27-му трамвай, і
мені було якось так дивно на серці, ніби
хочсь обдарував чимось великим, — все в мені
співало й світилося. Був уже березень, тобто
з часу нашого останнього побачення минуло
майже три місяці, і тільки тепер я злагував,
що всі ці місяці тоскно чекав, сподіваючись,
і думав, що вона, Лариса, збіса немилосердна,
коли примусила так довго чекати. Зрештою,
при моїх заняттях та захопленнях ці три мі-
сяці промайнули як один день, але тепер я
пізнав, що в той довгий день в серці мені
таки було забито терпкого гвіздочка і той
гвіздочек мене постійно непокоїв. Я дивив-
ся на звичні краєвиди, що пропливали переді
меню: Дніпро вже майже скрес, київські гор-
би, печерські закутки, по яких громотів трам-
вай, зрештою, сам Печерськ, Арсенал, пово-
рот біля будинку офіцерів, потім до Клов-
ського спуску, бульвар Лесі Українки, палац
спорту і нарешті Бесарабка, і весь цей шлях
безгучно наспівував тихі й теплі мелодії,
вони нуртували в мені, заполонювали — так
гарно було й затишно. Не хотілося навіть
іти в ідалю, а праглося десь забитись у кі-
нотеатр, сковатися у темряву — і хай течуть
переді мною картини чийогось життя. Так я
і вчинив, перехопив щось нашвидку в буфеті
«Панорами», і ось я вже в останньому ряду,
побіч із парочками, що сиділи тут, обіймаю-
чись, і навіть не мав тихої заздрості до тих
парочок, бо сьогодні був поблажливий, бо
той гвіздок у моєму серці почав раптом роз-
ростатися, як весняна брость. Отож, я сидів
між парочок, дивився на примарне видиво
чийогось життя, але зовсім того життя й
історій, що розгорталися переді мною, не
сприймав, хоч акторка, яка грава головну
роль, була прекрасна, і я не міг на неї не дивитися
із замилуванням. А в серці моєму про-
ростав гвіздок, повільно розбруньковуючись,
як це буває знову-таки в кіно при пришвидше-
них зйомках, бруньки розводили брунатні
лусочки, з-під яких проглядала зелена плоть
листка чи біла — квіту, лусочки відпадали,
а листок чи квітка випростовувалися, розги-
налися, набирали форми, квіти витинали жив-
ти, покриті легеньким пушком, тичинки, листки
набували близку, а сам гвіздок ставав стеб-
лом, з якого витиналися й пришвидшено ви-
ростали пагони. А та прегарна акторка з екра-

ну дивилася на мене чудовими, вологими очима, вона, здається, одна розуміла мою схильованість і м'яко її зі мною поділяла. Я думав, що ми в цьому світі без краси, навіть коли вона нам малодоступна, краса нас не тільки зворушує, але й ушляхетнює, краса нас самих робить у цьому світі гарнішими, краса розм'якшує нам серця, і саме завдяки їй у ньому може так несподівано проростати залишний гвіздок. Я намагався трохи збити цю дивну телячу ейфорійність, в яку потрапив, але нічого не міг із собою вдіяти, і всі мої тверезі резони пропадали, гинули, як краплі дощової води, котрі крапали у пісок пустелі. Бо й пустеля моя раптом десь пропала, почала заростати травою, і та трава же гналась у стебло, ніколи ні до того, ані після не відчував такого гарячого почуття, може, й дурного, може, й телячого, але воно залило мене, як заливає людину молодий весняний дощ перед тим, як мають заспівати солов'ї.

Вийшов із кінотеатру зовсім п'янний, понісши з собою останній розуміючий і теплий погляд прегарної акторки,— ми з нею розлучилися навіки, але я за тим не жалував. Знову їхав у трамваї, і мене наливала тиха й тепла музика, і єдине, чого праглося, щоб мої сусіди по кімнаті не затіяли сьогодні пиятики — бо це могло б мене зруйнувати, надто на високе й гарне я був наладнований. Доля мені посприяла: в кімнаті світло вже не горіло, і я заповз у свою постіль, щоб там перед сном тихо завершити своє щастя, бо чомусь повірив, що Лариса мала приїхати до мене, щоб таки стати моєю дівчиною; я вже цього хотів без усяких застережень та умов.

Але в цей мент зі свого ліжка став Коля і підійшов до мене.

— Слиш! — шепнув він.— Вийди на хвильку в коридор, перекуримо.

Ми вийшли як були в трусах і майках і пішли на кухню перекурити. Коля пильно подивився на мене й випустив дим.

— Слиш, чого це тобою кагебісти інтери-
суються? — спітав, мружачи очі.

— Та ти що! — вдав я здивованого, а може, й справді здивувався: до таких матерій надто далеко сьогодні був.

— Ну да! В мене розпитували,— Коля хрипко засміявся.— Знайшли в кого!

— І що ж вони розпитували? — мій ейфорійний настрій миттю пропав, я навіть подумав: за нього завжди доводиться розплачуватися.

— Чи не приносиш ти антісовецьку літературу в общагу,— сказав Коля.

— Ну, це ти добре знаєш: приношу я чи не приношу.

— Я так і сказав,— Коля підморгнув.— Але книжечки читаєш.

— Ясно, що читаю,— сказав я.— Поки

що книжки читати не заборонено.

— А то можуть бути разні книжки і анті-
совецькі... Вони недаремно інтересуються. Ти б того, те дело, кинув, бо загремиш, як старший тобі кажу. Не знаю, хто тобі їх дає, але ти ще пацан, тобі жити ще треба. Я їм сказав, що ти з книжками не ховайся, що вони на тумбочці чи в тумбочці лежать. І знаєш, що той барбос сказав: «Ми знаємо!» — вони тут уже в тебе робили шмон.

— То хай роблять,— сказав я.— Я нічого не ховаю.

Коля озирнувся, ніби нас хтось міг тут підслухати й прошепотів:

— Слиш, може б ти мені дав щось таке почитати...

— Та не читаю я нічого такого, Коль,— сказав якомога ширіше.— Це вони щось переплутали.

— Кажи, кажи!.. То не ті, що переплутують. Коли вони тобою зайнтерисувалися, щось є... Я ж не дурний.

Я насторожився. Може, Коля був і недурний, був він, зрештою, як на мене, і непоганий хлопець, але ця остання фраза змусила мене громадитися на бачності. Взагалі, я останнім часом про існування за собою нагляду ніби й забув — надто вже захоплено жив. Засобами застороги, правда, не гребував, але був таки менш сторожкий.

— У мене, Коль, перед тобою секретів нема,— сказав я.— Хочеш, буду тобі показувати ті книжки, а коли тебе щось зацікавить, читай. Ти розумний хлопець, але боюся, що тих книжок не вгризеш. І ніякі вони антіsovецькі... А те, що вони мною зайнтерисувалися, нічого дивного, бо, як мені казали, вони скрізь нюшать. По гуртожитках найбільше.

— Не думай, що я на пушку тебе беру,— сказав Коля.— Я про тебе ім нічо не сказав.

— А що ж ти можеш сказати, Коль? — здивувався я.

Коля озирнувся й підморгнув мені таємниче.

— Щось та й міг би сказати,— майже прошепотів.— Ти не такий як всі... А раз не такий, щось там за пазухою держиш. У гуртожитку буваєш мало, десь шаландаєш, приходиш пізно, до чарки не дуже. Не, щось там у тебе є...

Він справді був недурний, цей Коля, тому й виявив до мене підвищений інтерес. Але хто він: приятель мені чи ворог? Чи ж те, що я «не такий», приваблює його чи викликає глуху заздрісну неприязнь? От тобі мул і дно, подумав я,— і в мулі, і на дні є свої закони, а ті, що втикаються сюди збоку, не завжди вміють і можуть під ті закони підлягти.

— I ти ім це казав?

— Не на того напали,— мовив Коля.— Я, може, цю страну дураков більше тебе

не люблю. Але я не такий, щоб узяти себе за жабри.

— Гаразд, Коль,— сказав я, поклавши йому руку на плече.— Щиро тобі дякую, що попередив. Ти справжній друг. Коли в мене будуть щось розпитувати про тебе, я тебе теж попереджу.

— А що можна розпитувати про мене? — насторожився Коля.

— Кажу ж тобі: вони нюшать. Там, де є іде нічого нема. Треба ж їм щось робити!

— Да, я їм так і сказав,— мовив Коля.— Ми тут укалем, сказав, а вам нема чого робити. Ти от, кажу, здоровий, як бик, то пішов би, коли такий правильний, на стройки комунізма.— Коля засміявся.

— Та ти що? Так і сказав?

— А ти що думав! — геройно мовив Коля, ще й носа задер.

— Погано сказав. Тепер вони й за тобою будуть нюшити.

— Ну, мене так просто не візьмеш, хай викусять,— Коля зробив непристойний жест, а я подумав, що він уже бахвалиться: навряд чи такі речі казав. Може, думав, а не казав.

За мить він знову подивився на мене уважно, навіть з підозрою.

— Слиш, а звідки ти про них так знаїш: і що нюшать, і що общагами інтересуються, що треба казати, а що не?

— Дурний цього не знає, Коль,— мовив я.

— А я от і не знат, хоч не дурак,— мовив Коля.

— Тепер знаєш,— відказав я.

Коля докурив сигарету й плюнув нею у відро в кутку.

— Давай договоримся,— шепнув.— Коли вони в тебе про мене щось, ну пойняв, і коли вони в мене про тебе — то понятно! Бо вони мені казали, що разговор у тайні держать. В случаї чого, я тобі нічо не говорив, добро?

— Добро,— сказав я, і ми пішли до кімнати...

Ця розмова розбилася вщент мій ейфорійний півникарський настрій, я довго крутивсь у постелі й не міг заснути, до речі, Коля так само. Зрештою, заснув і знову приснилася мені моя кочегарка і піч, що була ротом вогнедишного звіра чи людини, чи ідола, чи того й того заодно; мені приснилося, що моя кочегарка — це величезна, не так висока, як широка зала, в якій лежать зв'язані, напівголі, а то й голі люди, і так їх багато, що вони нагадували сплетену вервечку рук, ніг, спин, голів, грудей — старі й молоді, жінки й чоловіки, вони ворушилися і ворушилася вся та сплетена маса. В проходах між людьми ходили чорти з бичами на спині, голови, руки й ноги, і в тому місці спалахувало виття-плач. Чудисько ж, ідол, людина чи тварина, вряди-годи механічно розтуляло червоні розпечені губи, і саме в той момент два могутні чорти жбурляли чергову жертву, яка видавала протяжний зойк. Залізі губи при тому стулялися, а з очей блискали потоки іскр. Почвара рухала щелепами, ніби пережовувала жертву, а тоді знову розтуляла пащу — вкидали туди розпластане тіло. Вони, очевидно, також були втомлені, бо піт густо тік струмками по їхніх чорних тілах — чорний піт чорними струмками. І от трапилося раз, що вони, ті чорти, не встигли кинути жертву, тоді чудисько виригнуло з рота вогняний смерч і обидва чорти миттю звуглі й розлилися чорною смолою. Натомість порискочило два нових і закинуло до рота пащеки жертви. Губи стулилися, з очей близкнули іскри, і потвора заворушила щелепами. І хоч зникали люди один за одним у пащечі потворі, їх у залі не меншало, бо в розчинені двері в'їджали з тачками інші чорти, а в кожній тачці було по зв'язаній людині. Їх зваливали на очищене місце, розвертали тачки і мчали з ними в чорний розхилений простір дверей. Я теж був серед тих скручених і сплетених, зв'язаний однією мотузкою з Артуром, Славком, Ларисою, Людою, Степаном Вітличним, братами Горбачами, Славковим дядьком — пута впились у тіло й роз'їдали його, і я зовсім близько був до печі — отієї жахньючої всепожираючої почвари, вряди-годи й на мене падав пекучий бич, і я, як і всі, кричав, крутився, звивався, жах мене з'їдав, бо лишалося мені зовсім небагато, ще півгодини, найбільше годину, і мене вихоплять із цієї маси і жбурнуть у піч, тоді спалахне останнім зойком моя свідомість, і я навіки пропаду, перетворившись у нікчемну купку попелу. І от до мене кинулися чорні істоти, які спливали чорним потом, скопили за руки й за ноги, розмахнулися мною і я полетів у ненаситний рот потвори, але в нього не встиг улетіти, бо почвара передчасно замкнула вуста — я вдарився об залізо її вуст і прокинувся.

Перелякано зирнув на годинника — було вісім годин ранку. Я скопився з ліжка, бо часу лишалося зовсім мало, адже о дев'ятій тридцять мав приїхати автобус із Ларисою, а їхати до автовокзалу таки далеченько. Хлопці ще спали — була субота, — і я швидко вбрався. Метнувся в туалет, кинув у розпалене обличчя кілька пригорщ зимної води, прополоскав рота, бо чистити зуби було ніколи, а за кілька хвилин бухнув дверима гуртожитку — на мене потекло свіже весняне повітря. Над головою розгорнулася неймовірно чиста блакитна баня неба, а недалеко

задзвонила синиця. Повітря ще не встигло напитися диму дарницьких заводів, було ясне, свіже, гостре на смак — таким воно бував тільки навесні. І це був такий разючий контраст між тим, що мені снилося, і цим весняним, повним сонця й пробудження ранком, що я захлинувся від радості, що той сон лише довільне марисько, результат моєї нічної розмови з Колею; зрештою, не існує тепер печей і масового знищення — часи вже не ті, а гáйки, якими нас прикручували до залишного тіла державної машини, мабуть, уже зі стесаною різьбою; можливо, й той спрут, що безвидно охопив мацаками все живе й мисляче, не такий уже й страшний, як його малюють, а коли про нього забагато думати, то можна здуріти і звихнутися. Так гадав тоді я, бо хотів так гадати, бо десь у глибині цього весняного простору їхала до мене дівчина, яка заполонила мої думки й серце; зрештою, й день благословляв мене на речі ясні, отож, яке мені діло до того спрута, до чортів, огненних печей, коли над головою таке небо! й отаке сонце, коли так ясно й прекрасно дзвонить до мене синиця, коли я весь переповнений хвилюванням од майбутньої зустрічі з коханою,— ні, був би я ідіотом, щоб думати про темні речі. Отож, вигріб із себе рештки того сну, всю оту павутину і всіх павуків, все оте темне, сколошкане й тривожне, і скочив у трамвай, що мав привезти мене до Ленінградської площа вже цілком оновленим, легковажним і радісним. Але коли я сидів біля вікна й дививсь у шибку, думки мої все одно вряди-годи наверталися до того сну і до нічної розмови: хто зна, думав я, чи Коля щирий, чи хоче ввійти до мене в довіру — поки що з ним зближувається не варто. Можливо, щирий, але його пропозиція дати почитати оте «щось» виглядала підозріло. Однак, міг то бути цілком природний інтерес, а могла бути, як він називав, і «пушка», тобто провокація. Я знову струснув із себе ці гадки і вийшов із трамваю, щоб пересісти на автобуса, що мав привезти мене на автовокзал. Зирнув на годинника: часу було мало, але я встигав. І ось уже іду автобусом, і в мене глухо защеміло серце — посправжньому почав хвилюватися. Це до решти звільнило від тоскного думання про стежу за мною, і я все частіше й частіше нервово позирав на годинника — автобус, мені здавалося, не їхав достатньо швидко.

Біля автовокзалу підхопився. Але коли сходив із автобуса, нога натрапила на клаптик льоду, я посковзнувся і гримнув об асфальт. Мене підвели якісь співчутливі руки, я обтрусився, але уроочистий і схвильованій настрій як рукою зняло — за забобонами, це знак був недобрий. Зирнув на годинника: скло на ньому було побите, власне,

потріскалося аж так, що стрілки ледве проглядали. До приходу автобуса лишалося п'ятнадцять хвилин, а що часто приходили й раніше, треба було поспішати. Так воно, зрештою, й було: Лариса вже стояла на пероні у білій шубці, чорних штанах і в'язаній шапочці.

— Слава Богу! — сказала вона, йдучи мені назустріч.— А я вже думала, не дістав моєї телеграми.

Наставила мені щічку, і я її чоломкнув.

— Ще п'ятнадцять хвилин до прибууття,— пробурмотів я.

— Ти живеш у країні, де нічого не робиться точно,— сказала Лариса, і я трошки здивувався: досі вона щось проти «країни» не говорила, очевидно, це вже був Артуровий вплив.

— Скільки маєш часу? — спитав я.

— А ти вже рахуєш час? — звела вона брівки.— На вечір, якщо тебе влаштовує, муши бути вдома. Я цю ніч почувала у Лялі, вона живе недалеко автовокзалу — за теорією, мала б пробути в неї цілий день. Можна зараз узяти квитка?

— Можна,— сказав я, і ми пішли до кас.

— Ні разу не була в Києві,— промовила Лариса.— Скільки тут машин-н-н!

— Кожне місто має свій антураж: машини, вулиці, будинки, люди. А зрештою, скрізь такі самі вулиці, машини, люди й частково будинки. Різниця в ритмі і кількості.

— Відчуваю, що мені тут кошмарно сподобається,— мовила Лариса.— Не будеш дивитися на мене, як на провінціальну дурочку?

— Це залежатиме, кого ти вдаватимеш,— мовив я.— В Житомирі я так на тебе не дивився.

— Ну, в Житомирі ти дивився на мене просто як на дурочку. А тут я буду ще й провінційна дурочка, красота!

— Перестань, Ларисо,— сказав я, штовхаючи від себе скляні двері й пропускаючи її вперед.

До речі скажу, забігаючи наперед: Лариса на кийських вулицях і справді виглядала провінціалкою, і я навіть подивувався її бездоганному чуттю. Але це знову-таки свідчило, що вона далеко не дурочка, та я давно не ставився до неї як до дурочки — її найвна мудрість часом таки вражала.

Хотів, щоб узяла квитка на четверту годину, але настаяла, щоб узяти на другу.

— Але ж за цей час нічого не побачиш! — розчаровано сказав я.

— Побачу іншим разом,— мовила вона незворушно.— Я підневільна істота і залежу від батьків. О шостій мені треба бути вдома.

— Такі вони в тебе деспоти?

— Не деспоти, а я так обіцяла.

Ми взяли квитка й вийшли з автовокзалу.

— А чому не сказала, що ідеш до Києва? — спітав я.

— Бо вони мене не пустили б. Добре знають, що у Києві ти. А з тобою мені заборонено зустрічатися, от!

— Але ж чому заборонено?

— Бо ти в моїх батьків, як це сказати... ну, викликав негативну реакцію.

— А хто їм сказав, що я в Києві?

— Я, — незворушно мовила Лариса. — Це для того, щоб не гризли мені голови.

Інформація була нова й трохи приголомшила мене. Отже, Ларисі вдома заборонили зустрічатися зі мною, бо я викликав у її батьків негативну реакцію. Нічого дивного: вони в мене викликали не менш негативну реакцію, але чому Лариса виявилася така слухняною? Судячи з її норовливого характеру, слухняною не повинна бути.

— Чим же я не сподобався твоїм батькам?

— Вони вважають, що ти погано закінчиши, — засміялася Лариса. — Уявляєш! Таке дурнел! Та ти ж як овечка!

— Я овечка? — мій голос зламався.

— Ну да, — мовила Лариса. — При найменшій небезпеці овечка сахається в кущі. Оце і є те, що мені в tobі не подобається. Саме тому я й стала Артуровою подружкою, бо хто погано закінчить, так це Артур. Артур твердий, він або зламається, або вистоїть. А ти не зламаєшся і не вистоїш...

Від цих слів я почевронів до вух — кров мені вдарила у скроні. Лариса глянула на мене і схаменулася, що сказала забагато.

— Ох! — мовила вона. — Я тебе не обра-зила?

— Ні! — пробурмотів я, але вона таки ме-не образила. Загнала в мене не колючку, а ножа, бо, здається, мала рацію. Дожився: дівчина, в яку закохався, вважає тебе овечкою. «Овечка, овечка!» — стукало мені у скроні.

— Чого ж ти до мене приїхала? — спіта-тав я згнічено.

— Як чого? — здивувалася Лариса. — Щоб ти показав мені Київ. А окрім того, ми ж друзі... Чи, може, не так?

— Ясна річ, друзі, — сказав я, намагаю-чись опанувати себе — мені це давалося важко: чар зустрічі з коханою дівчиною пропав. — Що б ти хотіла побачити?

— Цікаве, — мовила Лариса.

— Кайвські печери, хочеш?

— Печери? Чудово! А що в тих печерах?

— А ти не знаєш? По-моєму, цілий світ це знає... Там гроби святих.

— Гроби й печери — це цікаво. Гайда!

Ми скочили в 1-ий тролейбус і поїхали. Людей було напхом, і ми ледве стояли — стискали нас зусібіч. Лариса трималася стой-

но, а я вже до того звик. Однак розмовляти не могли, більше того, нас відтисли одне від одного, і ми могли тільки переглядатися. Це, може, було й добре, бо ураза, завдана мені дівчиною, ще не минула — я хотів оговтатися. Відчував тим більшу прикрість, бо пережив учора оту дурну ейфорію, за яку був удруге покараний. Даремно ладнав я ілюзії; Лариса, приїхавши, ні на цаль не стала мені близчча, навпаки, але цього разу не тому, що я того не хотів, а тому, що у нас так складалося. Отже те, що я від навислої загрози весь час тікав: вихід зі школи, втеча із Житомира, Лариса сприймала за малодушність. Тоді виходить, що й мій батько з його теорією відстороненого життя малодушний? Ні, то була, звісно, надто елементарна оцінка, результат військово-патріотичного виховання, яке вселяло фашистську ідею безстрашного, сильного й нездоланного борця за певні ідеї, який, не задумуючись, кладе голову за свого начальника, хоч той начальник може бути дурбак з дурбаків або й безчесним. Ні, я був таки не боєць, бо не мав переконання в доцільноті боротьби, але чи не значило це, що я, певною мірою, духовне рабство прийняв, принаймні визнав зовнішні його форми існування, корюся їм і протестую тільки в душі, тобто закон самозбереження у мені сильніший закону геройності? Очевидно, ї тут Лариса мала рацію: є люди з різним дійовим статусом: один здатний на героїчну безрозсудність, а інший ні. І не ступінь рабськості грає тут ролю, а закон природження. Один народжується воїном, а інший для того, щоб спокійно трудитися, цінність же людини визначається не суспільною її заангажованістю, а мірою її моральної досконалості. Тут уже має рацію мій батько і не має рації той, котрий хоче (за байкою Сковороди), щоб усі годинникові колеса, тобто суспільної машини, гайдалися в один бік, бо одні колеса мусять хитатися в той, інші у зворотний бік; і що стає із суспільством, де всіх примушують хитатися в один бік, ми вже знаємо: воно деградує!

Отакий рій думок викликали в мене оті принаїдно кинуті Ларисині слова, і тут уже ніде дітися, треба було призватися: має рацію Лариса чи ні, але ми з нею, очевидно, парою ніколи не будемо.

Я все-таки спробував пробитися до Лариси через людський юрт.

— Клас! — сказала вона мені. — Мене зараз задушати!

Я став так, щоб охоронити її від натиску животів та спин, приймаючи той тиск на себе. В тролейбусі стояв звичний гомін, люди голосно розмовляли. На площі Толстого ми вивалилися на хідника, і Лариса перевела дух, була вона розрум'янена.

- Це у вас так завжди?
- Не завжди, але часто,— сказав я, чекаючи, поки вона опорядкується.
- А в тих печерах теж буде стільки людей?
- Ну, ні,— засміявся я.— Не всім хочеться дивитися на гроби та людські кістки. Ми переселили на 20-й тролейбус, зумівши захопити місця,— зупинка була кінцева.
- А де цей ваш знаменитий Хрещатик? — спітала Лариса.
- Зараз по новому поїдемо,— сказав я.— Чому так довго до мене вибиралася?
- Забула твою адресу, а спитати в Славка чи Артура соромилася.
- Чого ж соромилася?
- Так,— Лариса дивилась у вікно.
- А тепер згадала?
- Не, побачила твого листа у Славка. Отже, Лариса поїхала до мене, не сповіщаючи не тільки батьків, але й Славка і Артура. Пояснення тут могло бути таке: з Артуром у неї зав'язалися міцніші стосунки, а Славко Артурові про поїздку напевне б разповів. Чи ж Артур її до мене ревнував? Зрештою, пояснення могло бути й інше: Лариса в своїх діях буvalа невгадна. Очевидно, це друге правильніше.
- Оце й Хрещатик,— сказав я.
- Дивилась у вікно пожадливо. Як завжди, потоки людей і ми в потоці машин.
- Чи пробував хтось порахувати, скільки за день тут проходить людей? — спітала Лариса.
- Запитання було увіч провінційне. Кияни таких речей у голову не беруть.
- Відомо одне,— сказав я,— людина, проходячи Хрещатиком, вдихає стільки газу, скільки курець за день.
- Здорово! — сказала вона.— Тепер я розумію, чого ти сюди перебрався.
- Це був жарт чи насміх, але сказала ту фразу, здається, цілком серйозно.
- Ми поїхали повз понурий будинок Ради міністрів, Верховної Ради, парк при ній, Арсенал — Лариса не відривалася від вікна.
- А ти де живеш? — спітала вона.
- По той бік Дніпра. В Дарниці.
- Там цікаво?
- Дим і газ,— мовив я.— Заводи і фабрики й будинки стилю барак! Знаєш, є така приказка-анекдот: більше диму, більше газу — стане краще жить одразу!
- Отже, для того ти й переїхав? — знову чи пожартувала чи з'іронізувала вона.
- В тебе є зміни, Ларисо,— сказав я.— Ти ехидничашаєш.
- А по-моєму, я серйозно,— сказала вона.— Коли людина кудись тікає, вона шукає кращого.
- Тобто тікає від життя гіршого.
- Знайшов краще?
- Уяви собі,— коротко мовив я.— У цьому місті безліч книжок і цікавих людей.
- Хочеш сказати: нудиків?
- Саме нудиків. Розумніших Артура та Славка, а про мене й говорити нічого.
- Колосально! — сказала Лариса.— Дим, газ і нудики!
- Точно,— сказав я.— Дим, газ, нудики, бібліотеки, виставки, вечори, музика, безліч кінотеатрів, а ще й театри.
- Заздрю тобі.
- У мене було враження, що Лариса своїми шпильками, а що це були шпильки, не сумнівався, ніби мстилася мені. За те, що я покинув її, покинув Житомир замість того, щоб виявити твердість характеру і непохитну її відданість. При цьому те, що вона сама мене від себе відштовхувала, якось до уваги не бралося. І знову-таки з тієї ж причини: я мав би виявити більше енергії, щоб завоювати її. І хоч я, може б, її все одно не завоював, але внутрішньо вона була задоволена. Мстилася мені за те, що не заполонився нею безумно, не поставив її в центр своїх бажань та помислів, а отже й не любив так, як того хотіла вона. В тому нагадувала Алличку, яка також воліла підпорядкувати собі чоловіка повністю. Але Артур також ніколи не полюбить її абсолютно, як вона хоче, бо і його більше цікавлять книжки, справи, конспірації й чоловіче товариство.
- Ми приїхали. Скажу, що сам у Лаврі я бував кілька разів: раз зі своїм новим знайомим, з яким познайомився у Вітличного — той тут працював і розповів мені безліч цікавого; кілька разів блукав і самотою. Ми пішли в Заповідник через Економічну браму, але спершу завернули до церкви Спаса на Берестові. Спас на Берестові не викликав у Лариси ніяких емоцій, навіть моя розповідь, що тут Володимир тримав дев'ятсот своїх наложниць: дев'ятсот жінок в одного чоловіка для неї було абстракція. Зрештою, йшлося про полонянок, а не про українських жінок, інакше вони б пороздирили б одну одну, а в додачу ще й Володимира. Це мое зауваження Ларисі сподобалося, вона розсміялася.
- Водив Ларису по Лаврі, щось оповідав, щось показував, але навіть «блоколонне диво» Шеделевої дзвіниці її не вразило — кидала навсібіч байдуженькими оченятами й стойчно мовчала. Зрештою, завів її до того місця, звідки проглядалося Дніпро, Дарниця й церкви біля дальних печер.
- Це ти отам живеш?
- Там,— сказав я.
- А де конкретніше?
- Я спробував показати. Вона стояла якась тиха й задумлива.

— Тут красиво,— мовила нарешті.—
А де ті печери?

— Треба спуститися вниз.

— Гайда! А то тут якось холодно.

— Давай погрію! — мовив я і спробував її обійняти. Ale вона, як і того першого разу, коли присягали на братство, різко від мене відскочила і її личко знову стало споторене з хижо оскаленими зубками.

— Не смій! Це тут такого навчився?

— Ну да! — сказав я.— Знаєш, які тут дівчата. Як вогонь!

— То йди собі до тих дівчат!

— І не поведу тебе в печери?

— Не, чого ж, веди,— сказала незворушно Лариса.— Ale рук не розпускай.

— Гаразд! — сказав я так само жартівливо.— Клянусь святыми!

I ми пішли в печери. Йшли по напівтемних сутеренах, зупинялися біля поховань, я щось пробував розповідати, але відчував, що мої слова до неї не доходять. Мовчала, тільки розглядалася. Зрештою, незабаром ми вже були на поверхні.

— I це все? — спітала розчаровано.

— Все, куда пускають,— мовив я.— Є ще дальні печери, але вони зачинені. Є також безліч нерозвиданих печер, куди не ходять.

— Ale чому?

— Б вони в неладі, напізвавалені, можуть завалитися.

— Ale ж у цих печерах нічого цікавого,— сказала Лариса.— Самі опудала і де-не-де засохлі руки. I кістяків мало. Зовсім не страшно.

— A ти хотіла б, щоб було страшно?

— Ну да! Ty ж сказав: гроби і печери.

— I руки кістяків, що простягаються з темряви, щоб схопити й затягти дівчат. Ale мій жарт повис у повітрі. Larisa йшла побіч задумана.

— Вони що, малахольні були, що хovalились у тих печерах?

— Вважали, що так наближаються до Бога. Покидають цей страшний і жорстокий світ, у якому годі жити, бо на кожному кроці їх чекає спокуса й загроза.

— A коли так не наближаються до Бога? — спітала Larisa.— A коли того Бога нема?

— Вірили, що наближаються, отже й наблизилися. I твердо вірили, що Бог таки є.

— Жахливо! — сказала Larisa, мерзлякувато поводячи плечима.— Po-моєму, вони були малахольні.

— A я їх розумію.

— Ну, ty іх розумієш! — Larisa скривила вуста.— Bo й сам такий! Овечка! I вони були овечки!

— Здається, ї овечки живі створіння і

їх також треба розуміти. Божі овечки! — Ale ж для чого? Щоб сидіти в землі й світу не бачити?

— Жахливого світу не бачити.

— I через те творячи жахливий світ собі? Я того не розумію.

— Bo ти повна житейського вогню. A вони пригасали. Пригасали й рятувалися від свого пригасання.

— I гасли. Бом! — сказала Larisa, імітуючи церковний дзвін.

— I гасли,— сказав я.— A себе переконували, що це угодно Богові. Інакше вони побожеволіли б тут. Жили у світі власних візій та вигадок.

— A по-моєму, вони хотіли прославитися. Щоб отут лежати, i щоб такі дурні, як ми, дивилися на них і дивувалися.

Повернула до мене лицє. Вона, очевидно, й справді змерзла, бо обличчя стало синювате й покрите буберцями.

— Може й так,— згодився.— Ale скоріше те, що я кажу.

— Не розумію,— мовила Larisa.— Коли людину закидають у тюрму й змушують у ній жити, це ясно, але коли людина саме себе кидає в льох і тішиться з того — незбагненно!

Чудо дивне! Larisa філософствувала. Вперше довелося почути від неї житейські розмисли — невже й вона ставала нудиком? Я так і сказав, звісно, жартома.

— Фі! — пирхнула вона.— A тобі краще, щоб я була дурочкою? В тебе всі дівчата дурочки!

— Крім тебе,— сказав я сокровенно.— Хочеш, зайдемо в якесь кафе й погрімося.

— Це цікавіше,— сказала вона.— Заморив ти мене своїми церквами й гробами! Br!

Ми розсміялися й майже побігли під гору, бо за цей час погода таки змінилася. Сонце зникло, насунули важкі кучмаві хмари, ставало й справді мерзлякувато-вогко, а через це й холодно. До речі, я сам помітив це тільки зараз, бо й тоді, коли ми роглядали дніпровські краєвиди, й пізніше, мені здавалося, що сонце продовжує світити.

Сли на двадцятку й спустилися до Хрещатика, в тролейбусі Larisa тулилася до мене, була й справді як крижинка. Я повів її в «Українські страви» за Пасажем — там було найзатишніше, і я сам любив туди вчашати. Ми зайняли столика в кутку, Larisa вже достатньо виголодніла та й я ще не снідав, отож ми замовили по борщу, шніцеплю і, звісна річ, каву. Було тихо й затишно.

— Наморилася? — спітав я турботливо.

— Не було від чого,— сказала вона, активно беручись до борщу.

— Шкода, що обмаль часу. Побродили б Подолом, пішли б у Софію Київську.

— Церков мені досить.

Уже було після дванадцятої, отже мали час спокійно пообідати, прогулятися Хрещатиком — і пора іхати.

— Люблю незнайомі міста,— сказала Лариса.— Ніхто тебе не знає і ти нікого не знаєш. Клас!

— Але ж тебе знаю я.

— Ну, ти не в рахунок. Що б я робила сама?

Отже я був «не в рахунок» — дуже мило! Я був тільки для того, щоб вона не відчувала в чужому місті покинутості. Що ж, і це непогано.

— Приїжджай до мене частіше,— сказав я сердечно.— Мені з тобою добре!

— Це вже як вийде! Я від себе не залежу.

— Коли ж будеш залежати від себе?

— Для цього багато чого треба,— загадково сказала Лариса.

— А коли признаюся, що люблю тебе, Ларисо? — сказав несподівано для себе я.

Вона завмерла, не донісши ложки до рота.

— Це виключається,— сказала.— Я люблю Артура і ти це знаєш.

— Нічого я не знаю! — мовив сердито.

— А Славко тобі не розказував? — здивовано спіткала вона.— Ні, Славко не міг не розказати. Та і я про це тобі не раз казала.

— Це правда? — спітав я тихо.

— Правда,— відповіла серйозно.— Ти славний, але з тобою мені важко. З тобою відчуваю себе дурочкою.

— А з Артуром ні?

— З Артуром ні. Він простіший. Окрім того...

— Що, окрім того?

Вона поставила проти мене холодні, я б сказав, безжалільні очі й раптом прорекла безцеремонно:

— В тобі мало мужчини!

Я почервонів. Не зовсім зрозумів, що це таке «мало мужчини», але трохи здогадувався. Коли жінка має підстави мститися чоловікові, в ньому, можливо, і справді «мало мужчини», навіть коли він уродився бугаєм з волячою потенцією. Лариса ж мені мстилася. І тим, що зійшлася з Артуром, і тим, що таки приїхала до мене, і тим, що так холодно й спокійно відкинула мою до неї любов.

Ми замовкли. Настрій було зіпсовано, й обід уже нам не смакував. Між нами раптом виросла прозора стіна, і я вже знов, що це назавжди. Знав, що вона приїхала до мене зовсім не для того, щоб поєднатися зі мною, а щоб подивитися отими холодними й безжалільними очима на мою малість і жалюгідність. Хотіла бачити мене приниженим і досягла цього. Ну, що ж, коли так, то так, я особливо не заперечував. Адже в хлопця часом буває інше задоволення: дати жінці відчути над собою перевагу із жалю до неї,

хоч, може, це й не так. Ми доїли обід мовчки і вийшли з кафе. Сипався ріденький, плюгавенький сніжок.

— Скільки в мене часу? — спітала крижаним голосом Лариса.

— Півтори години.

— Коли хочеш, поїду на автовокзал сама. Посади мене тільки в тролейбус.

— Не бажаєш, щоб проводив?

— Це ти не бажаєш,— сказала безапеляційно.

— Справді,— згодився я.— Але проведу. Тут часом таких провінційних дівчат, як ти, крадуть.

— Можеш зараз хохмити? — поставила супроти мене очі.

— Ну да,— сказав я.— А потім піду й повіщусь на гілляці. Із передсмертною запискою про нещасну любов.

— Ті, що вішаються, не хохмлять,— сказала безпомічно.

— Залежно від характеру,— мовив я.— Зрештою, можна й повіситися задля хохми.

І я раптом побачив ще одне диво: губи Ларисині затремтіли, а очі наповнилися слізами.

— Не проводжай мене! — скрикнула вона й кинулася до тролейбуса, що саме зупинився й відчинив двері. Зрештою, я міг би її й відпустити, бідолашку, але тролейбус їхав зовсім не в бік автовокзалу, а в зворотньому напрямку. Через це я кинувся за нею, і тролейбус прищемив мені плаща. Лариса вже встигла пройти вперед, тікаючи від мене, але озирнулася. Побачила, що я прищемлений й пірснула. Я показав їй знаком, що треба зійти; люди в тролейбусі із задоволенням за нами спостерігали; Лариса, однак, зрозуміла, що я хочу вести з нею переговори й гордо відвернулася, тим більше, що я й цього разу був у принизливому становищі прищемленого. Тільки на наступній зупинці я звільнився, за цей час Лариса встигла спітати в людей, чи в той бік вона іде і, збегнувши свою помилку, кинула мені — ми зі сміхом вівалися із тролейбуса.

— Слухай, чого ти раптом збісилася? — спітав я.

— Я не чортиця, щоб біситися!

— Ну, це ще як сказати,— мовив я.

— Гаразд! — проказала вона з погордою, задираючи носика.— Можеш мене до автовокзалу провести.

— Матиму за честы! — сказав я іронічно, але вона мого гумору не сприйняла.

Ми перейшли на зворотний бік Хрещатика й сіли в 1-й тролейбус, але він був такий забитий, що тут було не до розмов. І знову я відчув той холодок між нами; їхав, стиснутий зусібіч спинами й животами, на лопатках у мене гойдалися чиєсь важкі хитливи жіночі груди, в ногу мені впиралася чиясь

валіза, від себе я налягав на широку спину опасистої бабери, вже не робив спроб прорізтися до Лариси і думав, що ті жарти після того, як вона піднесла мені гарбуза, були, може, й недолугі, вони образили Ларису їй, може, було б миліше, щоб я справді пішов і повісився б на гілляці із романтичною запискою в кишенні, але добре хоч те, що спротивіться хоч на такий реванш — це було добре, але навряд чи щось вирішувало. Так ми проїхали, розділені, до автовокзалу, а коли випахались із тролейбусу, було таке відчуття, що з мене зроблено біфштекс.

— Слухай,— сказала Лариса.— На біса тобі цей Київ?

— Ну, це мова провінціалочки,— сказав я.— Воліла б, щоб я у Житомирі милувався твоїм щастям?

Лариса швидко кинула в мій бік позиром.

— Все-таки ревнуеш?

— Шляхетні лицарі не ревнують,— мовив я півникувато.— Вони задирають носа й гордо йдуть геть.

— А чого ж ти кидався за мною й хотів проводжати?

Міг би ще раз помститися й сказати, що кинувся за нею не тому, щоб її в чомусь перевонати, а тому, що вона не знає міста, а шляхетні лицарі в таких випадках дівчат не покидають, але відчув своєю перевагу із жалю до неї й пробурмотів:

— Бо я овечка, як ти сказала. І в мені мало мужчин.

— А, запам'ятав,— повіла вона тріумфально.— Значить, це тебе зачепило. Не будемо сваритися. Скільки ще в мене часу?

— Півгодини.

— Чудово,— сказала вона й рушила зовсім не в той бік, куди треба — я мусив її завернути. Це знову ніби пригнобило її, і мовчки дісталіся до автовокзалу, а коли стояли й чекали автобуса, то лише перекидалися принаїдними словами — з усього було видно, що Київ вона прагне покинути найскоріше і її аж зовсім не подобаються міста, де вона нікого і її ніхто не знає.

— Пока! — сказала вона, коли подали автобуса, й підставила щічку.

Я ту щічку поцілавав.

— Не сердись, що я був настирливий,— сказав тепло.

— Ти настирливий? — здивувалася вона.— Все було чудово, Київ мене зачарував. Коли не проти, скоро приду ще. Поведеш мене в Софію Київську і на Поділ.

Це було сказано тоном гранд-дами, вона величаво кивнула мені й сковалася в автобусі, а коли той від'їдждав (я стовбчив на хіднику), послала мені повітряного поцілунка. Я помахав їй услід і тверезо подумав, що вона до мене більше ніколи не приїде.

Епізод четвертий. ГРІМ

Десь на початку літа я зустрів на вулиці Степана Вітличного — його якийсь час не відвідував, бо мав уже товариство ровесників, з якими спілкувався: розмови за кавою, суперечки, а окрім того після Ларисиного одкоша на мої зальоти почав цікавитися дівчата, і у мене вже було зо два швидкоплинні романи, які обірвалися, бо дівчата глибше не зацікавили, як і їх. Кілька разів навіть знамірювався відвідати Вітличного, але щось перебивало.

— Ходімо сядемо десь на лавочку,— сказав Вітличний, і ми пішли на бульвар Шевченка.

Тут він мені сповістив, що йому стало відомо: серед української інтелігенції готуються арешти. Складено списки, і в тих списках є і він.

Сказав це спокійнісінько, усміхаючись отію тихою усмішкою,— ані тіні занепокоєння чи страху я в нього не побачив. Степан радив мені зараз його не відвідувати, бо я ще дуже юний і мені нічого підставляти під сокиру голову — маю читися. Ще він спітав, чи не збирається я до Житомира. Я не збирався. Він сказав, що треба було б там людей попередити, щоб позиціонували небажані папери, тобто він мене поїхати до Житомира ніби м'яко просив. Я згодився, бо таки вже треба було відвідати батьків.

— Нічого з собою зараз не вези, бо можуть потрусити,— сказав Степан.— В інші міста ми також передамо цю звістку. До речі, коли питатимуть, чого приходив до мене, скажеш, що я тебе підтягував для вступу в інститут.

Розмова відбулася серед тижня, а поїхати я міг тільки в суботу. Тут, у Києві, я накупив трохи книжок, іх треба було відвезти до батьків, бо в гуртожитку їх тримати не з рук, тим більше, що кілька з них, пригодницьких, уже вкрали. Отож, я напакував валізку тими книжками й двинув на автовокзал. Тут я відчув небезпеку: хтось за мною стежив. Я пробував обдивитися публіку й собі, при тому якомога непомітніше, але довкруг були типово переїжджі люди. Я запахав валізу до багажника і сів біля вікна, оглядаючи юрму на платформі. Але й цього разу нікого підозрілого не побачив і це в той час, коли виразно відчуваєш: за мною стежать. Нарешті автобус рушив, і я полегшено зітхнув. Озирнув публіку в автобусі — звичайні собі люди. Зрештою, боятися було нічого, бо цього разу віз звичайні книжки, тож заспокоївся й поступово ввійшов у заколисливий ритм, яким гойдав мене автобус. І як часто бувало в таких випадках, знову побачив історичну візію, цього разу із 1648 року.

Був я вояком, і втому валила мене з ніг. Уже не біг, як перше, а втомлено брів через ліс, намагаючись пригасити трепет у тлі. Стояло безвітря, і від того тут, між стовбурами, які вогко світилися, було задушно. Я важко дихав, але не спочивав, лише вряди-годи роззирався. Спокійно поспіували пташки, земля подекуди поросла густою папороттю, і коли я проходив через неї, вона сухо шарудила, наче не хотіла піддаватися й згинатися під моїми ногами. Мав я запорошенну одежду, коло пояса висіла кулемщниця й порохіння, а груди оперізували шабельтаси. Але зброї я не мав, не мав на голові й шапки, і моє мокре волосся злилося кавалком. Піт стікає до лоба, очі були запалені, а вуста зашерхли. Я йшов, мнучи папороть чи глицю, а коли втомувся до решти, сів під дерево, обіпервшись спиною,— голова впала мені на груди. Приплющив очі й просидів так якийсь час, здавалося, слухав пташиний спів, а може, просто замарив. Марив, але відчуття свідомості не губив. Чув навіть, як повз мене пропшелестів вуж, а коли вийшла з-за дерев лисиця, я розпліщився. Лисиця злякано відскочила й кинулася геть у зарості, а мені здається, що то майнув хвостом сон. І я справді заснув. А приснилося мені величезне поле, всіяне незліченним чорним гайворонням, яке ходило червоною, наче кров, землею й дерло ту землю гострими пазурями. Довкруж порозкидувано зброю: риштуники, шабельтаси, шаблі, мушкети, гаки й півгаки, гармати більші й малі, розбиті вози, мертві тіла коней з роздутими животами, гора відрубаних голів. Поміж усього того ходило гайвороння, і очі птахів червонно полискували. Вряди-годи вони кричали, але так гучно, що мені закладало вуха. Може, від того опам'ятався: над головою в мене й справді сиділа зграя ворон і надсадно кричала. Я хутко скочив на ноги й пішов швидше, а зграя ворон знялася з дерева й полетіла наді мною, голосно каркаючи. Я ж тікав уже не тільки від того страшного поля, яке мені привиділося, але й від ворон, бо так ворони себе ведуть, коли людина гине. Отож я йшов і біг, перечіплювався й падав, зводився й плентався стежками, а коли їх не було, брів навпросте. Вони ж кричали в мене над головою, мов скажені. Часом я зупинявся й, звівши голову, кричав на них, але це мало що давало. І вже коли заходило сонце, коли вже я не мав сили ані йти, ані бігти, побачив у лісі скимникову яскиню — невелику, грубо сколочену хатину. Я постукав у двері і сказав, звищуючи голос:

— Отче, я вояк із війська Хмельницького. Мене застала в цьому лісі ніч.

Рипнули двері, і я побачив височезного, вдягненого у чорне, бороданя.

— Давно ніхто не турбував мій спокій,—

сказав пильно оглянувши мене, скимник.— Але коли постукав у мої двері, заходи!

Лише зараз побачив, що у скимниковій правиці була затиснута важкенька довбня. Я спробував йому приязно всміхнутися, але обличчя моє, здається, тільки скривилося. Тоді я опустив голову й проказав покірливо:

— Дякую, отче. Шукаю лише даху над головою, неймовірно змучений.

Отак я й потрапив у ту яскиню. В ній було майже темно, хіба біля образу миготів маленький вогник та блимала ще світка у скимникових руках. Але цього світла було замало для мешкання, і я відчув майже дотиково холодну вогкість кутків, іхню бездонну глибину й непрозорість. Відчува запахи трав, які змішувалися з духом непровірюваного приміщення й немитого скимникового тіла. Той ішов поставити свічку біля печі, повернувся до мене спиною, і, освітлений свічкою, став схожий на ведмедя: кошлатий і неповороткий, незgrabний у своїй скимницькій одежі й дикий.

Я дихнув на повні груди й зморено впав на ослінця.

— Заблукав у цьому лісі,— сказав.— Думав, ночуватиму під деревами.

— Під деревами ночувати не годиться,— мовив скимник просто й лагідно.— Призвичайся, чоловіче, в моїй пустці, я радий людям. Однак мені час віддати Господові молитву.

Підійшов до образу, намальованого невправною рукою, але яскраво, і важко впуститися навколішки. Я дивився на його велике, кострубате тіло, на образ, що німо стерегли спокій мешкання, на свічку, яка потріскувалася біля печі, й поступово з-перед моїх очей відступала темрява. Будова була складена із грубих колод, на одній стіні висіла шабля, а на столі лежала грубезна розгорнута книга.

Ще раз зирнув на скимника — той бубонів молитву, і я з небагненною жадобою прислушався:

— Царю небесний, утішителю, душе правди, що всюди єси і все наповняєш, скарбе життя і життя давче, прийди й уселися у нас, і очисти нас од усякої скверні, і спаси, добрий, душі наші. Святий Боже, святий кріпкий, святий безсмертний, помилуй нас!

Я слухав цей голос у сутіні, голос кошлатого, дикого чоловіка, який покинув світ пристрастей і знав тільки розмову з Богом, і тиха благовість наливала мені у груди. Бо я бачив, що цей молільник ніби обортается світлом і ніби поселяється в середині кулі, у чудний такий захисток, коли можна заплющити очі й колихатися, забувши про все, що гризло й турбувало, про минуле й теперішнє, а про майбутнє зовсім не думаючи. Отож хай буде тільки цей мент, думав я, коли чути

заспокійливе схимникове бубоніння й коли ним переймаєшся.

— Боже мій, ти дивно великий! Ти в славу її красу одягнувся, зодягнувся у світло, як у ризу!

І я відчув, що мене забирає в полон молитва, яку схимник проказував гарячим сухим шепотом, таким сухим, як ця темрява й ніч, як світло свічки й колодяні стіни. Мене забирала в свої лабети ніч, повна одухотвореного етеру, коли кожен порух людський — двічі порух, а кожне слово людське — двічі слово! Я відчував, що мене тягне додолу, до землі, на дно цієї ночі й темряви, звідки найліпше бачити Божі очі, що повнівши душу рівним вічним вогнем. І я також упав навколоїшки, в克莱кнувши перед образами позаду схимника, й зашепотів те саме, що проказував і він:

— Ти землю поставив на основі міцній — без волі твоєї не похитнеться вона повік віку!

Однак схимник, і це мене здивувало, закінчив молитву надто швидко. Звісся з колін й повернувся до мене. Очі його бліснули вогняними іскрами, і я побачив, що він аж горить од цікавості.

— Я давно, юначе, відлучився від світу цього, — сказав трохи заждаво. — Що там у ньому робиться?

— Іде важка, кроволийна війна, отче, — сказав я.

— Хто б'ється?

— Ляхи з козаками.

— І знову гору беруть ляхи?

— Цього разу ні, отче. Ляхи розбиті впень.

— Дивні речі кажеш, юначе, — заходив покоєм чернець. — Чудові кажеш речі! Але ти втомлений і змушеній, спочивай, розкажеш мені про все завтра.

І от ми лежали мовчики якийсь час у темряві, просвіченій кволим вогником від единої лампадки, що ледве блимотіла. Я й справді був нестерпно втомлений, тіло мені гуло, але заснути не міг. Чи від тієї втоми, чи від збудження, якого зажив під час ходу через ліс і при молитві; мені стояв перед очима степ — котилися хвилі тирси, чулося іржання коней, крик ординців, їхній навальний напад; крик ляхів, німецької піхоти, козаків — все змішалося в змаганні, блискотіли шаблі, свистіли стріли, дзвеніла криця, ламалися ощепи, гукали діла й бахкали маленькі гарматки — а вже по тому я йшов через ліс, і стовбури дерев були, мов живі людські тіла, бо коли торкався їх ненароком, здригалися й відсмикувалися. Над головами погойдувалися голі безлисті гілки, які мали на кінцях гострі, вифарбувані в червоне нігті; мені здавалося, що ті нігті за мить увіп'ються в мене, гілля схопить, наче кліщами, і жбурне туди, де

на мене чекатиме ледачий і спокійний звір розпаленої печі. «Це вже я сплю», — думав я, передчуваючи біль зустрічі з вогнем у тій печі, куди мене хочуть закинути ці рукаті дерева. Бо паща його, розтулена насکільки-мога, розтуляється, бо в того звіря-печі маленькі, розпеченні, мов спалахи, очі, отож лечу я в червоне, розтоплене місиво, оте смертельне вогняне болото...

Струснув головою, проганяючи страшне видиво й неприємне почуття приреченості. Хто я був? Нещодавно спудей Київської колегії, перед яким стояло: піти в козаки, як багато хто з камраття, чи в ченці для науки й служби Божої? І я вирішив піти в козаки, але при неодмінній умові, що повернуся колись у світ схими, мудрості книжкової й служби Господньої...

Схимник не спав, я чув це виразно. Здається, мій прихід дивно сквилював його — напевне прагне зі мною поговорити просторіше, але не хоче турбувати при втомі моїй. Але і я не міг спати, ото тільки раз втонув у червоних хвілях сну, а тепер випірнув і лежав з талахкотливим серцем і з розверстими очима.

— Не спите, отче? — сказав перший я.

— Не сплю, — почувся хрипкий голос. — Давно на бачив людей — в глибокі хащі залело тебе, юначе. Тут рідко ступає нога, а ти своїм словом про нову війну ляхів з козаками розвередив душу.

Я не міг бачити схимникового обличчя і знати, що відбувається в його душі. Врешті, це мені було байдуже, більше турбували власні болі.

— Давно вже ви тут? — спитав у схимника.

Той спершу не відповів. Мені навіть здалося, що питання мое недоречне. Однак глухий і сквильований голос таки озвався до мене:

— Не лічу днів. Мені не потрібні дні, й місяці, й роки. Але коли вже казати, то з того часу, коли козаки видали ляхам гетьмана Павлюка. Тоді сказав: на цій землі, де вояки видають ворогам свого ватажка, щоб зберегти власну шкуру, мені годі бути й лічитьи час. Ліпше піти в безчасся і в безлюдядя.

— Це значить, отче, що ви пробули в пустці десять років. Чи ж дістали ви тут спокій душевний?

Цього разу схимник мовчав довше. Я однак хотів відповіді, більше того, чекав не неї, наче мені по-особливому на цьому залежало.

— Відповім тобі, — мовив нарешті схимник, — не своїми словами, а Єфрема Сиріна: «Доки звір живе самотою в пустці, він не знає людського батога й пужална. Доки дики кози тримаються в горах, не хиляться вони перед тим, хто забажає їх остригти».

Ми лежали в темряві, й кожен із нас відчув, що зустрілися недаремно, що давно чекали на цю зустріч — так було, мені здавалося, у глибині думок наших і потаємних прагнень. Але говорити вголос про своє потаємне не зважувалися — не були близькі.

«Прийшов сюди зі світу,— думав я втомлено,— що плаче й кипить від крові людської. Добре говорити й проповідувати про війну, навіть священну, а тяжко вбивати близнього свого. Добре говорити про перемогу, а тяжко бачити непоховані трупи, де вороня викльовує невідданим землі очі. Я сміливо пішов у те змагання і не ховався в кущах, я гордий з того, що цього разу козаки перемогли ляхів, але скільки пролилося крові, які велиki й широкі річки — це жахнуло мене і зруйнувало душу!»

Що міг думати в цей час схимник? Очевидно, хотів у мене розпитувати, що робиться в світі, хто таїкий Хмельницький, імення якого йому назавв. Невже тоді, коли було по-зрадницькому видано Павлюка, на Україні не вмер козацький дух, а козацька мати за цей час встигла народити нових своїх визволителів?

Відчував, що хвилююся. Може, все-таки розповісти цьому дикому, захованому в лісі чоловікові про все, що пережив? Мої очі розпаливалися, вже відчував дрож, який завжди проймав мене перед битвою. Коли звучали труби й громіли тимпани; коли йшла вперед під розгорнутими хоругвами і знаками піхота; коли горлали вершники і глухо стукотіли кінські копита, аж стогнала земля; коли пілюга здіймалася хмарою, а сам Хмельницький мотався на своєму чудовому румаці й гучним голосом нагадував, що настав день утвердити волю віри й батьківщини.

— Якщо не спиш,— почувся глухий схимниковий голос,— то розкажи. — Що там відбувається у тому скаженому й шаленому світі?

— Гаразд, отче,— мовив я.— Слухай, коли можеш, бо все це колись переживав і ти сам.

І побачив величезне поле, на якому розгорілася битва. Ми вже мали після битви на Жовтій Воді двадцять шість гармат і гарматок. Особливо чудові були п'ятнадцять водних гарматок, вони були нового штибу і мали тільки два колеса — їх привезло з собою військо, котре спускалося Дніпром. Було то в п'ятницю, одинадцятого травня, коли ми рушили від Жовтій Воді назустріч коронним гетьманам. А вже шістнадцятого травня, в середу, на сьомому тижні після Великодня, ми з'явилися перед ляхами. Був тоді чистий і свіжий ранок, і ми відчули — чекає попереду важка січа. Сходило сонце, було воно неначе вмите — добра ознака для воя-

ків. П'ятнадцять тисяч нашої кінноти рушило вперед, з ними був я,— ми сміло вдарили на ляхів. Ті недовго тримали бойовий стрій і почали відступати до свого окопу. Ми билися так, що боліли плечі, а в очах стояв кривавий туман. Я сам скинув списом на землю ротмістра, і бачив, як мій кінь ударив його копитами. Ротмістр закричав...

Так, ротмістр закричав, роздерши рота — жахлива маска, відчай, незмірний біль — вона стоїть, та маска, в мене перед очима; я десь іду, і вона переді мною; я сплю, і вона мені сниться; я ім, і не можу не бачити її і не почути того страшного його крику!

Але тоді червоний туман заслав мені очі — я бився вже з іншими. Ворога лягло зо три тисячі, отож тільки й могли, що відстрілювалися з окопу. А коли надійшла наша піхота й гармати, їм стало непереливки. Гармати закидали їхній обоз кулями — бачив, як густо падали вояки, як здіймалися ставма поранені коні, і чув передсмертні крики. Це була несусвітня варвітня: ламалися вози, зупинялися валки, сплутувалися голоблі — все змішалось у купу; крізь дим я дивився на все те і відчував піднесення, яке завжди відчуваєш, коли справа, за яку постав, перемагає. Ляхи побачили, що місце для оборони вибрали незручне, і рушили обозом на гору, що здіймалася неподалець. Але там не зупинялися, бо побачили нашу силу й кинулися чимдуж донизу. Тут вишикувались у лави, але ми вдарили на них із гармат і почали колошматити зусібіч їхній обоз. Я бачив, як падають від наших гарматних і мушкетних стрілів жовніри, як вони зводять до неба нахахані і зблочені обличчя й тягнуть у молитві руки, як волають і кричат.

Що значить колошматити обоз? Це коли вози розриваються на ломачя, це коли голови, руки й людські ноги літають, як опуки, тоді коні перетворюються в криваві кавалки, а людська кров, пінячись, тече, наче річочки.

Ми кинулися на них кіннотою й почалася така січа, що я вже не міг спостерігати. Бив уліворуч і вправоруч, рубав і колов. Од битви п'яніш, тіло тоді горить, палає обличчя, а очі блискають навсібіч, щоб вчасно відхилитися від ворога чи вдарити по ньому. Я змагався в тій січі не з одним вояком, нарешті мені потрапив сильний і управний — ми бились, забувши про все на світі, і не відаю, хто б переміг у тому герці, коли б один із моїх побратимів не всадив у супротивника списа. Цей не кричав, лише сципив зуби, схопивши руками за держалло.

Так, він не кричав, а мав заціпеніле, залисне, але й мертвє обличчя, руки його скопилися за держало списа, і по пальцях котилася кров, його власна кров, і він опустив погляд на ті свої руки, й невідривно туди дивився, а лице його із сірого біле стало.

Було гаряче, сонце стояло високо й шпарило. Ми обливалися потом, і від того проступала на вустах сіль. У цей час коронні гетьмані спішили своїх хоругви. Поляки важко зістрибували на землю у своїх риштунках, і тут воля Божа посприяла нам: служники, яким пани віддали свої коні, зрадливо стрибнули у сідла й розсыпалися, гнані лютим страхом, по навколошніх луках та лісах...

Я замовк, передихаючи. Здавалося, що в моїх очах горить пожежа недавньої битви, бачив усе так дивовижно чітко й гостро, що від того боліли мені очі. Приплющився, але це не дало полегші, очі палали і я, стримуючи третміння вуст, дивився туди, де котилися вози, бігли люди, ламалися колеса, розкочувалися гарматні громи. Я бачив роздуті щоки трубачів, які видували з мідних горлянок закличні звуки, довбиши гупали у котли, і од того залізного брязку, що розлягався над бойовищем, третмініло все у нутрі. Мчала кіннота, і я помчав разом з нею, у мене пашів жаром лоб, а рот був роздергий у переможному крикові.

— Ви колись переживали таке, отче? — спитав я.

— Радості великої перемоги я не переживав, — сказав схимник. — Зате переживав смуток великої поразки. Але розповідай далі.

І я розповідав далі. Ляхи забились у своєму безладному відступі до ярів та круч. Вони почали спускатися по кругому узвозу, але внизу їх перепинило багно, і вояки зтирилися біля нього, як отара овець. Ті, що спускалися згори, вже не в силі були стримати коней. Коні помчали донизу, разом із возами, і візники злякано попадали з тих возів навсібіч. Вози грімкотіли, й перелякані коні задирали вгору голови. Тоді один кінь спіткнувся, і віз наскочив на нього, перекидаючись разом з другим конем. На цю купу наскоцила вже валка возів — зчинилося страшене місиво із тіл та речей. Смертельний вискіт коней, хряскіт кісток і тріск дерева — все це було таке жахливо-небачене, що я спинив коня, заворожений несамовитістю цієї картини.

Заляпані кров'ю й багном завмерлі обличчя, морди коней із роздертими ротами, з яких вивалюється кривава піна, перемішані у дике місиво полуздрабки, колеса, голоблі, упряж, людські голови, руки, ноги, спини, поруч з кінськими ногами,

головами, тілами, — все це раптом ніби вмерло, перетворюючись у ритину на дегреві.

Навпроти вже дерлися під кручу ті, що зуміли переметнутися через багно в долині, стьобали немилосердно своїх коней, але ті, хоч і пнулися вгору, але сповзали по глині донизу, де була справеденя колотнеча. В багні по-загрузали валки, і вози ніяк не могли через них прорітися, а козацькі гарматні ядра не давали ворогові вільно дихнути — вів нас тоді сам Хмельницький. Ми вдарили по гетьманах, коронному й польному, які металися з багатьма хоругвами обабіч обозу; вони намагалися вирівняти свої лаштунки, але ми вдарили надто сильно і стерли ті лаштунки вміть. Тут випала вже значна робота рукам: ми стинали шляхетські голови, і від великої крові, яка пролилася тоді, усі геть, і я в тому числі, сп'яніли...

У ту ніч я ще багато розповідав. Здавалося, схимник зник із яскині, бо там, де лежав, не чутно було ані звуку. Врешті, я вже й ніби не зважав на нього — мені треба було вибалакати все, що палило душу. Я розповів, що потім, коли обдивлявся бойовище, мене струснуло від жаху — стільки людських трупів не бачив ніколи. Я й тепер третміні, вдивляючись уже вкотре на те криваве бойовище, по якому ступала моя нога, бо вночі не витримав і пішов туди. Яскраво світів місця і моторошно осяював поле битви. І я відчув те все, як частину ества й буття свого, я намагався пригасити в собі хвили, які збуджували мос серце, а зараз спробував відігнати від себе видиво того побоїська. Але воно знову становало перед очима — їшов я по мертвому полі уже вранці, і було воно все всіяне гайворонням, і мені хотілося спитати цих мертвих людей: «Чого ви прийшли на нашу землю і чому, прийшовши на неї, ведете себе як свині? Це ви підняли цей заколот, ви примусили нас узяти в руки шаблі, чому не сидите вдома і не будете там свого господарства? Чому хочеться вам заливати кров'ю не свою, а чужу землю, ми бо її ллємо не з волі своєї, а з вашої!» Таке тоді сказав я отим тисячам трупів, але душі моєї це не вилікувало. Бо попри те, що діло чинили ми справедливі, попри те, що інакше чинити не могли, аби не лишатися рабами під ляхом, серце й душа в мене плакали, бо не був я вояком, а людиною жалісливого серця. Мое призначення — не стинати людські голови, а читати книги і вивчати мудрість світову, зачинитись від світу й наблизатися до Бога, а це значить пізнавати світ. Я не судив себе за те, що взяв шаблю до рук, але кров на моїх долонях пекла мені, хоч її не було видно. Вона пекла мені і в душі, в тілі, й на тілі, вона все-таки волала, бо пролита кров — це про-

лита кров навіть і в самообороні. І я сказав собі: ми здолали напасника, а тепер я можу відчути себе вільним. Тепер я можу повернутися до того, до чого кличе природа моя й призначення. Тож я скинув із себе зброю й кинув її на тому бранному полі. Пішов, не озираючись, а над головами в мене каркало гайвороння. І те гайвороння раптом знялося й полетіло вслід за мною — може, не все, але принаймні його частина. І я йшов по лісі, а потім побіг. Хотів утекти від того жахного, від отих кривавих річок, від отих нагромаджених гір із ломаних возів, убитих коней і людей, від отого гайвороння, яке чомусь не покидало мене, ніби чulo в мені пролиту мною кров.

— Скажіть, отче,— мовив я,— чи добре я зробив?

Схимник лежав мовчки. Не знаю, що він думав, але мені чомусь здавалося, що я його розворушив. Більше того, він, можливо, приклікав до себе власні спогади із тієї війни, коли узяв шаблю до рук він, коли й він лив кров, але тоді війну козаки програли. Програли й видали по-зрадницькому свого ватажка, а він, уражений тим і розчарований у всьому, покинув світ і забився в ці хащі. Тут же обріс, як дерево, мохом спокою й байдужості, бо й сам починав подобати на вічне спокійне дерево, яке молиться хмарам. Хай діється навколо казнаць, хай перекинеться все шкереберть, хай згорить і спопелиться, його ж спокій — найголовніше, і він залишки плекав його. Але прийшов у його життя я і зруйнував спокій. Отож він і лежав мовчки, хоч я питав у нього поради. Ні, він не лежав мовчки: я почув, що він молиться. Шепотів у темряві спрагло, і питав щось у Бога, а що саме, розібрati я не міг. Можливо, бачив він степ і блакитне небо з його невимірною глибиною, бачив журавлів біля криниць і чув їхній рип, а також мелодійний подзвін води, коли нахиляв цебро, щоб напитися. Можливо, бачив він білі хати й дітей, що бігали по калюжах після веселого літнього дощу; можливо, згадав обличчя людей, які вже давно згасли в його пам'яті, і рятувався від тих видів молитвою, бо хотів прогнати їх від себе і так врятувати власний спокій. Чи так було, чи ні, годі сказати, але те, що мій прихід сквилював його непомірно, було справді так...

Прокинувся, коли сонце влилося через відчинені двері ясною стягою. Побачив крізь прочіл зелений ліс, почув спів пташок і квітнув ранкової прохолоди із духом вранішньої осі. Дивився на живий світ у прямо-кутнику, й не хотів зрушати з місця. Бачив листя, що спокійно шелестіло, і чув спокійний погук зозулі. Зозуля кувала довго, аж утомився рахувати, скільки ще відведено мені долею років.

Схимника в яскині не було. Але за мить у дверях виросла велика його постать. Я не побачив його обличчя — світло било схимнику у спину, але якась особлива урочистість у його поставі здивувала мене. Схимник підійшов до мене рішучо, чіткою ступою, і я уздрів у нього при боці шаблю.

— Переконав мене, юначе,— сказав голосно схимник.— Можу й на твое нічне запитання відповісти. Гріх ховатися від світу, коли твоя земля залита кров'ю.

Я сів на ложі. В голові мені морочилося, а вуста затремтіли. Струснув головою, проганяючи і залишки сну, і оту запамороку в голові; ні, не мав я сили і не мав у тілі бадьорості.

— Я вас розумію, отче,— сказав тремтливими вустами.— Коли вас покликав Господь, гріх йому не коритися. Мене ж Бог покликав злікувати свою душу. Тож поки що... побуду тут...

Я отямився. Ні, з цими історичними візіями виходить щось зовсім чудне: ніби й справді я колись жив у ті давні часи, настільки точно, чітко й виразно все зрів. До дрібниць бачив одежду того часу, зачіски, речі, зброю, обличчя, тобто те, чого при своєму рівні освіченості, а ще й історичної, знати не міг. Я навіть спробував виладнати вервечку тих візій: найдавніша була із Елісеем Плетенецьким, коли я, юнак, слухав його промову — це відбувалося на початку XVII століття. Потім ішла візія з 1648 року, що її щойно оповів; перед цим я навіть заглянув у довідники: Елісей помер 1624 року; можливо, в цей час помер і той юнак, що його слухав — принаймні в двадцятих роках був у Львові великий мор. Воякові із 1648 року також за двадцять. Це, звичайно, містичка, що дух переселяється з людини в людину, але тут все цікаво накладалося. Так вояк міг цілком дожити до сімдесятих років XVII століття, коли народився хлопець, котрий став мандрованим дяком і якого заарештували в 1709 році. Історія з Мельхіседеком Значко-Яворським відбувалася в 1768 році, а сам Мельхіседек народився 1716 року, отже мандрований дяк більше шести років у тюрмі не прожив. Знову-таки Мельхіседек помер 1809 року, а саме тоді міг народитися й романтичний шляхтич із дерев'яного дому під старими соснами, який жив із матір'ю, тіткою та хворою на сухоти сестрою, мав дерев'яні сходи, що вели в горішню кімнату, і слухав модного тоді Шопена (Шопен народився 1810 року і був романтичному герою ровесником). Ці підрахунки були цілком сколастичні, але мене чомусь вражали; виходило, що я простежував життя своїх подобенств у минулому, яке мало дивовижну з'єднаність і послідовність. Отак бавив я

себе цілу дорогу, можливо, творячи якусь казку про себе в романтичному дусі; зрештою, як воно не було, але складалося саме так, і мені, відверто кажучи, навіть не хотілося знати чому. Але одне відчував: із тими візійними людьми (один із них був навіть відомою особою), я відчував безумовну фізіологічну злку, тобто знов іх, як себе. Още мене найбільше і вражало.

У Коростишеві я вийшов покурити, і тут мені знову здалося, що хтось за мною стежить. Стежили таки з мого автобуса: якийсь мордатий дядько з байдужими очима: секстотом така пика бути цілком могла. Цікаво, що б він робив, коли б я зараз забрав свою валізу? Але був трохи розмлюєний і від візїї, і від своїх думок, отож не хотілося ніяких ігор, тим більше, що валіза моя має цілком невинний зміст чи вклад.

У Житомирі я міг переконатися, що мордатий дядько зовсім не сексот, він витяг з автобуса дві здоровенні валізи і дві менші. Сам узяв великі, жінка його — менші, а двоє дітей мали заплічники та ще й тягли по малесенькій валізочці: для сексота цей чоловік був надто вже утяжений. Картина, зрештою, була зворушуча. І саме коли я стежив за цією ідеальною родиною, до мене підійшов чоловік, і з його холодних, риб'ячих очей я відразу згадався, звідкіля він.

— Пройді в автовокзал, — сказав тип. — Тільки там ожідають.

— Хто мене «ожідає»? — спітав я.

— Пройді, — жорстко наказав тип.

Я озирнувся. Товклося довкола багато людей, і я гарячково метикував: опиратися, чи згодитися.

— Та хто ви такий? — спітав я. — І яке маєте право.. Я зараз міліцію покличу.

Але тут до мене підійшов міліціонер.

— Пройди в автовокзал, — сказав він. — І без шуму.

Цей право мені наказувати мав, і я поволочив валізу в автовокзал. Тут, в окремій кімнатці, мене зустрів старий знайомий, отий «чорний ангел», що відвідував мене в кочегарці.

— Клади чемодан на стіл, — наказав він.

— А ордер на обшук у вас є? — спітав я обурено.

— Не патякай! — він вирвав у мене валізу й кинув на стола. Але валіза була замкнута, а ключик лежав у мене в гаманці.

— Открой! — наказав чорний ангел.

До речі, міліціонер уже зник, вони залишилися вдвох.

— Без ордера на обшук не відкрию.

— Тагда ми поламаєм твой чемойдан, — сказав другий.

— Ти з намі не шуті, — сказав чорний ангел. — Откривай січас же. З намі шутки плохі.

Я не хотія поліз по гаманця. Вийняв ключику й так само не хотія відчинив валізу. Вони кинулися до неї, як коршуни на куріпку. Я мовчки стояв і дивився, як викидають книжки, перегортають і витрушають їх. Зрештою, з однієї випав аркуш паперу, чорний ангел пожадливо скопив його й перебіг очима. Але там були мої виписки з книжки.

— Шо ето такое? — спітав чорний ангел.

— Виписки з цієї книжки, — мовив я невинно. — А що ви шукаєте?

— Антісовецьку літературу везьош? — спітав той другий.

— А вона в нас виходить?

— Нє ділай із сібя дурачка, — ревнув тип. — Раздітайся!

— Як, зовсім? — здивувався я.

— Ну, труси і майку можеш оставіть, — сказав, ніби лікар, тип.

Я роздягся. Вони облапали мою одежду, передивилися гаманця і те, що було в кишених, але нічого цікавого не знайшли.

— Зачем тащиш ету мукулатуру? — люто спітав чорний ангел.

— Бо не маю де тримати книжок у гуртожитку. Крадуть.

— А почему только українскіе книгі?

— Були й російські, — сказав я незвірушно. — Але їх укraли.

— Да, ету мукулатуру ніхто і даром не возьмийт. Ладно, убірайся! І не попадайся нам у рукі, пойнял!

— По-моєму, ніхто не хоче потрапляти вам у руки, — сказав я.

— Говори на чловєчіском языке! — з'ерпенився тип.

— Ну, брось, Міша, — сказав чорний ангел. — Пусть говорить, как хочет.

І я побачив раптом очі отого «Міші» — очі хижого звіра, непорушні з холодною іскрою в них, ніби застромлена голка, з глухою ярістю чи ненавистю — ні, це не були людські очі. Зелений, тигрячий вогонь горів у них, і я виразно відчув: коли б його воля, цей чоловік роздер би мене, як ягня. Згодом такі очі я бачив у тигра в зоопарку і в деяких вівчарок, отже, це була не людина, а навчений на людську кров пес у людській подобі — з такими істотами й справді «шутіть» не випадає. По спині мені загуляв неприємний холодок, а загалом було таке відчуття, ніби не виходив із однієї з кімнат автовокзалу, а вилализив із клозетної ями. Морочним і холодним вітром мене обдало, і я відчув, що тепер, коли все скінчилось, в мене починає третміті кожен нерв. І згадав Степана Вітличного, його усмішку і спокійний голос, який повідомляв, що його мають арештувати — яку він все-таки мав рацію, коли попереджував, що зараз із собою нічого везти не можна. Отже моя поїздка таки конче була потрібна зараз,

поки вони ще не кинулися на людей з обшука-
ками. Щодо мене вони ошукалися — чи мали
неправдиву інформацію, чи сподівалися на
стихійний облов.

Я їхав у тролейбусі, і мені прийшло до голови два запитання: чому вони були переконані, що я везу нелегальну літературу; може, мали щодо того якийсь сигнал? І друге: звідки Степан Вітличний вінав так твердо, що готовуться арешти і що його мають заарештувати? Запитувати про те при розмові не випадало, але відповідь могла бути одна: хтось із кабістів української інтелігенції співчував і чи не той таки співчуваєльник попередив, щоб зараз літератури й самвидаву не возили? Можливо, вони такі облавні обшуки роблять зараз повсюдно, але дивне є те, що Степан Вітличний знав і це. І мені тоді здалося (пізніше я візвав, що цілком помилково), що я мимовільно ув'язався у якесь велику конспірацію, і це могло бути не тільки читання чи виготовлення нелегальної літератури — непримінний холодок знову поповз мені спиною. Зрештою, є самої літератури досить було, щоб запроторити всіх нас до буцегарні, хоч література та читалася у дуже вузькому колі і ширшого резонансу не мала та є не могла мати. Але є один цікавий закон: про нього я вичитав у романі Леона Фейхтвангера «Лже-Нерон»: тиран упав не тому, що проти нього підняли повстання, а тому, що гончарик Теренцій склав про сатрапа на смішливу пісеньку, і ця пісенька поширилася серед підданих лже-Нерона. Отож, ота література, загалом ще дуже не-гостра є проста, тепер була ніби пісенька гончаря Теренція, а смок закон про ту пісеньку чудово розумів. Отож він ударив у гонг, і в небі пролунав грім, і тисячі нюшкарів, провокаторів, нишпорок кинулись обловлювати ту літературу. Ні, не кинулися, а розробили хитромудрий план, ще є на духу не відчуваючи своєї приреченості і не враховуючи того елементарного факту, що пісеньку гончаря Теренція можна було задушити разом з гончарем тільки тоді, коли він би її не склав і не заспівав.

І все-таки обшук справив на мене гнітюче враження: одне діло міркувати чи навіть чути від інших про такі ганебні речі, а друге, коли це зачіпає тебе самого.

Батьки були вдома і зустріли мене радісно, бо я таки не приїжджав від Нового року — мати відразу ж заклопоталася є побігла розігрівати мені їжу, батько зайшов у мою кімнату і тут, викладаючи книжки, я розповів про свою пригоду. Батько посуетів.

— Це значить, що вони тебе не залишили в спокої, — мовив він. — Будь дуже обачний,

— По Києву ходять чутки, що готовуються політичні арешти, — сказа я і пожартував. —

Коли в тебе є якась нелегальна література, сковай!

— У мене тільки одна недозволена книжка, — не зрозумів мого гумору батько, — це Біблія. Але, очевидно, маєш рацію, треба сковати і її.

— Ну, Біблія, це, по-моєму, не антирадянська книжка.

— Даремно так вважаєш, — сказав батько. — Як на мене, та є вони так вважають, це найбільш антирадянська книжка.

— Отже Бог перший антирадянщик?

— А що ти думаєш? Коли б не так, чого б вони воювали з релігією і нищили храми? А все тому, що вони — поріддя дияволове, це річ конечна.

— Чого ж Бог терпить їх так довго? — спитав я.

— Бо він і диявола терпить. Для того, щоб спитувати людей.

Але цю нашу теологічну балашку припинила мати — треба булойти на кухню, де вже стерно розмови захопила вона, розпитуючи мене про речі практичні й пожиточні. Тут на слова я був скрупий, бо мене це мало цікавило, а ще є голодний був, поїхавши до Житомира без сніданку. Батько сидів обіч, а що недавно посідав, а до обіду ще рано, пив чай з домашніми коржиками — обличчя мав незворушене.

Спершу я подався до Артура, незважаючи на те, що його сестра заборонила мені переступати їхнього порога і на наші любовні з ним непорозуміння — до Артура мені близче, та я є справі хотів із ним побачитися. Артур сидів у саду є зрубрив, він складав іспити на атестат зрілості. Ми з ним обнялися по-братьському.

— Кошмарна річ, — сказав він. — Не лізе мені в голову ця ідеологічна блюмотина. Просто з душі верне. Не наука, а якась безконечна пропагандистська брехня. Сиджу, читаю і мене шляк бере.

— Ale учиш і будеш ту трахомудію здавати, — сказав я.

— Буду, — буркнув Артур. — З прокляттям у душі.

З дому вийшла Аллочка, блимнула у мій бік, але нічого не сказала — пішла до хвіртки.

— Дивно, — мовив я. — Вона не хапає палиці є не жене мене геть.

— Не зважай! — махнув Артур рукою. — Типова міщанська курочка.

— Ні, чого, вона славна, — мовив я. — Тільки дуже категорична й запрограмована.

— Це вона сердита на тебе, що її покинув, — добродушно казав Артур. — Чи, може, ще будемо родичами?

Він засміявся, але якось нещиро — між нами все-таки незримо стояла Лариса. Але

я про Ларису з ним говорити не бажав, на-
томість сповістив, що по Києву ходять чутки
про арешти і що саме зараз треба сковати і
знищити все нелегальне.

— По-моєму, це вони самі пускають таку
пушку,— фуркнув Артур.— А знаєш чому? Шукати й вилучати самвидав — це робота
і копітка, а так пустив чутку, і люди самі по-
знищують усе, що треба і не треба. От робота
і зроблена.

Я розповів про свою пригоду на автовок-
залі.

— Ну, це річ звичайна,— сказав Артур.— Профілактичний наскок. Теж може робити-
ся з подвійною метою: злякати таких овечок,
як ти, а друге: може, на потрібне собі наскочи-
тати. Щось цього разу віз?

— Ні,— сказав я, а про себе відмітив:
ось звідки Ларисина думка, що я овечка.
Виявляється, це Артурова думка.

— По-моєму, не треба бути таким само-
надіянім,— сказав я.— Мені про майбутні
арешти казали люди, яким не можу не віри-
ти. Дуже серйозні люди.

— А вони звідки дізналися? — спитав
Артур поблажливо.

— Про такі речі не розпитують. Мій обо-
в'язок це переказати.

— Обов'язок перед ким?

— Перед собою й вами,— сказав я.— Для
того ю приїхав.

— Знаєш, що на це скажу? Ми надто сте-
режемося і надто перебільшуємо здатності
тих собак. Вовків боятися — в ліс не ходити.
І ще одне скажу: у нас завівся такий шиз:
манія переслідування. Все нам здається, що
нас хтось вистежує, підслуховує, ми вже ю
слова боїмося сказати, записочки пишемо,
оглядаємося на вулиці, чи хто за нами не
йде — так і з глузду зсунутися недовго. А ме-
ні все це остохортіло: хочу говорити те, що
думаю і щоб нікого не боятися. Хочу, зреш-
тою, закинути ці ідотуські підручники, щоб
не пускати в голову і на язика оту гідь.

— Ну, коли думаєш учитися далі,—
сказав я,— то без тієї гіди не обйтися.

— А я піду на технічну спеціальність.

— Там теж учитимеш історію партії і
марксистську філософію. А ні, тебе виклю-
чать за неуспішність.

— Отже, що пропонуєш! — аж підхо-
пився Артур.— Щоб я брехав і говорив су-
проти сумління? Звивався як вуж, щоб захопи-
ти дипломчик?

— Нічого не пропоную,— сказав я спо-
кійно.— Кажу те, що є, а кожен крутиться
у цьому світі, як вважає за ліпше.

— Нудить мене від цього марксизму,
партії — брехні, брехні, брехні! Нудить од
цієї Росії, якою мені тикають щохвилини у
очі, що вона така славна, розумна, геніальна,

вища всіх і краща всіх. А по-моєму, вона
бездарна, тупа й жорстока. Завалю я ці екза-
мени. Заздрю тобі, що все це покинув і плюєш
на такі речі!

— А я таки вчитися хочу,— сказав.

— Задкуеш? Чи вже, може, зломило?

— Ні,— сказав я.— Але хочу вчитися.
Знаєш, що я в Києві пізнав? Те, що ми знає-
мо — мізер мізерний, а без розвиненого інте-
лекту всі наші помисли — дитячі ігри.

— Отже, що радиш?

— Взяти себе в руки і вчитися,— сказав
я.— Інша річ, що брати в душу, а що не
брати. Можна, наприклад, вивчати історію
фашизму, інквізиції, комунізму, але це не значи-
ть, що сповідувати їхню ідеологію, перей-
маючись нею. Вивчаєш тваринний і рослин-
ний світ зовсім не для того, щоб стати биком
чи кропивою, а щоб про них знати. Ясно:
бик може боднути, а кропива вжалити, але
це не причина, щоб їх не вивчати.

— Ну, остання твоя аналогія софістич-
на, — промовив, дивлячись на дошки столу,
Артур,— але, загалом, ти, може, й маєш
рацію. Однак... з душі мені верне від цієї тра-
хомудрії. Знаєш, що я зроблю, коли здам екза-
мени? Влаштую вогнище інквізиції: всі ці
підручники уроочисто спалю. Зошити, щоден-
ники, пенали — все, що нагадує осоружне
школьство. Ми вже з хлопцями домовилися.

— Йдеш від заперечення інквізиції до
інквізиції?

— А що, лишати собі цей мотлох на па-
м'ять?

— Ні, чого ж? В тебе є молодша сестра.
А ні, здай у мукулатуру. На зароблені гроши
купиш собі свищика, матимеш утіху й ко-
ристь.

— Ну, то уділ твій,— якось недобре
усміхнувся Артур.— А я поки що волю
інквізицію. Ти ж собі в куточку таємно
посвисти. А мукулатура, до твого відома,
піде на папір, на якому друкуватимуть таку ж
муть і гідь, що отрує дитячі душі.

— Ну, ти не знаєш нашої технології,—
сказав я.— Ми ще не навчилися переробляти
мукулатуру на папір. Хіба на картон.

Артур за цей час, поки ми не бачилися,
змінівся: у ньому з'явилася непримиренність,
навіть злість. Висуває якісь не зовсім ясні
звинувачення й проти мене, ніби я був опорту-
ніст, а він оракул істини. Раніше він був ніби
в тіні Славка, бо той оракулствував, а він,
здебільшого, мовчав, однак при створенні
нашого братства ініціативу взяла у свої руки
і був мовчки визнаний нами за провідника.
Зрештою, щось у ньому від провідника й
справді було: ось чим він захопив Ларису. Во-
на бачила в ньому героїчну, пряму й просту
душу, тоді як ми із Славком були за її визна-
ченням «нудики», тобто більше міркували,

як щось чинили. Хотіли збегнути складності світу, а Артур відразу ж себе переконав, що все збегнув. Читав тільки нелегальну літературу, а ми всяку. До мудрасних книжок мав відразу, бо її погано тямив, а ми більше захоплювалися саме мудрасними книжками, ніж нелегальними творами, хоч і та нас вабила і хвилювала. Боясся, що саме такі, як Артур, створять згодом нову систему догм, від яких тепер його нудить і на які він одверто плює. Але вабили мене в Артурі інші риси: сміливість, ясність і простота — те, чого в мене таки не було. Бо я в усьому сумнівався, а він сумнівався тільки в тому, що було сумнівно безперечно. Інтелектом своїм ніколи не вражав, зате вражав силою духу. Отже, він справді був більше мужчина, як ми, за визначенням Лариси, але така вже природа наша і його.

З Ларисою я того разу не бачився, а до Славка зайшов. Із здоров'ям у нього було кепсько. Але лишався спокійний, хоч уперше заговорив про смерть як таку, і це був черговий монолог, який він проголосив; скажу наперед, при мені — останній.

— Смерть звикли уявляти старою й костомашною бабою із косою на плечі — найвіній і примітивний образ, — сказав Славко; Люди в цей час у нього не було, тож ми могли поговорити вільно, — а вона ніякий не образ, а частина нашого ества. Народжується з наами і ніколи нас не покидає, а живе у нас, має свої ступені розвитку і готова щохвилини до дії. Вона жахає нас, робить обережними, тобто по-своєму оберігає, примушує хитрувати, викручуватись у певних ситуаціях, а зрештою, примирює нас з собою і зі світом. Мене найбільше цікавили в житті люди, — сказав Славко, кволо усміхаючись, — які не боялися смерті. Розділяю їх на кілька категорій. Одні переконували себе, що життя — це тільки епізод існування вічного, а смерть — вихід у інші сфери: раю чи пекла, перехід в інше живе тіло (так зване переселення душ), — я при цих словах здригнувся і миттю згадав свої історичні візії, — інші, геройчні особистості, вважають, що вмирати не страшно, бо все одно це колись має статися — до речі, це найлегковажніший підхід; треті вважають, що смерть — це розрішення неможливо заплутаних і важких житейських обставин, тобто смерть їм ставала бажана, бо з її допомогою вони звільнюлися від тих важких обставин; і нарешті — філософи, які вважають, що смерть — не біда, а закономірність, перехід з кінця в початок, тобто в попередне ніщо. Всі інші люди смерті панічно бояться, і життя їхнє — це втеча від смерті, од її порожньоокого і порожньоротого ніщо. Всі пристрасті людські спричинені бажанням утекти від смерті, саме тому люди прагнуть

прославитися, залишити після себе плід, духовний чи фізичний, будують, пишуть, мислять, винаходять, хочуть уразити світ і навіть до кінця не усвідомлюють, що їхній головний натхненник — не Бог, а Смерть, яка народилася разом з людиною і щасливо в ній пробуває. Часом мені навіть думається, — сказав Славко, пильно дивлячись на мене, ніби перевіряв, як я все це сприймаю, — що Смерть — це і є Бог, а її присутність у нас — це присутність Бога, закінчення ж тлінного нашого існування — це не прихід до нас, а вихід із нас смерті, бо душа — це, зрештою, та сама смерть. Знаєш що таке добре вмерти?

— Ні, — признався я.

— Це середньовічне «мистецтво умирання». Уявляєш, люди придумали й розробили правила мистецтва умирання. Жахливо? Ні! Просто, маємо ще один спосіб утечі від смерті, від того, від чого втекти неможливо, через це й вигадуються дивовижні, навіть дивачні й наївні способи, які будується на нашій самооблуді. Від того всього можна у відчай упасти, а що таке відчай? Знову-таки наближення до смерті. Відчуваєш, вона скрізь і в усьому: в дереві, в траві, в коті чи собаці, у квітці, навіть у цеглі, з якої зведено будинок, бо цегла рано чи пізно також розкриється. А знаєш де її немає? У піску пустелі, бо пісок — це те, що смерть покинула. Змішай той пісок із цементом, і вона знову вселяється в цій суміші, бо її треба зруйнувати розчин чи бетон, а самий пісок не руйнується, отже не знає смерті. Скеля тріскається й розсипається, а пісок — ні. Через те, коли мені дуже важко, а важко людині стає, коли підступає смерть, я слухаю пісню піску. Знаєш що це таке?

Я дивився на приятеля: зір його палав, а щоки покрилися землистими рум'янцями.

«Господи, — спалахнуло в мені, — адже він мудрий! Чому, Господи, поселив мудрість у таке кволе, тлінне тільце — чи, може, тільки в таке тільце мудрість спеціально вкладається?»

— Це такий дивний звук, — казав Славко, який виникає, коли йдеш піском, щось схоже на посвист, різкий і гострий. Він якийсь неприродний, я б сказав — космічний, і в тому посвисті — усе: ми і смисл життя нашого, а заодно наша смерть. Пісня піску — це не музика, бо музика — це світ штучно уладнених звуків, — це голос смерті, її пісня, хоч самої смерті в піску й нема. Отже смерть промовляє звідтіля, де її нема, але мовчить, де вона є. І мовчання її — це не значить відсутність її. Але інколи вона дає про себе знати — це тоді, коли людині болить. Отже в людському тілі оживає й заворушилася смерть. Отож, і всі хвороби людські — це прояв смерті в людині. Декому вдається за-

тамувати, залікувати хвороби, але це не вирішення проблеми, а тільки відстрочка. Бо її саму затамувати чи загнати в якусь руру не можна, хіба що в пісок. Але тоді на піску проростає якийсь кущ чи травина, і вона в них оживає.

— Але чому ти говориш, що Бог — це смерть? — спитав я.

— Бо умовою життя є саме смерть. Без смерті ніякого життя існувати не може. Без смерті — тільки пустеля та пісок. Вільми планети, на яких колись було життя, а тепер нема. Що там? Пустеля і пісок.

— А може, пустеля і пісок — це і є царство смерті?

— Ні, це смерть смерті. Царство смерті — царство живих і живого.

— Дивні речі кажеш. Чому так думаєш?

— Бо приходить пора, — жорстко сказав Славко. — Думки взагалі виникають, коли приходить пора. От скажи: чого в нас, пацанів, раптом виникли антикомуністичні думки? Через діяльність імперіалістичних розвідок? Смішно! Від розкладового впливу старших нігілістів? Теж ні, навпаки, вплив старших на молодших завжди мінімальний, взяти хоча б ветеранів війни, яких ганяють по школах, та ж з них усі сміються і зневахають їх. А все тому, що нас так уже начинено тими ідеями, що далі нікуди. Отже прийшла пора тим комуністичним ідеалам умерти. Вони ще не так швидко вмрут, але наші думки — це як хвороба тих ідей, а отже значить, що в тілі того ідола ворухнулася смерть. І вже ніщо його від неї не збавить. Отже вона, смерть, не тільки в матерії плоті, але й у матерії духу: в думках, ідеологіях, бажаннях, одне слово, усьому. А те, як до неї ставитися — це вже чисто індивідуальне.

— Дивно мені слухати тебе, — сказав я зінчено.

— Чому дивно? Вдумайся і побачиш, що нічого дивного нема, а дивне — це тому, що живеш облудою. Зрештою, всі людські облуди — це також не більше їй не менше, як захисток перед смертю? Не вважаєш?..

Я вийшов від Славка з якимось смутним і важким настроєм: сила його логіки була така, що я не знайшов слів, аби йому заперечити. Зрештою, коли взяти Ісуса Христа: чи не смертю його думки завоювали світ? Та й апостолами його стали ті, що згодом прийняли муку і смерть. Смерть возвеличує людину й підносить, через це геніїв визнають тільки після смерті, бо тільки після освячення смертю їхній геній набуває справжньої значимості.

Але мені було важко про таке думати — був я молодий, а над головою висіло чудове сонце. Все навколо було, лискотіло; пахло, отже було прекрасне. А може, подумав я,

не в силі звільнитися від розмислів, що їх вервечку запустив у мене Славко, те прекрасне і є таким, бо коротка часне, тобто півладне швидкому загину?

Ні, я хотів утекти від таких думок і цього настрою, адже так збожеволіти можна! Серце в мені зціпило іржавою рукою, а в нутрі спалахнув жах. Якийсь примарний, невідворотний жах, жах перед тим, що я дочасний, що й мене чатує на кожному кроці ота темна володарка.

Пішов до річки, де був малий молодіжний пляж, — тікав отак від Славка, від себе, від жахнучих думок. На піску валялися розмлюсні, розтоплені, майже розлиті по піску тіла. Я йшов поміж тих тіл, єдиний одягнений, і відчував себе там, ніби одягнені вони, а голий я. Хотів милуватися на гарних дівчат, але вони в цей мент мене не хвилювали, бо ото жах, з яким сюди прийшов, не минав. Скинув одежду на пісок і з розгону шубовснув у воду. Поплив наввимашки — хотіт розігнати в собі кров. Хапнув повітря й поринув у зелену товщі і не думаючи заплющувати очі. Бачив риб, водорості, підводне каміння — все побільшene і все по-своєму потворне. Опускався все нижче й нижче, і мені не хотілося випливати нагору. Сів на піщане дно ріки й затулив руками обличчя. Від кого я втік і від кого тікаю? Чи сковається тут, на дні ріки, біля риб, на голому піску водяної пустелі? Чи пустелі й затишку шукаю в цьому світі, чи гомону й варвітні людських юрб? Чи хочу вийти з юрб чи ввійти в неї? Чи хочу бути подібним а чи неподібним до інших. Чи й моїми думками й пориваннями керує смерть і чи робитиму якісь спроби із нею воювати? Чи буду бунтарем у цьому світі, чи сяду, як оце тепер, на дно і затулятиму руками обличчя? Чи захочу вислухати пісню піску і що вона мені проспіває? Що я кволий і беззахисний хробак у цьому світі з печаткою смерті на чолі? Ні не хочу! Хочу жити, жити!

Я різко відірвався від піщаного дна й кулею полетів угороу. Річка вистрілила мною до неба і сонця, а там, на піску, звелося кілька сонних, байдужих, розмлюсних і розтріпаних голів і нехочта зирнуло в мій бік.

Пам'ятаю одну жахливу грозу; здається, вона була в той-таки мій приїзд до Житомира. Прокинувся я від того, що навколо мене все палахкотіло — у вікні спалахували одна за одною блискавиці, і міражне їдке світло синю осяювало мое мешкання. Мої стелажі із книгами, фотокартки на стінах вихоплювалися з темряви, ніби запалювалися, завміриали хитливо й поринали знову в пітьму. І саме в той момент, коли темрява поглинала кімнату: кошлатая, чорна, безпроглядна, ніби я осліпнув на якийсь час, ударив дужий

лускіт грому. Хата тоді здригалася, натомість знову прояснювалося вікно й кімната, і все ніби вибухало, вцент розгромлене тим важким світлом. А тоді знову — темрява і знову понурий, сухий лускіт грому. Я кинувся до вікна й побачив: те саме, що і в кімнаті, діється й надворі — з темряви раптом виривалися яскраво видні, ніби стрибали вгору й застигали в повітрі дерева, хати, дорога, кущі — потім різко падали у тьму, що раптово на них звалювалася. У небі ходила несамовита гульня зигзагів, смуг, вогняних палиць, і все це покривалося лепетом, який пришвидшувався й швидшав, дощу. Не відчував страху, а тільки збудження. Навіть трусило легенько — не міг відвести зору від тієї дивної гри спалахів. Чути було, як прокинулися й розмовляли в своїй кімнаті батьки. Тугий вітер метався надворі, патлав дерева і бив з розмаху разом із градом і крупинками дощу у склошибок. Я відступив у глибину кімнати, бо мені здалося: мої кволі шишки зараз розлетяться на дрозди. Дивно було на серці й тривожно. Я ліг на ліжко й приплюсив очі. У ті заплющені очі мені вряди-годи вдаряли спалахи лискавиць, а чорна тьма ставала тьмою червоною. Тоді я почув, що за вікном у своїй буді тонко скімлить собака. Ніби кличе собі на допомогу людей, або ж провіщає нещастя.

Епізод п'ятій. ГРІХ СВЯТОГО ПЕТРА

На початку вересня мені потелефонував у гуртожиток один із нових моїх знайомих і сповістив, що в кінотеатрі «Україна» має відбутися прем'єра фільму «Тіні забутих предків» Сергія Параджанова і що він має зайве запрошення. Я з готовністю на те відгукнувся, а наступного дня був біля кінотеатру, прийшовши, як то водилося, раніше, щоб перекинутись із знайомими словом-другим. Людей на вулиці стояло вже чимало, але всі були якісь ніби стривожені. Назустріч пішов мій приятель і відразу ж сповістив, що між української інтелігенції почалися арешти: у Львові, в Києві, Одесі, Житомирі і ще десять. Заарештовано Степана Вітличного, у Львові братів Горінів, Горбачів і ще когось.

— А в Житомирі? — спитав я, хвилюючись.

— Ніхто точно не знає, кажуть — двох, — відповів приятель.

В мене похололо у грудях — це могли бути Славко з Артуром, або ж Славків дядько і котрийсь із моїх приятелів — іншого варіанту я не зінав.

Публіка стривожено гула, я побачив ви-

сокого юнака із очима, що лискали, мов ножі чи полиски меча, і з важкою нижньою щелепою — він щось говорив, різко ріжучи повітря.

— Хто це? — спитав я.

— Якийсь поет, — відповів приятель. — Здається, його звуть Василь.

Ми долучилися до невеличкої юрби. Називали Масютку, Русина, Караванського, Герету, Вітличного, Заливаху, Горінів, Осадчого, Косова, Горбачів і ще якісь прізвища, яких я раніше не чув. Оповідав невисокий, енергійний із зачісаним назад волоссям, майже білявий чоловік із невеликими рудавими вусиками. Я протиснувся до нього.

— А в Житомирі не знаєте? — спитав.

Він зирнув на мене й очевидно побачив мою стурбованість.

— Повних відомостей ще не маємо. Здається, там заарештували двох.

— Протестувати! — вигукнув хтось із юрби.

Підходили нові й нові люди, юрба росла. Люди прислуховувалися до розмов, де-не-де виникали маленькі гурти.

— Пора заходити! — сказав хтось голосно, і ми посунули в кінотеатр.

. Спершу показували фільм, який був цікавий і несподіваний, барвистий, але я його погано сприймав: думки мої біля того, що почув. Невже Славко з Артуром знехтували моїм попередженням і не знищили чи не поховали паперів? На Артура це схоже, судячи з останньої нашої розмови, але Славко завжди був обачний. Мене з'їдала невідомість: на жаль, ніхто з моїх приятелів, ані батьки мої телефону не мали. Ларисі свій гуртожицький телефон я дав, але чи здогадається вона мені потелефонувати? До речі, сама вона телефон мала. А може, телефонує мені зараз, коли я сиджу тут і дивлюся фільм. Я вирішив найближчої суботи податися до Житомира і все розвідати. З другого боку, чи було б це обачним? Чи не ліпше вичекати — все одно допомогти своїм друзям я не зможу. Треба також готовуватися й до того, що мене можуть допитувати як свідка.

Нарешті фільм закінчився, зала зааплодувала. До екрану вийшли автори, хтось про твір уже навіть говорив — ясна річ, хвалив.

Нараз на сцену вийшов Іван Дзюба, я зінав його по виступах у Спілці письменників, хоч особисто з ним знайомий не був.

— Ми побачили тут чудовий фільм, — сказав він голосом, котрий трохи третмів од хвилювання. — Але, на жаль, я мушу осмутити наше свято. Річ у тім, що на Україні почалися масові політичні арешти і для багатьох родин прийшло в іхні хати горе.

Зала схвильовано зашуміла. Якісь люди побігли на сцену, мікрофон почав густи. Сер-

дитий чоловік намагався зігнати Івана Дзюбу.

— Люди, протестуймо! — вигукнув хтось. Між рядів пішли отої поет Василь і чоловік із зачісаним назад волоссям.

— Хто протестує, встаньте! — кричали вони.

Люди почали повільно зводитися. Але далеко не всі: тих, що протестували, була меншість. Я відчув, що приріс до стільця, якася остережна сила тримала мене й не давала звестися. Але я все-таки подолав себе і встав. Поруч мене встало ще кілька чоловік.

Автори фільму були розгублені, обговорення, звісно, зірвалося. Хтось підскакував до мікрофонів, але вони були виключені. Зала гула, всім було запропоновано вийти. Люди повставали, змішалися й потоками попливли до виходу. Більшість була збентежена...

Хав у трамваї й настійно думав про те, що сталося у Житомирі. Випадало, що мені таки доведеться потелефонувати Ларисі (телефон можна було взнати через довідкове), хоч як того не хотілося: одне, що той телефон міг прослуховуватися, а друге, рурку могли взяти Ларисині батьки, які Ларису, з огляду на останні події, напевне не покличуть. Вирішив потелефонувати в такий час, коли батьки мали бути на роботі, а вона вдома. Зрештою, цікавить мене лише одне:ого заарештували?

Наступного дня я так і вчинив. Відпросився в бригадира, сказавши, що конче треба потелефонувати додому, й пішов у контурю до Івана Мар'яновича. Той використати телефон мені дозволив і тактовно вийшов, бо відчув, що мені треба залишитися самому. Рурку взяв Ларисин батько. Я свою поклав, а Івані Маркіяновичу сказав, що абонемент не відповідає.

— Не до дівчини дзвонив?

— До дівчини, — почервонів я.

— Так і подумав, бо вдома в тебе телефону нема. До речі, сюди приходили о тій розпитували про тебе. Ніхто тобі не казав із хлопців?

— Ні, — мовив я. — А що їх цікавило?

— Чи не читаєш антирадянської літератури і чи не пропонував її комусь прочитати, — Іван Маркіянович примружився, бо з усіх таку літературу давав читати тільки йому.

— Почалися арешти, Іване Маркіяновичу, — сказав я тривожно.

Жартівливий настрій в інженера як рукою зняло.

— Звідки знаєш? — спитав насторожено.

Розповів йому про вчораши підії в кіно-театрі «Україна» і чесно признається: хотів, телефонуючи, довідатися, що там, у Житомирі.

— Хіба не знаєш, що телефони прослуховуються? — спитав Іван Маркіянович. — Зараз тобі треба принишкнути й чекати. Не лізь на шпильку! Що тебе тривожить?

— Друзі, — сказав я. — Боюся, один з них міг попастися.

— Тим більше тобі зараз не треба дзвонити. Принишкни й сиди!

Зирнув подячно на Івана Маркіяновича, він був усе-таки славна людина, недаремно мій батько з ним дружив. Принаймні, такий виказувати не стане.

Дорогою мене перестрів Коля.

— Слиш, — сказав він, очі йому при цьому бігали. — Там, кажуть, почали вашого брата в кутузку кидати.

— Звідки знаєш? — спитав я, насторожившись.

— Один мій кореш учора здуру в кіно поліз. В «Україну». Знаєш, що там було?

— Знаю, — сказав я. — Сам там був.

— Ну, конечно, — сказав Коля. — Там собирались усе націоналісти. Бандеровци.

— Біжу, Коль! Нема коли зараз теревенити.

— Нічого, Коль, у мене немає ховати, — мовив я. — Ти й сам у мою тумбочку не раз лазив і знаєш!

Коля закліпав повіками, як зловлений на гарячому злодії.

— Та ти що! — скрикнув він. — Не лазив я в твою тумбочку! Що ти на мене кладеш?

— Кладу те, що є. Мені пора, пока!

Покинув його й побіг, а він стояв, розтуливши рота й вирячивши очі. Я знов, що в мене стало на одного ворога більше, але й раніше другом мені цей Коля не був. За що він продався, не знаю, очевидно, за можливість побахвалитися перед самим собою, що він, мовляв, теж виконує державні доручення, а що він був провокаором, я вже не сумнівався. І хоч вважав він себе «не дураком», тобто розумним, але таки був «дураком», і саме за це мені було його жаль. Як казав один батьків знайомий, теж пошановувач Біблії, він нещасний уже тим, що грішний. Про тумбочку я слів даремно не кидав, бо одного разу, коли ми сиділи без роботи (не привезли вчасно цементу), вирішив заскочити до гуртожитку по книжку. Відчинив двері й побачив Колю, котрий присів біля моєї тумбочки спинкою до дверей і там рився. Я хутенько причинив двері, Коля мене побачити не міг і ото тільки тепер йому сказав.

Послухався Івана Маркіяновича і в Житомир більше не дзвонив, сподіваючись, що по телефону мені Лариса, хоч це була споді-

ванка таки примарна. Але вона потелефонувала, причому в цей-таки вечір,— я, зрештою, сьогодні після роботи навмисне нікуди не пішов.

— Ой, як добре, що я тебе застала! — продзвенів її голосок.— Тут таке робиться! Забрали Артура й Славкового дядька, в мене теж був обшук. Якийсь кошмар!

І вона раптом заплакала. То було разоче: Лариса плакала!

— Заспокойся! — мовив я.— Думаю, це непорозуміння.

Телефон був біля вахтерки, і я не міг говорити відверто, хоч у мене на кінчику язика висіло безліч запитань.

— Коли б! — сказала Лариса.— У нього щось там знайшли. А в його батька через те інфаркт... Дуже тебе прошу, прийди!

— Але в мене робота,— сказав я.— І що це змінить?

— Не знаю,— сказала Лариса.— Заради мене прийди, мені біля тебе було б спокійніше.

— А що Славко? — спитав я.

— У нього теж був трус. Здається, щось знайшли. Я до нього не ходила, там є та Люда!

— А що в тебе вдома?

— Кошмар! Такі скандалчики! Правда, в мене нічого не знайшли, але мої предки в шоку, особливо батько! Мене тепер з хати не випускають.

— Але ж ти мені якось подзвонила!

— Втекла,— мовила Лариса.— Тепер вони мене там уб'ють... Прийди!

— Але який смисл приїжджати, коли тебе не випускають?

— Так, і це правда,— сказала покірливо Лариса.— Я не подумала. Мабуть, тобі не треба приїжджати. Нє, це таки справді кошмар!

Зв'язок перервався. Я ще поалокав, зрештою, поклав рурку. Вахтерка дивилася на мене з цікавістю.

— Шо, з дівчиною посварився? — спитала вона.

— А ви й здогадалися,— сердито сказав я.

— Та воно по разговору видно,— мовила вахтерка.— Ти лучче собі київську підшукай, щоб з пропискою, бо нашо тобі та кугутка?

— Постараюся,— відказав — про що тут було говорити.

У кімнату мені повертатися не хотілося, і я вийшов надвір. Сів на лавці біля гуртожитку й нервово курив, припалюючи нову сигарету від старої. Отже те, чого боявся, сталося. Ні Артур, ні Славко мого попередження не послухалися, і в них таки щось знайшли. Артур — це зрозуміло, він став безрозсудно сміливий, але Славко з його розважністю?

Славкового дядька я близче не знав, тому про нього й менше думав, але і йому, як до-свідченому чоловікові, треба було вестися розважніше. Цікаво, чи не зробили вони обшуку в мене у Житомирі, в батьків? Лариса про це нічого не сказала, бо могла не знати. Зрештою, коли це сталося, батько мені якось дасть знати. В мене вони знайти нічого не могли, хіба кілька Славкових листів, які він писав мені сюди, але то були листи звичайні із загальними міркуваннями, через що я їх не знищував; з Артуром же я не листувався, бо через Ларису стосунки з ним у мене таки розладналися. Тумбочку ж мою вони напевнє перевіряли і там знайти нічого не могли — Коля це їм доказав. Отже щодо себе я міг сподіватися тільки допиту, але про себе в цей час не думав: як буде, так і буде. Лариса була ніби в паніці, але це в неї мине.

Я помалу заспокоювався, хоч мені нестерпно було жаль за нерозсудливість своїх братчиків; про те, що хтось із них на допитах розколеться й розповість про наше братство, я не припускат, а тут чорні ангели могли б зачепитися.

Цього вечора я довго блукав вулицями, а щоб забутися, пішов у найближчий кінотеатр. Фільм був відверто поганий, але я досидів до кінця, трошки на ньому й передрімавши. Власне, я й не дрімав, а, заплющивши очі, напівмарив. І мені здалося, що з темряви протягується до мене кощава рука й вимащує, щоб мене розшукати й схопити. Я відчув страх.

Через кілька днів приїхав до мене батько, було це в суботу. Батько вперше приїхав до мене в Київ, він потелефонував з автобусної станції, я розповів йому, в який треба сідати автобус, а сам виїхав йому назустріч. Ми прибули на кінцеву зупинку автобусу водночас, і я відразу ж побачив, який батько стурбований і спателичений.

— У тебе тут усе в порядку? — спитав він.

— Та начебто,— відповів я.— А як там?
— Про Артура знаєш?
— Знаю.
— Взяли ще якогось чоловіка. А те, що і в нас був трус, знаєш?

Цього я не знав. Ми пішли з батьком вулицею, і він неквапно розповідав мені, що там і як діялося. Приїхали на машині й перевели весь дім. Лазили й на горище, але там такий у нас нелад, що вилізли звідти, як чорти. Перегорнули всі книжки й усі папери.

— І щось забрали?
— Славкові листи до тебе. Щось у них було?
— Ні,— відповів я.— Інакше я б їх не

зберігав. А як твоя Біблія?

— Я її після твого приїзду вдома не три-
мав, було б жаль, коли б забрали. Тепер Біблії не дістали. Мене турбують ті Славкові лис-
ти. Справді там нічого не було?

— Всього їх чотири,— сказав я.— В одному виписки з Гегеля з розмислами про туго-
думність, в Гегеля вони досить оригінальні; в другому — враження від поезії Лорки, в
третьому — спогади про дитинство і про те,
як хлопчик-каліка відчуває свою неповноцін-
ність. У четвертому — розмисли про розумне
й нерозумне.

— В тому четвертому й може бути небез-
печне,— сказав батько.

— Не думаю,— відповів я.— Славко та-
кий майстер каламутно писати, що й сам не
дуже розбирає те, що написав. Говорить він
куди краще.

Батько йшов якийсь час мовчки, здаєть-
ся, він чогось не договорював.

— Щось іще? — спитав я.

— Та от не знаю, як тобі сказати,— ні-
якovo мовив батько.— Ale nі, треба таки
сказати. Мати після того, як вони пішли,
спалила всі твої папери.

— Та ти що! — вражено спинився я.—
Але ж вони їх не зачепили? Для чого ж тоді
палити?

— Мене вдома не було. А в неї такий пере-
ляк! Ще давній!

— Та де ж логіка?

— Ну, в жінок логіки не шукай. У них
своя логіка: те, що стукне в голову. Свого
часу настраждалася зі мною, а тут іще й ти.

— Дивовижно! — скрікнув я.— Ще б
збагнув, коли б вона щось палила перед об-
шуком.

— А може, вони там чогось не добачили,
каже, а може, прийдуть ще раз? А коли ні-
чого буде брати, то й не візьмуть, а то ще
щось перекрутять і вигадають! Оце таке!
До речі, в останньому вона має резон. Не
сердсья на неї: вона досить настраждалася!
Така була переляканна, аж несамовита.

— Скільки в мене побудеш?

— Привіз тобі трохи харчів і дещо з оде-
жі. Сьогодні й поїду назад. Не хочу її зали-
шати саму.

Батько був знічений, мені навіть здалося,
що постарілий — було його щиро жаль.

— Понятими в нас були сусіди, що най-
гірше,— сказав він.— Ота пащекувата Они-
щучка, — це перша, тепер вона на всю вули-
ци дзвонить, що ми американські шпійони,
що в нас шукали листівки і таке інше; другим
був відставник — Трусов; цей на вулиці го-
ворить, що ми баптисти і що нас усіх за це по-
садять.

— Ale чому саме баптисти? — спитав я,
засміявшись.

— Очевидно, хтось розказав, що бачив
у мене Біблію,— смутно сказав батько.—
Дивуюся, які в нас темні люди... Тепер на нас
дивляться на вулиці, як на прокажених. Де-
хто й вітатися перестав — бояться. О, в о-
н и зуміли нагнати людям жаху! I не тільки
темним, але й усім — я теж за тебе боюся.
Не того, що щось натворив, тут я певний,
а того, що ті можуть тобі щось пришити, а
то давні майстри — щити. Скільки безневин-
них людей пропало ні за цаповоу душу.

— Думаєш, тепер це можливе?

— Все можливе! — сказав батько.—
Оцього я й боюся. Боюся, бо вони взяли тебе
на гачка, а коли так, то й діло знайдуть. Вони
самі кажуть: був би чоловік, а діло знайдеть-
ся. Коли в тебе почнуть розпитувати, кажи
правду, але без хвостів.

— Що значить — без хвостів?

— Сам маєш знати. Нічого такого, чого
вони не знають. Щоб не могли за того хвоста
вхопитися й заплутати. Ale від того, що вони
знають, не відрікайся, бо тоді з тебе
візьмуться всерйоз. Зроби тільки те, що вони
знають, нешкідливим для себе й друзів твоїх
і не піддавайся на їхні вудочки, загрози, про-
вокації, бо коли заплутаєшся, з того болота
не вилізеш. I не забувай, що вони страшенно
мстиві, тож не задирайся з ними й не доказуй
своєї правди, бо їм правда непотрібна, а
тільки завести людину під петлю, зламати її
й заплутати в своїй сіті. Менше говори, а біль-
ше слухай, відповідай тільки на запитання, а
за їхні межі не виходь. Фальшиві свідчення
і звинувачення рішуче відсікай. Уся їхня сила
в тому, що люди не вміють тримати язика
за зубами, а ще страшаться непомірно.
А страхати вони вміють і не тільки страхати,
а перетворити людину в твань. Тобі треба ви-
лізти з того болота. Ale Боже борони, виго-
роджувати себе, а топити інших — тоді до
кінця життя мучитиме сумління. Не вдавай,
що ти добрий і правильний, а друзі твої погані.
Зрада — це найгірше, що є у світі.

Дещо з цих речей я вже чув, батько повто-
рювався, але, очевидно, для того, щоб я ліпше
запам'ятив. Говорив повільним і спокійним
голосом, ніби хотів, щоб я з цієї науки не
згубив ані слова. Передавав мені свій досвід,
хоч, як на мене, був, може, аж занадто обе-
режний. Ale його вчила так чинити Біблія:
«Не йдит на суд нечестивих!» і «Не кидай
перли перед свинями». Зрештою, ці афориз-
ми він повторював мені не раз, а тепер прига-
дував. Не раз дивувався з його розсудливо-
сті, хоч він був простий чоловік, а тепер мав
нагоду пересвідчитися в тому ще раз.

— Гаразд, тату,— сказав я.— Кидати пе-
рел перед свиними не буду.

— Оце і все, що я від тебе хотів би,— мо-
вив він.— Хай тебе боронить Бог.

Те, що мій батько був віруючий, я здогадувався, свідчив про це його великий інтерес до Біблії, але був він віруючий-самотник. Тобто не відвіував ані церкви, ані сект, хоч мав одного приятеля, з яким вони розмовляли на біблійні теми. Свої оригінальні погляди на Бога і на стосунок людини з ним він виявить мені пізніше, і я хочу із обов'язково тут записати, бо згодом сам іх перейняв, а зараз говорити про те не місце.

Зараз же я був зворушений його увагою до мене — щиро про мене турбувався й уболівав. Зрештою, було й з чого: незабаром мене й справді викликали в КГБ, де між мною і слідчим із Житомира в присутності якоїсь понурої особи, котра не назвалася, відбулася тривала розмова. Слідчий назався капітаном Остюком і почав мене розпитувати про Славка й Артура. Спитав мене, чого я покинув Житомир і перебрався до Києва, на що я щиро оповів, що побоюювався: після звільнення з кочегарки в Житомирі мене на роботу не візьмуть. А нахлібником, сказав, я бути не збираюся, бо бажаю чесно, як всі люди, працювати й приносити суспільству корись. Розповів так само просто, нічого не притаючи епізод у школі, через що навчання я покинув, і Остюк мене раптом похвалив за цей учинок, сказавши, що я зморозив, звісно, дурницю, але йому моя принциповість подобається. Наступне питання було про Артура, при цьому дивився на мене, як вуж на жабеня, хоч намагався вдавати, що дивиться, як батько на сина. Я сказав, що справді з Артуром ми дружили, але моя дружба з ним розбилася ще перед тим, як виїхав до Києва.

— Чому ж розбилася? — м'яко запитав Остюк, до речі, говорив він зі мною українською мовою.

Я зняків і сказав, що вони, як організація всюдисуща, повинні знати це самі. Остюк сказав, що вони, звичайно, все знають, але мене допитують як свідка, тож мушу про причини нашого розладу сповістити від себе.

— Причини інтимні, — сказав я і знову замовк.

Остюк почав налягати, щоб я сказав, а я огинався, ніби й справді соромився. Нарешті потупив очі й трагічно промовив:

— Він відбив у мене дівчину.

Мене спитали, як звуть ту дівчину, і я відповів. Чи мав я з Артуром стосунки після того? Я відповів, що зустрічався раз. Про що говорили? Про дівчину, але порозуміння не знайшли.

— Чи не давав він тобі читати антирадянську літературу, або чи не бачив ти такої в нього?

Я страшенно здивувався, може, навіть трохи переграв і відповів, що він питає в мене

дивні речі: чи може людина, яка ненавидить іншу, давати їй ще якусь, бозна-яку літературу?

— А що, в нього знайшли таку літературу? — поцікавився ніби ненароком.

— Чого це тебе дивує?

— Та він взагалі майже нічого не читав, — сказав я. — Типовий бельбас, у якого тільки дівчата в голові.

— Але в нього таку літературу знайшли, — сказав Остюк.

— Ну, це може, з дурної цікавості десь уявя. Наскільки знаю, він політикою ніколи не цікавався.

— В нас щодо цього інша думка. Є дані, що його дівчина, ота Лариса, приїжджає до тебе, чого?

— Любовні справи, і я про те не можу говорити.

Здається, я слідував батьковій науці, й хвостів у своїй справі не залишав. Остюкові це увіч не подобалося, і він перешов до Славка, сповістивши, що той уже інтерес до книжок має, чи не так? Я згодився. Величезний інтерес!

— До речі, хто така Лорка? — спитав Остюк ніби ненароком. — Чи не ваша дівчина?

— Це іспанська поетеса, — не моргнувші оком, сказав я. — Її звати Гарсія. До речі, цю поетесу розстріляли фашисти.

— Да? — заломив брову Остюк. — А я думав, що це ви так дівчину звете.

— Дівчину ми звемо Лариса, — повідомив я.

Остюк глянув на мене, ніби я йому брехав, а тоді спитав, чи не знова я Славкового дядька. Я чесно відповів, що тільки візуально: раз застав його у Славка, але той швидко пішов.

— Про що ви тоді говорили?

— Про поезію. Славковий дядько говорив, що Франко ніякий не поет, а ми із Славком заперечували.

— Це не той іспанський Франко? — ніби пожартував Остюк.

— Цього разу український. Іван Якович Франко.

— А, це той западенець. А антирадянської літератури у Славка не бачив?

— І в нього знайшли? — зчудовано спитав я. — Не повірю! Він цікавився філософією, Гегелем, Кантом, Фейербахом, Енгельсом (Енгельса я навмисне сюди упхав), але ніколи не політикою. До речі, Фейербах йому менше подобався, Славко більше був гегеліанець, але й кантіанство не заперечував.

— Ти недурний хлопець, — сказав Остюк. — І охота тобі вкалувати на бетонному заводі?

— Де дітися? — розвів я руками. — Всі ми кожен по-своєму будуємо соціалізм.

— До речі, такого собі Степана Вітличного знаєш?

— Знаю, — сказав я. — Він мене трохи підучував з української та російської літератур та мов, бо я таки хочу вступити в інститут. Але я тільки трохи ходив до нього — набридо, та й часу в мене мало. Робота забирає все, а коли вільний, хочеться і в кіно піти.

— Як з ним познайомилися?

Я сказав: Славків дядько — родич Вітличного, він через Славка порадив мені брати в нього уроки.

— Брав у тебе за уроки плату?

— Та ви що? — здивувався я. — Це дуже безкорисливий чоловік.

— А літератури тобі ніякої не давав?

— Коли б давав, ви б знали, — мовив я. — Там у мене один субчик весь час у тумбочці риється. А в іншому місці де б я її міг покласти?

— Який це субчик?

Я назвав. Назвав, а мені йокнуло в серці: а що, коли Коля не провокатор? В цьому я порушив батькові приписи й подав зайду інформацію. Зрештою, коли він провокатор, то вони його, дурного, відставлять, а заведуть хитрішого — що я з того виграю? Мені аж неприємно стало: дав маху й почав розговорюватися, а це вже небезпечно. Отож, я насторожився і вже тільки відповідав на запитання, суворо керуючись батьковими приписами. Остюк коло мене заходжувався з того чи з того боку, ставив каверзні запитання; коли щось із того була правда, наприклад, щодо знайомств та зустрічей, я того не заперечував, але жодного підтвердження, що бачив у когось нелегальну літературу, не давав, навіть дивувався, що така є, і наївно спітав, а що саме вважається антирадянською літературою?

— Кнігі і ізготовленні матеріали, клієнців на совецьку владу! — сказав, перешовши на російську, Остюк.

— Такого мені не доводилося зустрічати, — сказав я. — А що, іх у нас друкують?

Але на це відповіді мені не було дано. Натомість Остюк популлярно мені розповів про прошуки імперіалістичних розвідок і про негідних людей, особливо з гнилої інтелігенції, яких ті розвідки одурмлюють. Потім мені дано кілька аркушів паперу, і я мав свої відповіді на запитання докладно записати. Остюк мені диктував запитання, а я старанно писав, слово в слово повторючи те, що сказав. Одне мене дивувало: чомусь на запитували про мою поїздку до Львова і про зустріч із братами Горбачами — очевиднотаки, про те не знали. Коли б знали, то вже забагато в мене виявилось б точок дотики із заарештованими. Отож я зіграв перед ними

отакого невинного, дещо наївного, але цікавого до всього хлопця, компанійського і спраглого знань, яким я, зрештою, й був; водночас, ненав'язливо дав знати чи, точніше, зрозуміти, що ні мої друзі, ні Вітличний мені не довіряли, хоч я не знаю й чому, прийнятимі, нічого недозволеного читати не давали, і я поняття зеленої не маю, що в тих книжках і матеріалах може бути. Одне слово, я був ніби камінчик, якого омиває, не шкодячи йому, вода і ніяких хвостів (окрім промаху з Колею) з мене не зависло. Розмашисто підписав свої зізнання, і мене випустили на волю, попередивши, щоб я про ці наші балашки нікому не казав ні слова. І тільки на бульварчику, за ворітами цієї жахнючої установи я відчув, у якому колосальному напружені був весь цей день. Змущений сісти на лавку, щоб перекурити: був випотрошений до дна. Іще раз перепустив через мозок усе те, про що говорив і що мене запитували. Ні в чому, здається, не міг собі дорікнути, хіба в одному: я так само, як колись апостол Петро, відрікся від свого приятеля. Пізніше, бувши в Житомирі, я взяв батькову Біблію і знайшов це місце в Євангелії від Матвія (ХХVI — 69—70). Ось воно: «А Петро перед домом сидів на подвір'ї. І приступила до нього служниця одна та й сказала: «І ти був з Ісусом Галілеянином!» А він перед всіма відрікся, сказавши: «Не відаю я, що ти кажеш!» Десь так само вчинив сьогодні я; зрештою, інакше вчинити не міг, як, очевидно, й святий Петро. Була між нами й різниця. Не відаю, чи Петро, відрікшись од Ісуса, хотів його врятувати, я ж Артура врятувати хотів хоч би й тим, що він не матиме супроти себе свідка в мої особі. З другого боку, класти свою голову за Артура було б усе ж донкіштвом — це, очевидно, й дурний зрозуміє. Однак, неприємне почуття з душі не зникало, я звівся й подався геть, бо мені раптом здалося, що заліznі ворота вогненної печі, в якій щойно побував, розчиняється, як рот почвари, і вона знову ковтне мене в себе, може, й наївки.

Довго ішов вулицями, гнаний цим страхом, аж доки не опинився біля Києво-Печерської лаври. Блукав її подвір'ям, роздивляючись будинки, а потім сів у скверику із зализною альтанкою під Шеделевою дзвіницею, курив і помалу приходив до тями. По дворі блукали якісь люди, отари екскурсантів, але я нікого не бачив: руки в мене тремтіли, а душа була порожня.

«Ні, я все-таки не боєць, — подумалося мені. — Може, й справді я овечка, але зовсім не бажаю, щоб вовк, який почав зі мною лукаву балашку, мене пожер». Бо чи зміниться світ од того, що з нього зникне якась овечка, але в самої овечки той світ в очах напев-

не помре. Отож, ліпше я піду стопами апостола Петра, аніж слідом апостола Іуди — для того, щоб перетворитись у жертвового барана, в душі мої сили не вистачає. Окрім того, ситий од того буде тільки вовк...

Тиша лаври, спокій її чудових споруд, відчуття статичності часу, бо не завжди він біжучий і плиткий, часом відчувається він зупинено, і це теж потрібно для людської душі, — все врівноважувало мене, але нанесло в мою душу смутку, бо світ од часу того-таки святого Петра, а може, й давніше, аж зовсім не порозумів. Що злочинного вчинили ми, троє юнаків? Хіба те, що дерзали мислити й сумніватися. Доки людство вигадуватиме ідолів і примушуватиме людей уклонятися їм, хоч ті люди в ідолів не вірять і їх не шанують, і доки кидатимуть тих, хто чесно заявить про невіру свою, у вогненну палахкоточу піч? Чи скоро зникнуть із землі царства дурнів і чи так уже втішно людям ставати стандартними чеканками ідіотичних супільних форм?

Стояли чудові вересневі дні. Було тепло, але все дихало осінню, про те нагадувало багато що: жовті листки на деревах, подих вітерця, цвіркуновий дзвін із парку чи саду, запах зілля, барва неба і хмар, навіть особливий блиск у людських очах.

Минав рік од того часу, відколи життя мое скаламутилося. Я, до речі, подав документи до вецир'ю школи, і вже кілька вечорів ходив на заняття. Але сьогодні на заняття я не піду. Сьогодні я і від роботи звільнений, сьогодні я ніби пушинка з бабиного літа, яка сама не відає, куди летить. І мені вперше захотілося, щоб сьогодні в моїй кімнаті хлопці випивали, вперше мені захотілося впитись, а це значить забути про світ, відірватись од його самідських проблем й принути в зелені хвилі зеленого чаду.

Але повернатись у гуртожиток мені не хотілося. Я купив чвертку горілки, пішов у якусь їдалню, вилив ту горілку у склянку вщерть і махом її випорожнив.

— Такой молодой, а так пйош? — сказав рипкій голос, і я побачив горбаня, що сидів навпроти за цим-таки столиком, раніше його якось не примітив. — Брось, парень, дряноє его дєло!

— Є причини, — сказав я, жуючи котлету чи то з м'яса, чи то з хліба.

— Нещаслівая любов, да? — спітав горбань.

— Абсолютно точно! — сказав, відчуваючи перші поповзли хмелю. — Нещаслива любов до світу чи світу до мене. Зрештою, це все одно, чи не так?

Горбань засміявся. Розтулив величезного рота, і я побачив, що з зубів у нього є тільки передні. І мені стало горбаня жаль. Покинув

котлету із хліба чи м'яса і звівся.

— Ад'ю, піжон! — сказав я.

— Пока, босяк! — сакраментально і не без задоволення сказав горбань.

Я подумав, що він міг би стати моїм другом, але в день відречення від приятеля давнішого нових друзів заводити гріх.

Пішов до виходу, намагаючись ступати в струнку, бо мій човен уже потрапляв у хвилювле море. І хвилі вдарили в того углого човна, а я тримав стерно і пустив свою посудину навпереріз хвилі, і човна мого знесло вгору, а тоді кинуло в глибочезну яму, щоб знову викинути на черговий гребінь. А під ногами не було землі, тільки щось розхитане й рідке і дивну самоїдну самотність я відчув, у яку поринав і з якої виривався, бо море оте — це і є самотність, а моя квола, овеча воля, яка вела малого човна — це моя надія і з моря, і з самотності, і з усього світу, і від гріха святого Петра утекти.

Епізод шостий. СУД НЕЧЕСТИВИХ

Суд над Артуром і Славковим дядьком відбувався місяців через три — була вже зима. Мені про те повідомила телефоном Лариса, я пообіцяв приїхати, зрештою, за батьковою порадою, весь цей час я у Житомирі не був, хоч логіки тієї поради до кінця не збагнув. Тепер же не поїхати не міг, можливо, саме тому, що про це попросила Лариса, а може, і з почуття покаяння за гріх святого Петра. З роботи відрошився, прямо сказавши бригадирові: садять мого товариша.

— А що він учворив? — спітав бригадир, був він у нас грубуватий, але мовчазний і справедливий, а працював, як віл. Я принаймні цього чоловіка шанував, та й він до мене претензій не мав, а оскільки я був у бригаді наймолодший, коли-не-коли й протегував.

— Читав заборонену літературу, — сказав прямо я.

— Це проти совєцької влади? — спітав він.

— Не знаю, — мовив я. — Але думаю: не так проти влади, як проти начальства.

Цю фразу я сказав спеціально, бо бригадир начальства не любив, байдуже якого. Наївно вважав, що влади треба слухатися, але в начальники лізуть усілякі покидьки, через що у нас в країні такий бардак.

— Добре, їдь, — коротко сказав він. — Але не влізь там десь... Тебе як свідетеля викликають?

— Ні! — мовив я. — Іду просто так. Я з ним ще пацаном дружив.

Бригадир подивився на мене уважно, здається, про те, що мною цікавилися чорні

ангели, він знат. Але ніколи про те не розпивав.

— Коли дружив, то поїхати тре,— сказав коротко.

Ні, він був усе-таки славний, наш бригадир. Суворий, вимогливий, не завжди делікатний, але справедливий.

І ось я вже іду в автобусі й дивлюся на знайомі засніжені краєвиди. Біля мене сидить симпатичне дівчина, але я й не думаю заводити з нею розмову, бо на душі в мене печально,— годі не думати про Артура. Так, утупившися у вікно, я й пройхав увесь шлях, тільки в Коростишеві вискочив покурити. Суд має початися сьогодні, отже я з автобуса піду прямо туди на колишню вулицю Іларіонівську, а тепер Щорса. Безліч разів проходив мимо того будинку, але ніколи не думав, байдуже озираючи людей, що там стояли: я мені доведеться тут стовбичити, тим більше, що суд був закритий і публіки на засідання все одно не пускали.

Під судом і тепер стояли люди, декого я відразу пізнав: Артурові батьки, Лариса, Аллочка, Славкова Люда, самого Славка не було, ще кілька жінок — очевидно, родичі Славкового дядька. Я підійшов до них і привітався притищеним голосом, усі відповіли, окрім Аллочки, яка демонстративно відвернулася.

— А де Славко? — спитав я в Люди, яка стояла з Ларисою трохи остроронь Артурових батьків.

Вона подивилася на мене якимись порожніми очима і так само притищеним голосом, утомлено, але спокійно, почала розповідати, що зранку Славкові стало погано і піти на суд він не зміг, але послав сюди її, хоча вона хотіла залишитися біля нього, бо коли йому стає погано, а вона біля нього, не так страждає. Тим-таки безбарвним, ніби байдужим голосом, вона розповіла, що в Славка знайшли статтю «З приводу процесу над Погружальським», про яку він просто забув, — вона впала за канапу і вже там добряче припада пілом. До нього майже щодня приходив кагебіст і мучив його допитами, погрожуючи і страхуючи, а передусім домагаючись, щоб Славко сказав, хто йому ту статтю дав: чи його дядько, чи Артур? Славко сказав, що стаття прийшла йому в бандеролі без зворотньої адреси із київським штемпелями, що обгортуку бандеролі він викинув (була там якася невиразна книжка, а стаття в неї вкладена), самої статті він так і не прочитав, бо вже тоді загубилася, — він думав, що її взяв хтось із відвідувачів. Тоді в нього почали вимагати назвати всіх, хто його відвідує, але тут Славко відповідати навідріз відмовився, бо він каліка, а люди заходять до нього з милосердя і їх багато, не всіх він навіть знає.

«Нічого, ми розберемося, хто приходить із милосердя, а хто ні, а з «вражеских наміреній», — сказав кагебіст, але Славко все одно не назавв жодного прізвища. Тоді чорний ангел загрозив, що Славка посадять, незважаючи на те, що він каліка, бо та стаття має антидержавний характер, хоч ідеться тільки про ненормального, який підпалив бібліотеку. Славко вже морально готувався до арешту, бо співчуття від цих людей не сподівався, він навіть казав тому типу: «Я готовий! Арештовуйте!» — але кагебіст продовжував до нього ходити й мучити розмовами.

— До речі, багато він розпитував про тебе, — сказала мені Люда, — але більше про його дядька й Артура, вимагаючи, щоб він зізнався, що це вони дали йому матеріал.

— Вимагали сказати, яку ще літературу вони приносили, — мовила Люда, — і чи ти не був кур'єром між Києвом та Житомиром?

— «Ну, він політикою не цікавиться», — сказав про себе Славко, — але ми з ним дружимо.

Потім у Славка почали вимагати, щоб він виступив із статтею у «Радянській Житомирщині», де зізнався б, що імперіалістичні розвідки підкупили частину гnilої інтелігенції і за ці гроші та шмат гnilої ковбаси й чечевичної юшки вони й почали виготовляти підривну літературу й поширювати її, щоб він публічно відрікся від свого дядька, бо той уже раз сидів, але не покаявся і залишився заклятим ворогом радянської влади. Так само щоб він відрікся від Артура, який використовував їхню дружбу для того, щоб і його штовхнути на кривий шлях; сказати, що він через несвідомість і нерозумний інтерес до забороненого піддався на такі провокації, а зараз широдушно каеться і своїх фальшивих друзів засуджує; тільки при тій умові його залишать у спокої, а коли він од такого відмовиться, йому перестануть виплачувати пенсію з інвалідності, а з інституту виженуть, а може, й арештують. Зрештою, коли Славко так дуже не хоче чи не може писати таку статтю, то вони напишуть її самі, підписавши її його іменем, і хоче того чи не хоче, а її надрукують і ніхто ніколи не здогадається, що він не писав ту статтю сам.

«Коли ви це зробите, мені залишиться одне, — сказав їм Славко, — позбавити себе життя, навіть публічно».

«І всі подумають, що ти божевільний», — сказав той пес, — а ми вже подбаємо, щоб люди так подумали».

Тоді Славко відмовився з ними розмовляти, а через кілька днів така стаття з'явилася — до речі, це було тільки позавчора.

— Славко щось погане задумав, — сказала Люда, — і з її очей покотилися слізози, — і я ніяк не можу переконати, щоб він нічого

не робив із собою, навіть переселилася до нього і весь час тримаю його на очах — ми з його матір'ю чергуюмо, бо він зараз так ослаб, що й не встає. Часто плаче й каже, що не хоче жити, бо тепер його зганьблено навіки. Всі знайомі від нього відступалися й бояться заходити; зрештою, він нікого не хоче бачити, окрім тебе,— Люда подивилася на мене багатозначно.— Ти ж до нього зайдеш? — спітала вона.

— Обов'язково! — відказав я, прочуваючи холодок за плечима: аж до цього тут дійшло.

— Я до нього заходжу,— сказала Лариса, весь цей час вона стояла біля нас мовчаки — лице в неї було якесь сіре.

— Артура самого судять чи зі Славковим дядьком? — спітав я.

— Самого,— відповіла Лариса.— На засідання нас не пустили, але на вирок, сказали, пустять. Адвокат говорить, що йому дадуть років три або й п'ять. По тому можна буде подавати на касацію у Верховний суд, але на це надії мало. Сам суд тільки формальності, строк уже наперед визначен.

— Веселі справи,— смутно сказав я.

— А що в тебе? — спітала Люда.

— Був обшук, але нічого не знайшли. Раз викликали на допит, як свідка, але як свідка на процес не запрошували.

— Ну, ти легко відбувся,— сказала Люда.— Про Славка питали?

— Аякже,— відповів я.— Сказав те саме: Славко політикою не цікавився.

Ми стояли під судом довго. Померзли, особливо Лариса, але піти випити чогось гарячого не зважувалися. Інколи підходили до зачинених дверей і прикладали вухо, але нас якийсь чоловік од тих дверей відганяв; зрештою, з-за дверей, оббитих дермантином, усе одно нічого не чутно. В коридорі, принаймні, було трохи тепліше, але там стояти не дозволяли. З Артуровими батьками ми не контактували, ті з Аллочкою стояли збоку із глухо замкнутими обличчями.

Люда запропонувала нам із Ларисою заскочити в якусь їdalnju i випити чаю, вона постоїть, а коли треба — покличе. Ми згодилися: їdalnja була неподалік.

— Батьки влаштували мені бучу, коли дівідалися, що я йду на суд, але я все одно пішла,— сказала Лариса.— Загрозила їм, що втечу з дому. Я в такому стані, що справді могла б це зробити. Принаймні поїхала б до тебе. Не вигнав би?

— Про що мова? — сказав я, хоч ми обое знали, що я живу в чоловічому гуртожитку.

Зашли до їdalnji, взяли гарячого чаю й почали грітися.

— Таке в мене враження, ніби світ пе-

рекинувся з ніг на голову,— сказала Лариса, обіймаючи склянку долонями.

— По-моєму, він був перекинутий так завжди,— сказав я, гріючи пальці й собі.— Ми тільки цього не помічали.

— Помічали,— серйозно сказала Лариса.— Коли б ні, не було б цього суду і ми б там не стояли.

— Справді,— сказав я.— Але ж, Ларисо! Я знати що мають бути арешти. І спеціально приїжджаю до Славка, його дядька й Артура попередити.

— Артур думав, що це ти з переляку. А звідки знати?

— Ну, це вже неважливо,— мовив ухильно.— Сама маєш розуміти...

— Не довіряєш? Зрештою, ти мені ніколи не довіряв.

— Довіряю, Ларисо. Але розумніше дещо не знати, ніж потім ховати в собі.

— Ти розумний,— протягla Лариса.— Через це ти на волі, а він у тюрязі.

— Хотіла б, щоб і я був у тюрязі?

— Ну, тоді я зовсім збожеволіла б,— сказала Лариса.— А так знаю, що хоч ти розумний, бо Артур розумний бував не завжди. Часто його ніби заклиняло.

— Що значить заклиняло, Ларисо? — спітав я.

— Бував упертий і нерозумний.

— А тебе викликали?

— Ну, я ж дурочка,— мовила Лариса.— А з дурочки що візьмеш?

— А як було з обшуком?

— Прийшли, перерили все. Через це мої предки так скаженіють. О, я тепер під не-всипущим оком. Кожен вихід контролюється, батько навіть стежить за мною як шпигун. По-моєму, він і тепер за нами стежить. А загалом, ти даремно на нього маєш зуба. Він добрий і розумний, але мама його не любить.

— Чи ж донощики можуть бути добрими людьми? — спітав я.

— А коли він у них на гачку? Характеру ж не має. Боїться за сім'ю, бо любить нас?

— Не знаю, Ларисо,— сказав я, подумавши.— Може, я маєш рацію. Хай життя його судить.

— Думаєш, життя судить? Колись казали, що судить Бог, але тепер цей суд відмінено.

— Не знаю, Ларисо,— повторив я.— Поки що судять нас.

— Ну, тебе й мене не судять.

— Судять, Ларисо. Але кожного по-своєму. Пам'ятаєш мою кочегарку. Отож усіх нас укинуто в палахкотючі піч, хоч один потрапляє у більший вогонь, а інший у менший. Одного палить вогонь видимий, а другого невидимий. Один згоряє в попіл, а другий ходить по землі ніби цілий, але має спопелілу душу.

— Ну, ти заговорив щось сумно. Не чула від тебе такого.

— Бо думав про це — не говорив.

— Чому ж не говорив?

— Хотів вірити, що це не так.

— І я кинута в ту піч?

— Всі, хто думає,— сказав я,— Всі, хто не є в цьому світі стандартний. І не хоче ним бути.

— А ті стандартні?

— Тих нема потреби кидати у піч, вони кинули в неї себе самі. Ходять, живуть, жують, працюють, дивляться кіна й телевізори, дивляться футбол чи грають у шахи й доміно, але душа й думка в них із попелу.

— Мені не подобається, що ти так говориш. Розумний не повинен такого казати.

— Вибач: Ларисо. Душа в мене плаче. Але я не вважаю, що Артура судять, а мене ні. Всі ми на суді нечестивих.

— Ходім,— сказала Лариса.— Ти панікуеш! І мені це не подобається.

Ми вийшли. Надворі було холодно, здається, ще холодніше, як раніше, ніби чай та тепло нас не зігріли, а ще більше забрали тепла.

— Я його побачила,— сказала Лариса.

— Кого?

— Батька. Він, бідолашний, такий, що скрізь його видно.

— Не звертай уваги. Так йому буде легше.

— Але те, що засік мене з тобою,— бідал Тепер у мене буде вдома грім та блискавка. Але я їх знову настрахаю. Може, навіть на день-два прийду до тебе. Знайдеш, де мені переноочувати?

— Знайду,— сказав я.— Але ліпше цього не роби.

— Але я не витримаю!

— Коли не витримаєш, приїжджай,— сказав я просто.— Щось придумаємо.

— Дякую. Ти справжній друг. Шкода, що я тебе не змогла полюбити.

— Мені теж шкода, Ларисо,— сокровенно сказав я.

Ми підійшли до приміщення суду. Кінця й краю йому не було; Люда стояла синя й пеміналася з ноги на ногу. Артурівих батьків впустили в коридор, а Люда лишилася надворі. До речі, ми даремно про неї критично думали, очевидно, це було із ревності. Була вона відважна й віддана і, здається, посправжньому Славка любила. Щастя, що є ще на світі такі дівчата.

— Біжи, випий чаю,— сказав я, і Люда пішла, майже побігла — вже ледве не цокотіла зубами.

— Боюся, що ми тут простоюмо цілий день,— мовив я.

— Простоюмо,— героїчно сказала Лариса.

— Що в Артура знайшли, не знаєш?

— Він мені не довіряв. Як і ти. Вважав за дурочку і що дівчатам секретів довіряти не можна.

— Бо це часто й справді так.

— Нічого ви не розумієте. Через це вас і кидають у піч, бо не довірюєте жінкам.

— Може, маєш рацію, Ларисо,— сказав я примирливо.

Стояли на морозі й переминалися з ноги на ногу. Дочекалася Люди, була так само синя, але вуста її вже не тремтіли.

Саме в цей час виглянув із дверей Артурів батько і сповістив, що зараз будуть зачитувати вирок і що ми можемо зайти. Ми кинулись у приміщення, двері суду були відчинені, і ми вільно туди зайдли. І тут я побачив Артура з постриженою під машинку головою — нагадав мені шкільні часи, коли мусили отак стригтися. Виглядав жалюгідно — якийсь вихудлий і виморений.

Ми вислухали виступ прокурора, він говорив, яке у нас щасливе життя, скільки в нас школ і бібліотек, як розцітає культура і які велики досягнення нашої держави в космосі і взагалі скрізь. Артур від заключного слова відмовився, а на запитання, чи визнає себе винним, сказав: «Так!». Це мене здивувало. Виступив адвокат і говорив щось про молодість засудженого і про те, що він покаявся. Потім був вирок: три роки тaborів сурового режиму.

Коли ми виходили, я зустрівся із членом суду, на вигляд відставником.

— Совість вас не мучить? — спитав.

— Нет! — жорстко рявкнув відставник, показуючи золоті зуби.

Лариса смикунула мене за руку й потягла геть, вона була заплакана.

І тут сталася несподіванка: біля суду стояв її батько, чи, як я його називав, дікенсівський тип. Обличчя в нього було стривожене, сам він також змерз, бо був аж синій.

— Ну що? — спитав він у Лариси.

— Три роки,— відповіла вона.

Ларисин батько зітхнув і понурився. Тоді звів очі.

— Підеш зі мною додому? — спитав.

Лариса кивнула, попрощалася зі мною, і вони пішли. Я опинився сам, і саме в цей час підійшла до мене Аллочка.

— Це ти мав би сидіти на тій лаві,— сказала вона з ненавистю.— Викрутися, зараз! Будь ти проклятий!

Її губи затремтіли, а за мить гордо йшла геть, наздоганяючи батьків. Я остановів.

Вийшла заплакана Люда.

— Коли зручніше зайти до Славка? — спитав, все ще не можучи отяmitися від того, що проти себе почув.

— Зараз пішли,— мовила Люда.— На-

п'ємось кави чи чогось гарячішого. Ніколи не пила, а зараз хочу... Щоб вони поздихали! Я теж кипів від обурення: через те, що відбулося і через те, що проти мене сказала Аллочка. Можна все говорити, але таке! Ні я на такі слова не заслуговував.

Люда заскочила до магазину, а я лишився курити. Богнік сигарети аж шкварчав у вустах. Плюнув недопалком і закурив цигарку нову. Усе в мені тримтіло.

— Знаєш, що мені сказала Аллочка,— мовив, коли Люда знову підійшла до мене.— Що це я мав би сидіти на лаві підсудних, а не Артур.

— Не зважай! — м'яко сказала Люда.— В ній горе й вона несамовита!

І тут ми побачили прокурора. Виявляється, він був кривий на ногу і сильно кульгав, а може, мав протеза. Прокурор ішов повз нас.

— Щоб тобі другу ногу викрутило! — сказав тихо, але виразно я, і вперше в житті обдав іншу людину хвилею своєї ненависті.

Прокурор злякано на мене зирнув і пошкандив швидше. Люда скопила мене за руку й потягла.

— Чи ти здурів? — зашипіла вона.

— Нес! — сказав я люто, але прокурор уже мене не чув, він од мене, зеленого юнака, тікав.

— Вгамуйся,— шепотіла коло мене Люда.— Що це тебе всукило?

Я весь тримтів. Ніколи в мене не виникало таких негативних афектів супроти якоїсь людини, навіть супроти тієї набитої дурепи, через яку я змушений був піти зі школи — Соплі Вольфовни.

Люда все ще тримала мене за руку, і я відчував, що таки заспокоююсь. Зрештою, всі ці афекти — марна річ, від них нічого не зміниться. З другого боку, можна пожаліти їх тих судейських: скільки ненависті вони викликають у людей своїм праведним, а особливо неправедним судом! Ми ж побували на суді нечестивих. Суддя й засідателі знали наперед, скільки років їм треба було віднести Артурові, отже то не був суд, а обряд, бо істина, правдивість і честь нікого не цікавили. Через це на такому суді не потрібна й оборона, та її, зрештою, й не було, бо адвокат призначався з тієї ж компанії. В Артура адвокат був лисий і улесливий, мов лис; мені здавалося, що цей переляканий чоловічок також був служкою культу контролюваного насилия, а не захисником,— якася мізерна й нікчемна особистість без «я» і без значення (згодом я довідався, що той адвокат був місцевим письменником і навіть писав п'єси). Засідателі правили роль бовванів, бо, зрештою, їх були бовванами, судячи із моєї зустрічі з одним із них і з його лютого:

«Нет!» — він підсудного ненавидів ще до того, як почав судити. Отже нікого з того суду не цікавили ані факти, ні справедливість, ні права людини, зокрема право вільно мислити й висловлювати власні погляди. Мене здивувало в тому суді тільки одне: Артур виним себе визнав. Чому? Очевидно, слідчий його у певний спосіб зламав. Саме це й непо-коїло мене найбільше, але то, зрештою, мало бути у волі самого Артура. Кожна людина має право на власні рішення та вчинки, і про те я думати не хотів. Хто зна, може б, я так само повівся, коли б мені пообіцяли, що дадуть не п'ять років, а три, адже правди своєї доказувати тут не було перед ким.

Коли ми зайдли до Славка, він лежав у постелі і щось читав. Побачивши нас, одразу ж відкинув книжку і німо на нас подивився.

— Три роки,— сказала Люда,— в таборах суворого режиму.

— Ну, слава Богу! — сказав Славко.— Думав, дадуть більше.

Люда відразу ж пішла готувати каву, бо ми й досі були змерзлі, а я присів біля Славка. Той подивився на мене очима, повними сліз.

— Знаєш, що вони зі мною зробили? — спітав він.

— Знаю, — відказав я.— Не треба тим перейматися.

— Але ж я зганьблений! — сказав Славко.— Як тепер зможу людям у очі дивитися?

— Не будь дитиною, Славку. Хто розумний, зрозуміє, що над тобою вчинили насилия,— сказав я,— а хто дурний, тому й не треба. Головне, щоб ти був чистий перед власним сумлінням.

— Перед власним сумлінням я чистий,— сказав Славко.

— Оце головне: нікого не продав і нікого не закопав.

— Але я ніби відрікся від Артура і дядька.

— Як святий Петро,— мовив я.— У нашому житті це не гріх, а необхідність.

— Я так не вважаю. Відрікатися від друзів, щоб врятувати себе — це неморально.

Я подумав про себе, адже також учинив гріх святого Петра.

— Може, й так, а може, й ні. Кожен такі речі має вирішувати для себе сам. І судити себе, а не інших.

— Я себе й суджу,— тихо сказав Славко.— Жити мені не хочеться!

— Тобі себе судити нічого. Ти ж не писав тієї статті.

— Поки Люди нема, я тобі скажу,— прошепотів Славко.— Я її не писав, але підписати погодився. Можеш плюнути мені в лиці й піти.

Очі його хворобливо блищають, а вуста тримтіли. Я взяв його руку в свою й міцно стис.

— Не було в мене більше сили витримувати їхньої брутальності. Краще б мене посадили.

— Тоді ти ще більшою мірою мав би витримувати їхню брутальність. Знаєш, що тобі скажу: є один моральний закон,— коли людина дає клятву під примусом, така клятва вважається за нечинну. Зрадником називається тільки така людина, яка дає клятву самохітно і щиро, а потім від неї відступає.

— Не знаю, чи є такий закон,— сказав Славко.

— Є,— мовив я.— А коли нема, то мусить бути.

Зашла з кавою Люда.

— Ми так перемерзли,— сказала вона,— що вирішили щось випити. Та й настрій, мов на похоронах.

— Ale в нас нічого нема,— сказав Славко.

— Передбачено,— мовила Люда й витягла з сумки пляшку коньяку.

— Я б з вами теж випив би. Бо й мені не легше.

— Тобі не можна,— залізним голосом сказала Люда.

— Гаразд,— опустив очі Славко.— Випийте ви, а я символічно.

— Символічно можна,— сказала м'якше Люда.

Ми випили, але сьогодні мені трунок не пішов: усе аж трусилося. Тоді я попросив налiti коньяку в каву. Пив гарячу суміш, а Люда знову налила собі й випила.

— Вибачте мені, хlopці,— сказала вона, і раптом по її обличчі покотилися слози. Вона по-дитячому витирала їх обома руками.

— Дати тобі почитати ту статтю? — спитав Славко.

— Ні,— сказав я.— Не хочу нічого такого читати. Не мають значення жодні статті, має, здається, значення тільки рівень нашого самоусвідомлення. Тобто усвідомлювати, що учинив і як.

— Ale ж він нічого не вчинив,— сказала Люда.

— Тим більше. До речі, від Артура і я відрікся. Сказав на допиті, що ми з ним не контактуємо і не дружимо через Ларису.

— По-моєму, ти правильно сказав,— мовила Люда.— Та й розумно,— вона підлила собі коньяку в каву.— Чи Славко тобі повідомив, що маємо одружитися?

Славко подивився на Люду із здивуванням, вона йому підбадьорливо моргнула. Я вдав, що не помітив того перезирання.

— Налити тобі ще? — спитала Люда.

— Налий! — згодився я.— Цього разу за вас. Дуже радий!

— Тепер не до радості,— сказала Люда.— Хай вони поздихають!

Ми випили і за Славка із Людою, і за те,

щоб вони поздихали. Тепло потекло по мені, в кімнаті стало затишніше і майже зникала та напруга, яка відчувалася спершу. Я розповів про «іспанську поетесу» Гарсію Лорку, яку спутили з Ларисою — Славко не витримав і зареготав своїм заразливим дитячим сміхом.

— Отже Лорка — іспанська поетеса? — спитав він.— А чого зайдла мова про Лорку?

— Вони вилучили в моїх батьків твої листи.

— Дивно, мені про ті листи нічого не згадували.

— Bo там тільки й було компромату, що ця загадкова «іспанська поетеса». І компромат цей стосувався не тебе, а їхнього ступеню освіченості.

— Здорово! Іспанська поетеса Гарсія Лорка,— зі смаком проказав Славко.— Не, це все таки здорово! А чого з вами не прийшов двійник Лорки?

— Її забрав від суду батько і повів під вартую, оголивши шаблю,— сказав я.

— Бідна Лариса! — сказав Славко.— До речі, я її завжди мало розумів — чого її тягло до нашої компанії? Її би щось веселіше й простіше.

— По-моєму, ти її недооцінююш,— сказав я.— Ale те, що вона бідна зараз — це справді, тож давай будемо говорити про неї тільки добре. Її сьогодні не легко.

— Він має рацію! — владно казала Люда; дивно, вона здобула здатність і право командувати Славком, а він за любки підкорявся.

— Тепер її батьки всипляти! — сказав Славко.

— Буде проведено курс стандартизаційного лікування,— мовив я.

— Що це за лікування? — не зрозуміла моого гумору Люда.

— Процес перетворення людини розумної в людину стандартну,— сказав я.

Було то сказано легковажно, може, й жартував я, знаючи Славкову смішливість і намагаючись якось вирвати його з кігтів меланхолії, але остання фраза — то був сміх на кутні зуби, бо і я сам згодом пройшов курс стандартизаційного лікування і, зрештою, в стандартну людину, якою є тепер, коли пишую ці записи, перетворився. Перетворилася, зрештою, в таку людину й Лариса, і тут не сміяється, а плакати треба було б. Ale тоді нами керувала молодість наша, бо тільки молодість може жартувати в той час, коли над її головою свистить меч, грозячи знесті її голову, і слава ж молодості, за те!

Зрештою, я побачив, що Славко втомився, очі його зтуманіли, і він сам зблід, тож по-прощався й пішов, міцно потиснувши приятелеві руку. Люда пішла мене провести.

— Така тобі вдячна,— сказала вона, вивівши мене на двір.— Він уже давно не сміявся. До речі, я так і не зрозуміла: хто така та іспанська поетеса?

— Це не поетеса, а поет,— пояснив я популярно.— Великий іспанський поет.

— Ну, не все можна знати,— мовила розважливо Люда.— Добре, що Славко трохи розтерп. Ти його підкріпив.

— Тримайтесь! — сказав я.— А коли що, напиши меї, і я відразу ж приду. В Славка моя адреса є.

— Гаразд! — згадилася Люда,— Ти на нього чудово впливаєш.

Вийшов на вулицю й відчув, що той холод, що його запущено нам сьогодні в душу, з мене не вийшов, незважаючи на те, що я просидів у кімнаті кілька годин і випив кілька чарок коньяку, а все через те, що той холод сидів у нутрі моїм. Я знову побачив вихудлого, вимореного Артура з отією принизливо остириженою головою, побачив траурні обличчя його батьків і повний ненависті до мене Алоччин погляд. Чому вона так зло про мене думала і такі лихі слова сказала? Правда, було те, що я перший привіз і вніс у наше товариство самвидав, але чи моя вина, що Артур такий необережний (та й Славко), що не захотів його вчасно позбутися, адже його попереджено? Та й чи той самвидав був злом? Суб'єктивно, так, бо через нього постраждали мої приятелі, але не тому, що сам він був злом, а тому, що проти його правди воювало зло суспільне. Отже зло було не в мені і не в самвидаві, а в тому, що суспільну правду держава безжалю викорінювала — сама була носієм неправди і зла. Може, таке лихе суспільство й мало свою рацію, воюючи так нещадно із правдою про себе, бо вона для неї їй справді руйнівна. Бо неправдою світ пройдеш, назад не вернешся. Бо неправдою і злом можна жити тільки короткий час, хоч яке б управне було суспільство в одурманенні людей. Хочеш — не хочеш, а десь з'явиться гончар Теренцій і заспіває свою легковажну, висміювальну пісеньку. Гончара Теренція знайдуть і вб'ють, але пісеньку його вбити не зможуть. Бо зло хоч і могутнє, але не всесильне...

Щось таке думав я, спускаючись Чуднівською вулицею, але спокою душевного не мав, відчуття вини мене не покидало. Не покидало мене й видиво Артура на підсудній лаві, остиженого наголо й вимореного. Не покидало його тихе: «Так!», — коли його запитали, чи визнає він себе винним. Холод у душі моїй розростався, кублився, перетворювався в крижану кулю, тож коли я відчинив хвіртку свою, визнав і сам свою вину, оте сказане тихим голосом: «Так!» Розумів Славків розпач; розумів Артурове: «Так!»;

розумів понурену Ларису, коли покинула мене й пішла під охороною батька; розумів, що вона ніколи зі свого дому не втече і не приїде до мене, щоб урятувати й себе, і мене від стандартизаційного лікування; розумів, що суд нечестивих сьогодні відбувся не тільки над Артуром, але й над нами всіма, бо прийшов день і приніс сокири, як писалося в одному із віршів Гарсія Лорки. Було нас троє, а тепер двоє! Я зирнув на небо й побачив, що там волочаться срібні крила хмар, і мені на очі викотилися слізози. Я зупинився на дворі й намагався оволодіти своїми почуттями, бо зараз маю переступити батьківський поріг, а батьківського порога треба переступати з ясним обличчям і мирною усмішкою на вустах.

Але для того, щоб учинити те, треба мати більше сили, ніж мав. Зайшов у дім і побачив батька й матір, які зустріли мене занепокоєними поглядами. Я роздягся і десь таким же голосом, яким оповідала мені Люда про Славка, розповів коротко головні новини: про те, що суд відбувся і який винесли вирок. Маті пішла на кухню, не промовивши й слова, розігрівати обід, а я рушив у свою кімнатку. Перше, що впало на вічі: книжки на полицях були розставлені не так, як їх розставляв я, а на столі в мене лежав другий примірник написаного під копірку олівцем протоколу обшуку. Я пробіг його очима. Крім Славкових листів забрано було деякі листи до батьків і мої юнацькі щоденникові нотатки, яких я не донищив. Для чого вони їм були потрібні, невідомо, бо там були лише сентиментальні виливи закоханого юного дурника. Я пошкодував, що не знищив раніше і їх, бо навіщо брудним очам читати виливи моєго серця? Сів за стола й завмер, дивлячись у заморожене вікно і пильно розглядаючи узори та химерне крижане листя на ньому, — мені не хотілося зараз ані рухатися, ані будь з ким говорити. Ніби впав у якусь часову яму і побачив юнака, який іде польовою дорою у драбинчастому возі й поганяє коней. У нього тонке, розумне обличчя, а одежда, як на селянинові. Попереду замайорів гайок, і я пlesнув віжками коней. Зрештою, вони самі відчали домівку й надали ходи. І ось я в'їжджаю у ворота хутора, які відчинила молода вагітна жінка. Я зіскочив із воза.

— Що ж ви вїїздили? — спітала жінка.

— Частину землі треба буде продати, щоб погасити борг,— сказав я.— І змушений був згодитися продати на вируб ліс.

— Наш ліс? — зойкнула жінка.— А що ж лишитися нам?

— Прийшов час, коли малопомісне дворянство, як ми з вами, Меланіє Петрівно, загине,— сказав я.— Житимемо з праці рук своїх.

— Витримаєте селянську працю? — спітала з жахом жінка.

— Мушу витримати,— сказав я.— Інший шлях: переїхати до міста й піти на службу.

— Може, це кращий вихід?

— Ні! Бо я вирішив од світу відійти. Людині багато не треба, щоб себе прогодувати.

— А родину?

— Порівняно з селянами ми заможні,— сказав я.— Що ж, треба згодитися, що ми вже не пани, а люди. Згоджуєтесь, моя мила Меланія Петрівна, на такий уїді?

— Боюся цього,— сказала жінка.— Боюся опроститися й поринути тільки у хатні турботи. Ми ж освічені люди і в нас є вищі потреби.

— Тоді пропоную, моя люба, переїхати тимчасово до батьків, а я тут залишуся сам. Спробую викрутитися з батьківських боргів і стати на ноги.

— Я не покину вас,— мовила твердо жінка.— Маю надію, що ми не зубожіємо до рівня селян, хоч, по-моєму, служба — це ліпший вихід. Скільки дворянині перебуває на службі!

— Перебувати на службі — це значить служити державі, яку я ненавиджу. Хочу бути вільною людиною, хоч і вбогою.

— Жити між людей і бути вільним од них годі! — сказала жінка.— Треба йти на дозволені компроміси. Щоб честь залишалася і сяке-таки становище не тратилося.

— Ні! — сказав я твердо.— Хочу залишитися самим собою.

— У відриї від віку й людей?

— Так,— мовив я.— Щоб не множити в цьому світі зла...

Мою візію раптово було обірвано: мати кликала істи. Я стрепенувся з несподіванки.

— Злякала тебе? — спітала мати.

— Ні, це я задумався,— звісся з-за столу.— До речі, я й справді сьогодні нічого не ів.

— То все готово,— сказала мати.

Батько вже сидів за столом. Парувала в тарілках юшка, в хаті стояли сутінки — вже вечоріло.

— Засвіти світло,— сказав батько, і я розігнав сутінки, кляпнувши вмікачем...

У той вечір мені випало ще раз поговорити відверто з батьком і в черговий раз подивуватися його простій, але безвідмовній мудрості. Він умів утілювати досить складні мислительні формули в найпростішу мовну одежду, і я боюся, що не зможу відтворити її натурально, через що вдамся, як це вдавався й раніше, коли переказував батькові думки про світ та життя, до переказу. Цього разу йшлося про Бога.

Батько признався, що він віруючий, а віра прийшла до нього у війну. Я вже казав, що

його було залишено в підпіллі, але з прогнанням німців він був забраний до війська, добув війну у боях, щасливо на ній зберігшись. Так от їхній відділ якось потрапив у болото, з якого треба було шукати виходу саморуш. Батько потрапив у тварину, яка почала його засмоктити, ради не було, і єдине, що залишалося, — це помолитися Богові. І вперше він помолився. Тоді сталося диво: поринувши аж по шию, він натрапив на опертя; потім селяни йому розказали, що то міг бути трутка, який загруз у тому місці — опертя було м'яке, але його витримало. Батька витягли з того болота з величими труднощами, і з того моменту він у Бога вірив, але з примітивним розумінням його суті й природи. Не мав інших книжок, які допомогли б йому в його розмислах, окрім Біблії, яку купив якось на базарі, — то була українська Біблія в перекладі П. Куліша, І. Пулюя і І. Нечуя-Левицького, а чоловік, який продавав її, сказав, що з великим жалем розлучається з цією книжкою («Вона заграниця» — тихо сказав він), але нужда його притисла, і це останнє добро, яке він має.

— Але скажіть мені,— мовив той чоловік.— Чи ви не скурите цю книжку з тютюном? Бо коли так, я вам її не продам.

— Хочу цю книжку прочитати,— сказав батько.

— Ну, коли прочитаєте, то вже її не скурите,— сказав чоловік і продав Біблію.

І як у воду дивився, відтоді з цієї книжки батько й черпав мудрість, але не догматично, як я виснував, а таки по-своєму.

— Там є багато казок,— сказав батько,— але й казка може бути мудра, коли її розуміти не просто, а подумавши.

Так от, мій батько вважав, що Бог є, і що він існує незалежно від нашої віри й невіри, інакше годі зблагнути лад і згармонізованість усього живого й неживого: людей, тварин, рослин, землі й неба. Людина може вірити чи не вірити, але невірою від Бога вона не звільниться. Більше того, невір'я не є гріхом, коли людина лихоносна. Це ознака її темності і слабкого розуму, а Бог на темноту і слабкий розум ніколи не гнівається, бо він вищий будь-якої дріб'язковості і гнівається лише на лихі вчинки людські. Людина може ходити в церкву й залишатися лиха, а може не вірити в Бога, а бути добра. Кому ж батько давав з таких перевагу? А тому, хто не вірить, але живе з добром у серці. Людина може відвідувати службу Божу, а може її не відвідувати, може визнавати посередництво між Богом і собою священика, а може його не визнавати — від того людина не стане ані близчча, ані дальша від Бога, бо й священик може бути грішний і лихоносний. Коли людині церква допомагає стати ліп-

шою — це значить, що та церква потрібна їй, а коли не допомагає, то й непотрібна. Гудити людині іншу людину за те, що вона не ходить до церкви й не молиться чи не вірить, права не дано. Гріх церковників у тому, що вони часто бувають нетерпімі (до людей іншої віри, до безбожників, тобто безвірників, до тих, хто не поділяє їхніх приписів і не слідує їм, а приписи ці не від Бога йдуть, а таки від людини), а ще надто часто публічно згадують ім'я Боже, тоді коли згадувати його треба мовчки, рідко й в особливих випадках, коли без того обйтися не можна. Третій великий гріх церковників, на батькову думку, це те, що вони творили не вільні братства віруючих, а церковну державу, яка не раз вдавалася до злочину примусу у вірі і до покар за невіру чи сумніви в догмах церковної ортодоксії, власне держави. Батько мій не був противник колективного вірування, але воно має рацію, коли об'єднує людей слабших розумом, які не мають сили ставати в розмову з Богом сам на сам, тож і вдаються до розумнішого посередника, тобто священика, і коли вони стають у громаді добрішими, а не навпаки. Коли ж вони облудники, коли вони від свого колективного вірування стають нетерпімі до інших, їхня віра мертвіва, і Бог від таких відступається, хоч вони й моляться йому цілоденно і б'ють безперервні поклони, навіть лоба розбиваючи. Хто каже, що Бог не доглядає кожної людини на землі, той нерозумний і не тямить його усесутності, адже він обіймає своїм додглядом не тільки кожну людину й тварину, але й кожну білину, навіть найостанніший бур'янець і траву. Саме тому справжня віра може будуватися тільки на спілкуванні з Богом сам на сам. То смішне, що до Бога треба молитися завченими й одними й тими ж словами — хто чинить так, не вірить і не уявляє його всеосяжності. Так само смішне, коли йому моляться якоюсь однією, освяченою мовою — мова молитви значення не має; коли Бог доглядає кожну білину, він зрозуміє всі мови, бо не мовою людина спілкується з Богом, а світлом своєї душі. Ще один гріх церкви — ідолопоклонство через ікони, догматичні приписи, поклони, схиляння, хрестіння, обряди — все це форми земної гри в Бога, а не щирої віри й спілкування з ним. Не має значення в якому місці і в який час удаватися з проханням до Бога, але й прохання ці не мають бути часті, а в особливих випадках. Коли людині треба помолитися, хай молиться, а коли ні — хай не молиться. Своєю воєю людина наблизиться до Бога не має сили, вона наближається чи

віддаляється від нього вчинками своїми, а не проханнями і благаннями. і не вона наближається до Бога, а він її до себе наближає чи віддаляє з волі своєї. Знову-таки, батько не проти земної гри у Бога, але вона має рацію тільки тоді, коли це людині допомагає у добростановленні своєму. Церква ж не раз буває нахненником воєн, розбрата, зненависті людської — цим вона не наближалася до Бога, а віддалялася від нього. Ще один гріх церкви в тому, що вона зневажає земне, буденне життя, віддаючи його у владу диявола, тоді як життя — це і є присутність Бога на землі, бо вчинки людські, якими вимірюється їхня суть, творяться в житті, а не поза ним. Чи існує диявол? Існує. Це лихоманість наша і нетерпімість, ворожнеча, насилля, облудність і зневага до світу й життя, тобто те, що Богові протистоїть і що людину нищить, як істоту духовну. Це пристрасть до злодійства, зваб світових, багатства, це несність людська, це її непевність у майбутньому, бо майбутнє людське твориться не людськими схотінками, а добрими й лихими справами сьогоднішнього і вчоращеного дня. Про майбутнє люди думає Бог, а її справа зробити сутній день осяним добрими справами, а коли таких справ сьогодні вона не створила чи не творить через несилу свою, хай не творить злих.

Отаку науку виклав мені батько, коли ми сиділи із ним у моїй кімнаті у той важкий для мене день, як побував я на суді нечестивих. Мати нам не заважала, вона поралася на кухні, і я був вдячний їй за те. Розумів, що батько недаремно саме сьогодні повів сокровенні свої думки, бо саме сьогодні душа моя була розломлена й пригнічена, бо я сьогодні був злостивий до нечестивих судей, а сам права на суд не мав, хоч добре відав і розумів нечестивість того суду, який сьогодні бачив. Так, не в моїй волі було осудити той суд, через це я й страждав, а суд той, як і підсудного, треба було щиродушно пожаліти: суд через те, що темний був і не відав: творить він зло, а коли б і відав, то безсилий був не творити зла, перебуваючи у владі диявола, а підсудного за те, що мусив безневинно постраждати. Батько мій сказав у той вечір і інше: ті, що невинно страждають, наближаються до Бога, а кати їхні від нього віддаляються — оце і є суд праведного. Вищий же суд не у волі ні тих, що судять, ані тих, яких судять, — на нього прийде час, якого ми не побачимо.

(Закінчення у наступному номері)

ВАЛЕРІЙ
ШЕВЧУК

ЮНАКИ З ОГНЕННОЇ ПЕЧІ

Записки стандартного чоловіка

Епізод сьомий. МАНДРІВКА У ПІТЬМУ

Артур потрапив у концтабір Яvas недалеко станції Потьма в Мордовії, туди ж потрапила й решта арештованих, за винятком Степана Вітличного і ще кількох, яких звільнили. Артур мав право писати тільки два листи в місяць; першого він написав Ларисі, в який вклав листи до батьків і невеличку цидулку до мене, яку Лариса мені переслава. У ній була подяка за те, що я приїхав на суд,— йому було приемно мене побачити, і прохання, коли в мене є змога, надсилати йому книжки, бо він тут хоче взятися за грунтовну самоосвіту. Раніше він, писав Артур, мало надавав цьому значення і розуміє, наскільки відстав від нас із Славком, але тепер добре це тямить.

Я відразу ж купив йому кілька цікавих новинок і відіслав, Артур-бо справді раніше читав самий тільки самвидав, а серйозну літературу відсував, як замудру для себе. Розумів, чому Артур з цим проханням звернувся саме до мене, а не до Славка: Славко був виключений із інституту і мав тепер жити на крихітну пенсію, а я все-таки мав зарплату; Лариса ж розбиралася в літературі мало. До речі, вона зробила до листа притиску, в якій сповістила, що в концтаборі страждають від нестачі вітамінів, отож, я купив кілька номе-рів «Всесвіту», який був тоді великого формату, скрутлив бубликом, а в дірку запихнув часнику. Часник і книги Артурові дійшли, але коли я цю операцію повторив, то журнали йому передали, а часник вилучили, і він у черговій цидулі просив мене нічого в журнали не вкладати, бо вилучатимуть і самі журнали, а йому було б з того жаль.

Тим часом я відвідав Степана Вітличного, який сильно в тюрмі схуд, але був так само спокійний і бадьорий — через розмову за-

писками він сповістив мені, що його випустили після обіцянки не займатися більше антирадянською діяльністю, а взагалі, через те, що в нього таки нічого не знайшли, хоч паперу забрали достатньо. «Тепер треба допомагати тим, кого посадили», — написав Вітличний. Допомагати можна було книгами, бо посилок не приймали; іхня метода перевилювання — бити на шлунок, тобто тримати в'язнів у напівголодному стані. Згодом, після встановлення зв'язку з ув'язненими, тобто коли з ними побачилися рідні, Степан Вітличний сповістив мені, що в'язням можна допомагати ще в один спосіб: у них існує своєрідний «чорний ринок», але для цього треба грошей. Гроші можна вкладати в розщеплену палітурку — Степан Вітличний показав мені, як це треба робити, називалася ця операція «фантастіка». Отже в листі сповіщалося, що книжка — фантастична, або ж читається, як фантастична. Я зробив таку операцію, вклавши в палітурку десять карбованців, і Артур через Ларису сповістив, що фантастичну книжку він прочитав із великим задоволенням, тобто гроши дістав. Згодом прийшов від Лариси лист, в якому вона рішуче заявляла, що хоче конче пойхати відвідати Артура, хоч і сумнівається, що й до нього можуть пустити, це в царських тюрмах наречених до в'язнів пускали, а в теперішніх — навряд, і просила мене, щоб я склав їй компанію, бо самій дівчині пускатися в таку дорогу не випадає.

В листі було кілька загадок: по-перше, я не зовсім розумів, звідки Лариса могла довідатися, що в царських тюрмах нареченим (і чи була вона Артурові наречена?) дозволялося зустрічатися із в'язнями, а по-друге, головніше, як їй вдалося переконати батьків, адже на поїздку треба було не менше чотирьох днів, а без погодження з батьками на стільки часу знати з дому навряд чи б їй вдалося. Відмовити Ларисі я не міг, бо й справді дорога далека й невідома, і самій іхати дівчині в таку далеч не випадало.

Закінчення. Початок див. № 1, 2.

Для консультації я пішов до Степана Вітличного.

— Ну, що ж,— сказав той.— З ним самим ви побачення не дістанете, а звіддаля побачитися можна. Табір і місце роботи розділяються дорогою; коли в'язні проводять на зону чи із зони, дорога перекривається загорожею з колючого дроту, з одного і з другого боку стає автоматник. Машини й люди зупиняються трохи далі, але побачитися можна й помахати рукою. Є ще один спосіб. Із правої руки, коли стати обличчям до концтабору, є ряд будинків, в одному з них — сходи із ганком на другому поверсі. З цього ганку видно частину двора концтабору. Треба туди піднятися, а коли з'явиться хтось із в'язнів, гукнути прізвище. Тут можна перегукнутися кількома словами, але не більше, бо вас із ганку зженуть.

Степан Вітличний мені розповів, що їхати треба на Москву, в Москві перебути день, а ввечері їхати на Саранськ, до станції Потьма. Там треба перебратися через заставленій поїздами полустанок, для цього люди пролазять під поїздами, але треба бути обережними, ліпше перебиратися через прохідні майданчики позаду вагону. Так можна дістатися до іншої станції, на вузькоколійку. Поїзд виришає на Яvas уранці — Яvas це не кінцева його зупинка, щоб не прогавили. Ну, а потім — просто.

Є там одна родина із мордви, де за плату зможете поїсти й перепочити. Вони обережні, з ними на політичні теми говорити не варто, але загалом люди добрі. Прізвище їхнє Астаф'єви. Виїхати назад можна в цей-таки вечір, але на поїзд можете й не встигнути. В Яvasі, зрештою, є готель, де можна переноочувати, щоб не ночувати в Потьмі на станції. Часом можна впроситися до Москви й на поштовий поїзд. За чотири-п'ять днів впораєтесь. До речі, в Москві ви можете зайти в родину поета Даля, який та-кож сидить у Яvasі: чув про такий процес Даля?

Розповів мені докладно про цей процес; зрештою, я вийшов від нього заспокоєнний: дорога нашими людьми була проторена й вивчена, і нам не доведеться блукати в пітьмі Потьмом, бо і я, відверто кажчи, був мандрівник недосвідчений і відчував перед невідомими прірвами чужих країв певний страх.

Відразу ж написав Ларисі листа: вона може визначати термін відїзду, і я напишу Артурові, в який день ми придемо, хай про це ж напише й вона, і візьму тут, у Києві, квитки. Відверто кажучи, можливість відбути з Ларисою таку далеку мандрівку мене хвилювала. В тому-таки листі я запитав, як її удалося полагодити все вдома? Лариса відповіла відразу; про те, як їй вдалося

дістати вдома дозвіл на поїздку, не обмовилася й словом — загалом же, ми могли поїхати днів через десять. Я написав про це Артурові, взяв квитки і став чекати. Мав ще проблему відпроситися на роботі і не знайшов іншого способу, як відверто все розказати бригадирові, бо вірив у його доброту.

— Це добре, що не забуваєш друга,— сказав той після паузи,— але ліпше тобі, такому зеленому, в такі діла не влазити. Помдумай!

Тоді я розказав, що не просто хочу поїхати до друга, а маю супроводжувати його дівчину, яка сама в дорогу їхати боїться.

— Да, ситуація,— сказав бригадир.— Очевидно, таки мусиш їхати. Валяй! Тільки не збаламуту дівчину! Ми тут уже якось без тебе переб'ємося.

Знову подивився на мене уважно й відішов. Я аж засвітився: ні, в світі таки не без добрих людей!..

І ось стою на автобусній станції, погода паршива: якася мрячка зі снігом, хоч на дворі вже квітень, в повітрі розлито пронизливу вологість, я нервово палю сигарету за сигаретою. У гуртожитку я попередив хлопців, що зникаю на кілька днів, щоб не хвилювалися; отже, поїдемо просто на вокзал, де перебудемо кілька годин до поїзда; до речі, наміру втекти від батьків Лариса так і не здійснила, і ми з нею не бачилися після того суду. В мене набралося багато що в ней запитати, але попереду ще стільки спільніх годин, що наговоримося доскоху. І от автобус повертає до автовокзалу, з нього починають висипати люди, я віпзнаю усміхнену Ларису в заліпаній автобусній шибці, вона вискачує на асфальт і підставляє нарум'янену щічку — вражається, яка вона гаряча, та щока.

— Все в порядку? — запитує вона.

— Як в Сингапурі,— відказую я.— Квитки є, поїзд нас чекає. Але як тебе відпустили з дому?

— А чого мали не відпускати, — спокійно каже Лариса.— Я ж не з дому тікаю, а іду відвідати свого хлопця.

Я закопив її валізку, заодно і свою — ми рушили.

— А те, що зі мною їдеш, вони знають?

— Аякже, знають,— сказала Лариса.— Саму вони б мене не пустили.

— Ти геройчна дівчина! — мовив я не без захоплення.

— Геройчні жінки,— мовила Лариса,— кидали все і їхали туди, де сидять їхні чоловіки чи нареченні, щоб розділити з ними неволю. А я б, може, того не змогла.

— А звідки знаєш про таких жінок? — спитав я.— І про те, що в царських тюрмах з нареченими давали бачитися?

— Й досі вважаєш мене дурочкою? —

спитала Лариса.— Читала...

— Але ж ти хвалишся, що не читаєш книж.

— А це читала,— мовила незворушно Лариса.— Батько мені з бібліотеки приніс. Про декабристів і народників.

— Саме це мене й дивує,— пробурмомтів я.

— Чого ж, він сам мені запропонував почитати ті книжки. Я й прочитала. Інтересно.

Ми йшли до десятого трамваю, отож і був час на ці балачки. Значить, вони дійшли вдома згоди, раз батько носив її книжки і дозволив їхати так далеко і в такі темні краї.

— Як же тобі вдалося батьків переконати?

— Просто,— сказала Лариса.— Я їх тепер лякаю. Не хочете, то візьму й пойду сама. І може, й не вернуся, от! А вони, виявляється, цього жах як бояться,— вона раптом засміялася.

— Отже займаєцся шантажем?

— Ну да,— незворушно сказала Лариса.— Інакше не виходить.

Ми сіли на трамвай, зупинка була кінцева й людей небагато, отже вільно вмостилися на сидіннях. Я розповів Ларисі, як маємо їхати.

— Таке враження, ніби ти туди їздив — сказала вона.— А я думала, що будемо блукати й шукати. Жахливо люблю блукати й шукати. А звідки ти це все знаєш?

— Їздив не я, а інші. А шукати й блукати все одно доведеться.

— Ти якийсь загадковий,— мовила Лариса.— Знав, що будуть арешти, знаєш, як їхати, тобто знаєш людей, які туди їздили. Ти в якісь конспіративній організації? Чи про це не можна питати?

— Питати можна,— сказав я.— Але це не значить, що я маю конче тобі відповідати.

— О! — сказала із захватом Лариса.— Конспірації? Я починаю про тебе ліпше думати.

— І даремно,— відповів я.— Просто знаю людей, які туди їздили. До речі, в Москві зайдемо до одних, які також їздили. Нещастя з'язує, нічого дивного.

— Але я тих людей не знаю, хоч нещастя більше мене торкнулося, а ти знаєш.

— І ти знатимеш,— мовив я.— І розповіси, як їхати, Артуровим батькам.

— Вони на мене вовками дивляться,— мовила вона.— На тебе сичать. Вважають, що це ми втравили Артура в конспірації. Щодо мене — це дурниця, а щодо тебе, маєтъ,— правда.

Я промовчав: надто вже доскілько Лариса допитувалася. Навіть зрадницька думка

в мене майнула: а що, коли наші колишні підозри щодо Лариси мають підставу? А що, коли вона їде не так заради Артура, а щоб дорогою розколоти мене і щось про мої гадані конспірації вивідати? Чи не тому її батько так легко згодився її відпустити, чи не дістав щодо цього від своїх патронів розпорядження?

Зирнув на Ларису, була вона цілком добродушна, навіть весела. І я покартав себе за ці ідіотичні підозри, бо коли їм аж дуже піддаватися, то в голову і справді вдарить шиз. Зрештою, її вивідати в мене Лариса могла небагато, бо її конспірації я мав малі: читання книжок і самвидаву — і не більше. Але в державі, в якій маємо щастя жити, це вважається особливо важким злочином.

— Ага, злякався, що в тебе розпитую? — сказала Лариса.

— Тремчу з переляку! — відповів я.— Але ж ти, Ларисо, не прокурор?

— Я таємний агент КГБ, якому доручено вивідати твої конспірації,— грайливо-понурим тоном сказала Лариса.— І я це зроблю!

Вона по-змовницькому підморгнула мені. Я відчув, що червонію, тож відвернувся до вікна.

— Давай не будемо грati в ідіотичні ігри,— Ларисо,— сказав я.

— Згодна,— мовила Лариса,— а в які ігри можна грati?

— В мандрівників, котрі їдуть у пітьму,— сказав я серйозно.

Вона замовкла. Ніби зніяковіла й посерйозніла.

— Нам здається, що це гра, а це й не гра,— мовив я,— бо для гри надто темно. Та й оточені ми людьми, які не вміють грati, а все беруть занадто всерйоз.

— Буваєш такий серйозний,— пробурмотіла Лариса,— що я починаю сумніватися, чи ти розумний. І починаю тебе боятися.

Замовкли вже обое і так мовчки дойхали до вокзалу. Тут, на вокзалі, поблукали, подивилися таблиці відходу й приходу поїздів, потовклився біля кіоску: Лариса купила журнал мод, а я «Україну» і «Ранок». Лариса роздивлялася навколо великими й щасливими очима.

— Призначатися тобі в одному гріху? — спитала вона.

— Призначався! — показав я зуби.— Може, дам відпущення.

— Еге, дай! Я ніколи раніше не їздила в поїзді, уявляєш?

— Відпускаю тобі, раба Божа, гріх неїждження в поїздах! — прогугняв я.— Тим більше, що днесь маєш його спокутувати. Амінь!

Ми сіли на вокзальні стільці, і я запро-

понував Ларисі пиріжків.

— Не, не треба,— сказала Лариса.— Мені стільки всього напакували...

Це була правда, я переконавсь у тому в поїзді. Лариса виклала яєчка, смажену курку, котлети, навіть квашені огірки; я ж, звісно, із собою не захопив нічого. Ми добре підкріпилися, і я пішов перекути, а коли повернувся, Лариса вже грава в карти із супутниками по купе, при тому досить азартно. Встигла переодягнися у спортивний костюм і почувалася, як у дома.

Слав я погано. Поїзд зупинявся, а коли рушав, вагон шарпало. Спершу думав про того юнака, який привидівся мені в батьківській хаті,— той, що приїхав на хутір до своєї самотньої вагітної дружини; до речі, досі він мені ніколи не привиджувався. По кілька разів приходив до мене вояк із часів Хмельницького, який покинув військо, злякавшись крові й трупів, та й утік у ліси, щоб сковатися від жахливого кривавого світу, але найчастіше — той, із дому під старими соснами, в домі якого були дерев'яні сходи, що вели у мансарду кімнату, і в якого сестра грава фортепіано етюди Шопена. Навіть зараз, коли я напівспав, напівмарив у цьому поїзді, до мене долинали звуки фортепіано, інколи з темені проступала спина і освітлена свічками голова з пишним волоссям, яке вряди-годи спалахувало блискотами від бічного світла. Я ж ніби сидів у глибині кімнати, а за столом, кволо освітленім свічкою,— тітка, розкладала зосереджено карти, ворухаючи при цьому безгучно вустами.

Лежав на горішній полиці, навпроти солодко спала Лариса, в купе стояла півсутінь (іхали ми у плацкартному вагоні), і мені раптом здалося, що та дівчина біля фортепіано мала таке ж обличчя, як Лариса, що вона і Лариса — це щось взаємозв'язане так само, як і юнак у фотелі і я. Це прийшло до голови, можливо, тому, що я ніколи раніше не бачив сплячої Лариси, а та дівчина (ніби моя сестра), хоч і ходила, і грава, а все мала обличчя, ніби спала, ніби її життя — сон, а вона в ньому — сновида...

І я раптом звівся з фотелю в темрявім кутку кімнати, розчинив навстіж двері, і мені кинулась в обличчя пітьма. Вона дихнула густим, настояним на сосновому духові, вітром, ніби запахло медом, і мені захотілося раптом зійти із ганку й почати занурюватись у ту пітьму, якій немає кінця і краю, в якій давно не горять вечірні вогні, в пітьму, яка захоплює й полонить душу і від якої немає звільнення, бо вона тебе пожирає. І йдеш у неї не зі своєї волі, і тільки тобі ніби спаралізувало, і поступово пітьма відриває від тебе якусь частину тіла: руку, другу руку, ногу, другу ногу — і ти вже не йдеш, а тіль-

ки пливеш, в тебе вже відтято нижню частину тулуба, потім горішню, і вже пливеш не ти, а тільки твоя голова, пливє чи котиться, і з неї поступово зникає волосся, вуха, ніс, губи, вона сплавлюється, як шматок скла,— вже не бачить вона нічого й не чує, а тільки безмовно котиться у пітьму скляним чи залізним місяцем, аж доки не перетвориться в іскру, яка запалає ясно і зникне, не спаливши жодного поля, бо вона не лиха. Можливо, саме в той момент народиться на хуторі юнак, котрий потім захоче усамітнитися від світу, бо злякається його. І його страх потім перейде до мене, і я думатиму, що між ним і мною ще має бути хтось, після смерті якого наше спільнє «я» переселиться в моє тіло. І я раптом виразно відчуваю: той останній «хтось», що існував переді мною, колись так само іхав у поїзді, але той поїзд був інакший — ущерть заповнений в'язнями, які один за одним умирали у вагоні, і трупи яких викидали в двері, як непотрібне стерво. Було це напевне в тридцяті роки, і той останній «я», якого хочу, але не можу побачити, відчував жах від передчуття, що і його можуть скопити отак за руки й ноги й вижбурнути в ніч, а він же так хоче жити! І він став у кутку на коліна, оте останнє мое «я» із пітьми, й почав палко молитися поїздові, пітьмі, ночі, небові, зорям, голодним і хворим очам, що світилися навколо нього, напівголим тілом, простертим на брудній і холодній підлозі вагону; він молився Богові, чи, може, проклинав його, бо який це Бог міг би дозволити, щоб людина так знущалася над людиною. Бо юнака перед цим на допитах били залізними палицями, обгорнутими рушниками, і в нього вже не тіло, а мішок із перемнутими жилами та кістями. Отож він молився, благав і проклинав. Але він помре ще не зараз, а в далекому році в концтаборі за колючим дротом, і його звільнений дух та-кож стане кулею, але прозорою й невидимою, і та куля, вистріливши із намученого тіла в'язня, розіп'ятою на хресті долі своєї, помчить, як набій, у пітьму, щоб перемчати тисячі кілометрів, знайти пологовий дім, де жасно кричить породілля, прикладуючи його, і подати їй звільнення, а світові натомість послати мене. І ось я іду в поїзді, поруч із сонною дівчиною, яку кохаю, і тьма пожирає цей поїзд і нас у нім, і приносить клапоть чорного жаху, що раптом застряє серед грудей; і людина запитує себе: «Чому так сталося, що цей світ став безнадійним вертепом зла?» І я, там далеко, у домі під старими соснами, раптово лякаюся пітьми і повертаюсь у кімнату, де все ще грає на фортепіано сестра, і мені здається, що вона теж напіврозтала, моя сестра, і вже не вона грає Шопена, а кістяк, і я бачу, що не тітка

моя розкладає спокійно пасьянс, а ще один кістяк, і я сам проводжу руками по тілові, і раптом помічаю, що я — третій кістяк, але вони серйозні, а я із відвислою щелепою — сміюся. Сміюся із них і з себе, бо навколо жах і піт'яма...

Прокинувся, бо поїзд різко сникнуло — це прогнало мій жахкий сон, я розплющився, намагаючись отямитися, бо коли відразу засну знову, сон може до мене повернутися, а я цього не бажав. Отже почав думати про тих усіх, що мені привиджувалися, адже сьогодні, в цю ніч у поїзді, всі ланки моого колишнього «я» склалися в одну, цільну картину, яка, як це помітив був раніше, цілком укладалася у часі від початку XVII століття до сьогоднішнього дня. Відчував, що коли вжити зусиль, міг би проникнути глибше і відчути час давніший, але ту пітьму доведеться просвічувати з більшими труднощами, і я боявся, що на те в мене може не вистачити воскресительної енергії, адже і у пізніших часах люди із моїм «я» не завжди бачилися мені чітко та й не однаково. Ясно було тільки одне: по крові родичами вони мені не були, а хіба в дусі, отже не свою родовідну я бачив в оцих історичних візіях, а, можливо, історію власної душі. Чому вона складалася саме так, не відаю, бо коли б це було в моїй волі, я б може, не посмів поєднувати своє «я» із «я» людей відомих чи близьких до відомих. Може бути також, що ніяких переселень «я» насправді не існує, а це тільки фантазійна гра моєї уяви, через це я на цих сторінках нічого містичного не стверджую, а лише констатую: було воно так — і край, а чому, розумові моєму зображені годі. Отже, я ще раз спробував укласти цей ряд: юнак, що слухав Єлісея Плетенецького; молодий вояк, котрій утік із війська Хмельницького, дядь-приворіз, котрого заарештували за те, що побачив лихі видіння у небі і антиурядово щодо цього міркував; Мельхиседек Значко-Яворський; юнак із поміщицької садиби з романтичним світобаченням,— ім'я й прізвища всіх, окрім Мельхиседека, залишилися мені невідомі; — втікач від складностей світу і нарешті безіменна людина із поїзду заарештованих у тридцятих роках. Що мене найбільше вразило в цьому ряду — це те, що всі вони за щось у світі боролися, деякі сиділи й по тюремах: дядь, Мельхиседек, людина з поїзда, деякі були втікачами від світу (вояк і чоловік із хутора), деякі просто рефлектували (юнак, що слухав Єлісея Плетенецького чи той, із поміщицької садиби). Чи таке вже призначення моєї долі, власне, душі моєї, думав я: бунтувати проти світу, тікати від нього чи рефлектувати. Такі-от стежки були для мене простелені, і я не знат, на яку із них ступлю. Тепер же, коли пишу ці записки, добре знаю:

я сковався від світу в оболону стандартної людини і переховувався в ній аж до нинішнього часу, коли з мене раптом полилися, як сповідь, оци записки, тобто я пішов шляхом вояка і хлопця із хутора. Але вони тікали від світу в інший спосіб, вони його покидали, забивались у нетрі, в безлюддя, в пущу і хутір, для мене ж пущею і хутором стало мое власне «ніщо», оболонка тіла, як я вже відзначав, найбільшою мірою стандартного. Отже я йшов шляхом визначенням мені, але щось тут мене не задоволяло, бо в мені, очевидно, не вмер до кінця й бунтар. Добре це чи зло, не відаю, але так воно є. Відтак, і мій вибух із цими записками — теж закономірність, од якої нікуди не втекти.

Я зумисне опишу так докладно ту ніч у поїзді, бо вона одна була така насищена, решту ночей у дорозі я вже був утомлений, через це спав міцніше, то й ніякі видіння мене не турбували...

Вранці ми добре поснідали, Лариса запросила до трапези своїх картярських напарників, вони не відмовилися, і Ларисині запаси ретельно перемолоти. Потім, коли ми вже виходили з поїзда, у Москві, вони привітно шкірили до Лариси зуби, цілком ігноруючи мою присутність.

— Бачиш, — сказала Лариса, — коли ми йшли пероном, — добре, що я тебе з собою взяла, а то б оті типи до мене напевне приставали б.

Я змушений був зупинитися під приводом того, щоб закурити; Лариса, як завжди, була дивовижна: отак захотіла, і мене собі для супроводу власної персони взяла, а з тими типами, принаймні, могла б не входити у стосунки: карти і спільнє снідання,— то вони б ій зубів не продавали. Але я вже до Лариси звик, тому припалив сигарету й пихнув димом.

— Звісно, — сказав зарозуміло, примуржуючи око, бо сигарету мав тримати в зубах, обидві руки були зайняті.— Без мене ти б у цих нетрях пропала.

— Москва — нетрі? — спітала Лариса, підбігаючи, бо я рвонув трохи зашивидко.— Це ж «століця міра, сердце всієї Росії»...

— Саме тому, — сказав я, розмірковуючи, куди і як тепер іти.

Нам треба було переїхати з Київського на інший вокзал, щодо того я також дістав інструкції: метро до певної, записаної в мене на сигаретній пачці, станції. Лариса ж була, як цікава Варвара, крутила головою й роздивлялася.

— Вони так смішно говорять, і по-моєму, противно, — сказала вона тоном переконаної провінціалки.— Не, етот «могучий» і «великий» язык мені не подобається.

— По-російському говорять і в Жито-

мирі,— буркнув я переконаній провінціалці.

— Ну да,— сказала Лариса.— Але в нас вони говорять нормально.

Я спробував її популярно розтлумачити, що саме в нас вони говорять ненормально, а нормально говорять тут, але вона мене не слухала: крутила головою і роззиралася. Я спітав якоїс жінки, як мені потрапити на метро, а Лариса пірснула:

— Ти кошмарно говориш по-російському,— сказала вона.— Ну, просто дивовижно кошмарно!

— А ти? — трохи образився я.

— Ну, я цілком пристойно! Правда, не так противно, як ці...

Але з філологічними диспутами треба було кінчати, ми пірнули в жерло метро. Ритм цього міста був швидкий, люди тут не йшли, а майже бігли, нас переганяли, а часом і штовхали, тобто й ми мали б підключитися до цього ритму, що я й учинив, Лариса ж вела себе незграбно і на неї налітали і штовхали все частіше.

— Вони що тут, усі малахольні? — спітала вона, коли ми вже стали на платформі.

Але я на це часу відповісти не мав, бо підійшов поїзд і нас штовхнули всередину. Я протиснувся до схеми метро, щоб роздивитися, куди нам їхати, а Ларису від мене відтисли — я побачив її невдоволену й насуплену мармизу, хоч в Києві ми також потрапляли в набитий людьми транспорт, на що вона реагувала інакше. Я ж до неї не поспішав, а вивчив схему метро, отож Магомет пішов до гори — протисяся до мене.

— Хочеш, щоб я загубилася? — спітала вона сердито.— Не покидай мене.

— О, не байся,— сказав я трохи в'їдливо.— Я ж приставлений супроводжувати тебе.

— Ну да,— сказала Лариса.— Для того я тебе і взяла.

— Згоден,— мовив я.— Отже тримайся мене і не відставай!

Скинула бровами, але промовчала, лише засопла. Щодо цього я більше з нею клопоту не мав: зінчена й зняковіла, вона не відставала від мене ані на крок. Ми щасливо дісталися вокзалу, перереєстрували квитки, здали до камери скову валізки, щоб з ними не тягатися, і присіли на вокзальні стільці порадитися: поїзд відходив аж увечері і перед нами був цілий день у незнайомому місці.

— Що робитимемо? — спітав я.

— Не знаю,— зінчено сказала Лариса.— Тут таке все чуже..

— I правильно,— мовив я.— Бо тут чужа земля і чужий народ. А ми — туристи. Отже розкривай очі і ковтай враження. Хочеш побачити Красну площеу, мавзолей, Кремль і всі офіційні красоти?

— Ну да,— сказала Лариса.— Все одно треба щось робити.

Я вийняв записничка й почав вивчати свої записи — були там інструкції Степана Вітличного.

— Ходім,— сказав я і геройчно повів її в метро.

Ми щасливо дісталися Красної площа, але ні Кремль, ні мавзолей, ні церква Василя Блаженного, ні цар-гармата, ані цар-дзвін, ні церква в Кремлі і таке подібне в Лариси захоплення не викликали: дивилася на все це порожніми очима. Зате сильно зацікавив її ЦУМ, і вона відразу ж потягла мене туди. Тут ролі наші помінялися: вела мене вона, а не я її, і мені вже треба було дбати, щоб не загубитися. Отож ми лазили по магазинах першого й другого ярусів, де я відчував невимовну нудьгу й оспалість; Лариса ж розглядала все з пожадністю, щось питала, просила показати, і я маю щастя почути і її хвалену російську мову: говорила вона тим жахливим язичем, що його вживають житомирські міщани з центру міста із єврейським протяглим прононом. Людей тут товклося безліч, але тут вони Ларису не пригнічували, хоч пригнічували мене.

— Тут не те, що в нас,— сказала вона, і коли ми висмикнулися із чергового склепу, вже мала в сітці кілька загорнутих пакуночків.— Можна, ми тут ще трохи полазимо? Маю, принаймні, купити подарунки батькам і Лялі, щоб не жаліли, що відпустили мене сюди.

Я не зовсім зрозумів, чому і Ляля відносилася до тих, що пускали її сюди, але вирішив не бути дріб'язковим. На щоках у Лариси цвіли рум'янці, і я подумав, що в цьому місті вона акліматизувалася б швидше за мене. Запропонував компроміс: поблокаю по площи й покурю, а вона тим часом справиться.

— Але тоді я поспішатиму, бо знатиму, що ти чекаєш... Ні, ходи зі мною!

Був однак ситий отими кофточками-мофточками, шапками, жіночою білизною, біжутерією, подарунками, спідницями, піджаками, посудом, електро- і радіотоварами — безліччю усякого мотлоху й непотребу.

— А тобі нічого не треба батькові й матері? — спітала вона.

— Батьки мої не знають, що я сюди поїхав,— мовив я.

— А друзям?

— Друзям моїм байдуже до цієї трахомудрії. Коли б яка книжка... Хіба що одній дівчині.

Лариса кинула на мене не поглядом — блискавкою.

— Ну, твоїй дівчині я нічого купувати не буду.

— Але ж чому, Ларисо? — наївно спітав я, із задоволення розігруючи цю сценку, адже ніякої дівчини в мене наразі не було.

— Бо не буду! — труснула вона головою. — Купуй сам!

Зрештою, ми домовилися. Я піду в гастроном при ЦУМ-і, куплю там припасів, бо навряд, чи там, куди їдемо, щось дістанимо, потім вийду на площа й гулятиму, поки вона вправиться. Про купівлю чогось «моїй дівчині» мови вже не було.

Чекати мені випало досить довго. Навіть замерз, бо погода в Москві була жахнюча: волода, ідка, пролітав часом сніг, а в ногах весь час траплялися сірі калюжі. Я топтав площа, обходив калюжі, пускав на обличчя холодний дим і нервово поглядав на те місце, де мала б з'явитися Лариса. Вона з'явилася з напханою сіткою, із цілком уроочистою й задоволеною фізіономією і з чудовими рум'янчиками на щоках.

— Знай мою добристі, — сказала вона. — Купила подарунка й твоїй дівчині, тільки гроші мені повернеш.

— Скільки? — спітав я.

— Тридцять карбованців.

Вийняв гаманця й відрахував гроші. Лариса спокійно перекладала їх до себе. Сітку довелося тягти мені, вона просто мені її простигла.

— А не цікавишся, що я купила? — спітала трохи ображено.

— Ні, — сказав я спокійно. — Бо те, що ти купила, мій подарунок тобі.

— Але я не твоя дівчина! — вигукнула вона.

— Ну, то була моя, — сказав я. — Яка різниця!

— Різниця велика, — в Лариси аж рум'янці поблякли. — І я не можу прийняти від тебе подарунка.

— Чому? — спокійно спітав я. — Хіба тобі неприємно буде мати спомин про нашу спільну мандрівку?

— Але я не твоя дівчина! — вперто сказала Лариса.

— Згоден, — мовив я. — Вибачаюся!

— Отак ліпше, — зітхнула Лариса.

А не хочеш знати, що мені подарував?

— Якусь ляльку, — мовив я.

— Точно. А звідки знаєш?

— Знаю тебе, — мовив я.

Це, здається, Ларисі не вельми сподобалося: воліла, щоб я її не знав, але змовчала. Мені було холодно, і я втомився ходити, не присідаючи, час уже дотягував до обіду, і ми зайшли в якусь ідалію, де пахло немітим посудом, кислою капустою і мокрою тирсою, якою було засипано підлогу. Черга виявилася чималенька, але ми вирішили стояти, бо часу мали вдосталь. Страва була

жахлива — кисла, картопля — з чорними плямками, юшка — невиразної барви бовтанка. Ні, все-таки бути бездомним, навіть у такому великому місті, не з приемних речей.

— Ти що, змерз? — раптом виявила до мене увагу Лариса. — Треба було від мене не тікати.

— Тікав не від тебе, — сказав я, — а від моря мотлоху й непотребу.

— Ти як старий буркутун, — мовила Лариса. — Там добрі й пожиточні речі.

Сперечатися я не мав сили та й потреби не було.

— Подзвонимо тим Далям? — спітав я.

— Це твої знайомі, не мої.

— Подзвонимо, — сказав я, — бо скоро розлізуся на шматки.

— А я нічо! — мовила Лариса. — Помоему, вже тут приживаюся. Магазини тут хороші.

Ми вийшли, і я знайшов телефонну будку. Відповів мені низький приемний жіночий голос. Я назвався, розповів, хто ми такі, і нас відразу ж запросили приїжджати, докладно розказавши, як треба їхати.

— Не, з тобою не пропадеш, — сказала Лариса, кинувши на мене поглядом, — тоді коли я вийшов із телефонної будки. — Все знаєш, і скрізь у тебе знайомі.

— Світ не без добрих людей, — сказав я, і ми подалися в метро, де нас відразу ж підхопила й понесла юрба, в якій Лариса знову відчула себе непевною, навіть трималася за мого рукава, як мала дівчина-реп'яшок, боячись у цій юрбі загубитися.

У Далів нас зустріли щиро, квартира їхня — на першому поверсі — була наповнена незнайомими мені людьми, з якими відразу ж нас почали знайомити, відремонтувавши як родичів засуджених. Господинею виявилася немолода рішуча жінка, дружина Даля; вона нас докладно розпитала про події на Україні, хоч на Україні зараз подій особливих не було; потім наша розмова перейшла на речі практичні: як дістатися до Явасу, хоч я й тут був добре проінструктований, але тепер довідався, про час відходу поїзда по вузькоколійці; про те, що туди іде, як звичайно, багато людей на відвідини рідних, і треба триматися купи; про те, що мордовці здеморалізовані наявністю на їхній території великої кількості концтаборів, ставляться до приїжджих насторожено, а то й вороже; принаймні, коли хто втече, ім за допомогу у ловитві в'язнів видають кілограм пшона і ще там щось, але є серед них люди й симпатичні, однак довіряти їм не можна. Побачення нам, очевидно, не дадуть, але звіддаля побачити свого в'язня ми зможемо (тут мені знову було оповіджено про ганок і про дорогу, через яку в'язні переходять, —

Лариса цієї інформації не чула, бо на цей час вийшла); зрештою, ми не маємо журитися, що побачення нам не дадуть, бо для в'язнів навіть побачити друзів і рідних віддаля — велика радість, і ми молодці, що зважилися туди поїхати. Прийшла Лариса, привівши лагідного мисливського пса, який біля нас почав крутитися й особливо ластився до Лариси, вона гладила його, і пес від задоволення аж вуха прищуплював. Потім нас посадили за стола, на якого було подано нашвидку приготовану їжу, і ми, хоч і відмовлялися, знову поїли, ще й по чаючи випили з тостом: «Хай вони виздихають!». Дружина Даля попросила нас говорити українською мовою, тут усі цю мову розуміють, і ми відчули себе зовсім невимушено, навіть посміялися, коли гості пробували вимовити специфічні українські слова. Один із них розповів про арешти в Ленінграді — там було розгромлено якусь групу. Час біг швидко, пес поклав Ларисі голову на коліна й замілював на неї дивився, згодом він підбіг до вікна і загавкав; господиня вікно відчинила, і пес вискочив надвір. Було приємно серед цих добрих людей, а коли ми встали, щоб попрощатися, нам було заявлено, що на вокзал нас відвезуть на машині. Отже на вокзал ми дісталися на «Москвичі», нам ще пропонували взяти якусь їжу з собою, але в нас її досить, і ми подякували. Прощання було, сердечне, всі тисли нам руки й бажали щасливої дороги. І ось ми вже мчимо наповненими вогнями вулицями Москви; я зирнув на Ларису й побачив, що обличчя в неї лагідне — вона тихо всміхалася. Я перемовлявся із власником машини, а дівчина сиділа в сутінку, як мовчуще божество, й м'яко погойдувалася.

На вокзалі ми забрали речі, перепакували їх, при чому я конче мав побачити ляльку, яку Лариса купила «моїй дівчині», лялька була як лялька, але я її похвалив, од чого Лариса зацвіла. Потім ми пішли випити кави, і Лариса знову заявила, що вчинила правильно, взявши мене в провожаті, а тоді обережно почала розпитувати, хто ті люди, в яких ми були, і звідкіля я їх знаю. Я ж розповів їй про процес Даля, про який вона, звісна річ, не чула.

— Славні люди,— сказала Лариса.— Таке враження, що в тих концтаборах тримають найкращих людей.

— В політичних концтаборах,— сказав я.
— А чого ж їх садять? — наївно спіткала Лариса.

— Бо вони мислячі. А суспільство й країна дурнів мислячих не терпить. Мусиш уже це зрозуміти.

Лариса не відказала нічого: була задумана.

Цього разу їхати нам випало не так зруч-

но: ні купейних, ні плацкартних місць не було, а лише в загальному вагоні — це значило, що ми на двох мали одну поліцію. Сподівався, що у вагоні буде третя поліція, куди закладають речі й матраци, але в цьому її не виявилось, отже нам випадало спати по черзі. Лариса відразу ж залягла спати, а я сидів біля неї, твердо вирішивши сидіти без сну, скільки зможу, щоб її не турбувати, адже перед нами було ще дві ночі, в які хіба вдастся передрімати. Навпроти нас — жінка з двома дітьми, дітей вона вклала, а сама сиділа подрімуючи, горішні ж полиці були захоплені двома напів'яними лобурами, які дико хропли, розсилаючи бридашний сопушний дух. Я поклав голову на руки на столику і мене заколисало й загойдало. Заснути в такій позі годі, але в голову почали лізти всілякі, часом химерні й дурні думки. Думав я про людей, позбавлених даху, як оце ми, котрих кинуло в цю чи таку як ця мандрівку, котрих жене із домівок якась нагла потреба, і вони мучаться на жорстких полицях і не сплять, і впадають у напівсонні марева, і дух неспокою та невлаштованості посів цих людей. Вагон був старий, розхитаний і немилосердно рипів, ніби стогнав, що і йому немає відпочинку та спокою, що і йому кудись треба пертися тоді, коли хочеться забитися на якусь глуху колію і тихо заростати там травою. У вагоні кашляли, хропли, сякалися, а Лариса лежала тихенько, відвернувшись до стіни; годі було сказати: спить вона чи щось думає, адже і в ней мусить бути багато вражень — пустилася в таку мандрівку вперше, як, до речі, і я, адже за межі рідної землі ще не виїжджав. І мені знову уявився юнак із 1947 року, який, здається, іхав цією ж колією з побитим і понівеченим у катівнях тілом; юнак, який уже не вірив, що колись на рідну землю повернеться і який на неї й не повернувся, а пропав десь у невимірних просторах цієї тьмавої землі, яка діше на мене ніччю, запахом цих людей, яких ущерть набилось у вагон і який аж розвалюється, стільки їх тут напхано. І мені здалося, що той світ, який я досі бачив і в якому жив, таки справді маленький, бо існує ще світ світів і безліч їх накладається один на одній, і ті світи зовсім не подібні до мого, як не подібні до моєї інші чужі землі. Отже мені треба залишатися спокійним і милосердним до тих світів, хоч вони мене й відштовхують, — легше з них клити й не розуміти, ніж розуміти. Можливо, ті інші світи, в які закидає мене доля, — це теж вогненна піч, яка хоче по-своєму спалити мене, щоб не був я безрозсудно самовпевнений, бо я в цьому світі — загублена піщанка чи пушинка, і мене ганяє вогняний вітер по пустелі, адже поруч з кожним із безлічі

світів існує ще й безліч пустель, які розкривають на піщанки беззубого, безмежного рота, щоб їх пожерти...

Я, здається, задрімав, бо мені вважала-ся піч, в якій гогоче вогонь, а ми сидимо з батьком біля неї, і він повільним голосом ви-кладає власну науку життя і власне розуміння Бога. І я думаю, що Бог — це і є система цих світів та пустель, і він, може, недаремно кидає нас у такі мандрівки, недаремно же не нас із хрестом на спині на гору, де кожного мають розп'ясти і розпинають, бо життя наше — це і є хресний путь на Голгофу на-віть для тих, хто цього не відає...

Десь опівночі Лариса заворушилася. Я ззвів голову. Мати з дітьми у якийсь дивний спосіб умістилися на вузькій полиці — всі вони спали.

— Лягай поспи, — прошепотіла Лариса. — Я посиджу.

— Ні, ні, — заперечив я. — Спи. Рано іще!

Лариса позіхнула.

— Фу! — сказала вона. — Ніяк не можу прокинутися.

Я поглядів її ніжно по голові.

— Спі! — сказав. — Мені тут зручно.

— Нічого тобі не зручно, — прошепотіла вона. — Я зараз прокинуся... Але знаєш що, лягай біля мене, якось помістимося.

Звільніла біля себе місце, і я затерп. Ні, ліпше сидітиму тут, бо біля неї я тим більше не засну. Окрім того, мені було ніякovo.

— Лягай, — шепнула Лариса. — Нам ще багато треба витратити.

І я здався. Ліг боком і відчув її тепле тіло.

— Ну от, — прошепотіла сонно Лариса. — А тепер спати!. Обійми мене, щоб не впав.

Я обійняв її, необережно зачепивши груди, вона на те не зреагувала. Нас заколивало й захитало, але я спати не міг — тіло наливалося вогнем. Лариса ж уже знову спала, а я гойдався й коливався, відчуваючи у тілі трем. Поїзд спинявся, смикав і котив далі, а я палився, ніби був підпалений зсередини. Так само, здається, палилася й Лариса, бо тіло її зробилося непомірно гаряче і аж пекло мене. Але втім все-таки долала, і я заснув, міцно притулившись до Ларисинії спини й тримаючись за неї, а коли прокидався, мене освітлювало якимсь дивним світлом, і отак плив я у ніч, виринаючи й поринаючи із світла у темряву, із неспання у сон, який розривався раптом, як тонке полотно з теплим, дерливим шумом. І ніколи ні до того, ані описля не відчував я такого затишку і щастя, бо ми на цей короткий час стали як ніколи близькі одне до одного, і не було нам на цій тісній полиці мало місця; ми боялися рухнутися чи повернутися на другий бік, щоб не дозволити собі вільнішого жесту, хоч кілька разів,

прокинувшись я заставав свою руку на її персах чи біля них і швидко руку прибирав. Лариса ж залишалася непорушна, ніби нічого не помічала.

Десь близько п'ятої нас розбудила провідниця і віддала нам квитки, за годину мали висідати.

— Почергуй, я ще трохи подрімаю, — по-дитячому промуркотіла Лариса.

Я пішов у туалет, умився, а тоді стояв у тамбурі й курив. Дивився на своє зображення у склі і відчував, що в мене легенько тремтять пальці, саме ті, які недавно дотикалися Ларисиного тіла. Дивна то була ніч, дивна й солодка, хоч я не зінав, чи мені радіти на ту солодкість чи смутитися. Коли ж повернувся на місце, Лариса вже сиділа, наставила проти себе дзеркальце й чепурилася.

— Постала б, — сказав я. — Ще є час.

— Ну, ні, — сказала вона. — Треба привести себе до ладу...

І ось ми вийшли на якийсь сутінковій станції, на якій виднілася осяяна жовтою лампочкою назва: «Потьма».

— Це що, вони спеціально так назвали станцію? — спітала здивовано Лариса.

— Мабуть, — відказав я. — Пітьма є пітьма!

Станція була забита товарняками, і ми побачили, що люди після того, як наш поїзд від'їхав, притом побігли через колію, а там полізли під поїзд на другій колії. Ми двинули за ними. Колій тут було з десятком і всі заставлені, ми ракували під вагонами, інколи лізли на сходинки і проходили через задні площацки; всі комусь поспішали, і ми намагалися не відставати; старші жінки пихтіли й лізли під поїзд ракчи — якась абсурдна й химерна картина! Зрештою, дісталися до іншої станції, на якій світилася та ж таки назва «Потьма», і люди відразу ж вилаштувалися біля віконця в чергу. На станції на всіх лавках, брудних і давно не фарбованих, лежали якісь люди, вдягнені в сіру, брудну одежду і стояв такий сопух од хмільного перегару, що нічим було дихати.

— Може, вийди на двір, — сказав я. — Постою сам.

— Ні, — сказала Лариса. — Там холодно. — Давай постою я.

Касове віконце ще було зачинене. Я вийшов і закурив. Було й справді холодно, повітря насичене вугільним пилом. Один із поїздів рушив, і я зрозумів, чому люди так поспішали: щоб не потрапити під поїзд — очевидно, вони бували тут не раз.

Повернувшись на станцію, перекуривши, — сопущний дух різко вдарив в обличчя. Касове віконечко вже було відчинене, Лариса зустріла мене блідою всмішкою. Сісти було ніде, і ми стояли в черзі разом. Я взяв її за

руку й потиснув, вона відповіла на потиск і руку прибрала.

І ось ми знову в поїзді, маленькому, брудному, із дерев'яними сидіннями, в якому майже так само холодно, як і надворі, зате місць досить. Надворі ще не розвидніло, отож за вікнами пропливали тільки вогні, які освітлювали сторожові вишкі і обплетені колючим дротом паркані. Лариса поклала мені на плече голову й задрімала, я теж куняв, бо, ясна річ, не виспався. Отак ми і їхали, а за вікнами вже почало світати, і я міг бачити безконечну низку концтaborів, повз які ми проїжджали.

Раптом поїзд зупинився, за вікнами голосно загавкали собаки. У вагоні ще було сутінно, але надворі посіріло — за вікнами побігли люди в однострої, поспішали за вівчарками.

— Це, мабуть, хтось утік, — сказала літня жінка, що сиділа навпроти, мала широкі й сиві брови, під якими світилися по-старему добре очі.

Лариса прокинулася й розгублено озиравася.

У цей час у вагон з одного і з другого боку заскочили чоловіки у військових бушлатах і з автоматами. Тримали в руках ліхтарики й присвічували ними в обличчя пасажирам; хто спав, сковавши обличчя, беззнерено розштовхували. Один із них, що зовсім молодий, із розпаленим, як у пса-гончака, поглядом, присвітив в обличчя і нам. І я вразився з виразу його обличчя: лю того, запаленого азартним вогнем — це було обличчя мисливця-хижака, який по крові переслідує підстреленого, властиво, обличчя звіра, що зачув кров. Вони швидко обдивилися вагона і так само швидко зникли.

— Дай Боже, щоб ті нещасні не попали в їхні руки, — сказала літня жінка.

Вона розповіла, що переслідувачі, зловивши втікача, люто його б'ють, а можуть просто й застрілити, а коли не застрелять, то потім часто все-одно присуджують до розстрілу.

Я теж мовчки помолився, щоб утікачі від цих звірів утекли. Лариса мовчала, тільки дивилася широкорозплющеними очима.

— Іду в Яvas до сина, — сказала жінка. — А віз України?

— З України, — сказав я.

— До брата?

— До її нареченого, — сказав я.

Жінка була з Ленінграда. Вона оповіла, що її сина посадили за участь у якісь партії, що він дуже важко переносить ув'язнення, і сам зараз гостро засумував, тому вона і їде, щоб його підкріпити в дусі. Це була та сама літня жінка, що лізла під поїздом на чотирьох, згинатись їй було важко. Вона спітала, за що посадили «нашого», і я відказав: за самвидав.

— Тепер таких багато сидить, — сказала вона і зітхнула, а коли почула, що Артур ще зовсім юний, в оці її пробилася слюза.

— То люди немилосердні, — коротко мовила. — Перекажіть йому, хай не здумає тікати, інакше пропаде, бо саме такі молоді найбільш нетерплячі.

За вікном і у вагоні вже було зовсім видно.

— А чого їм обшуковувати поїзд, який іде не з зони, а в зону? — спітав я.

— Ну, вони по-своєму думають, — сказала жінка.

У Яvas із поїзда зійшла групка людей, ми пішли дорогою всі разом. Було досить холодно, хоч сніг уже розставав — брудний і сірий, але вранці скріпився морозом, і в нас під ногами лускали крижинки.

Підійшли до управління таборів, одноповерхового будиночка, пожовтого облізою вже мазкою.

— А може, все-таки спитаю, чи дадуть мені побачення? — сказала Лариса.

— Спітай, — мовив я і залишився надворі перекурити.

Неподалік будинку йшла дорога, яка розділяла дві зони, обплетені колючим дротом і з вежами, на яких стояли озброєні солдати. Дорогою їхала на возі, тримаючи у руках віжки, жінка у якісь сірій хламіді. Я привітався з нею, і вона зупинила коня. Спітав, де сам табір, а де завод, і жінка охоче показала: оце праворуч — табір, а ліворуч — завод, тобто місце для роботи. Я, очевидно, був синій від холоду, бо жінка показала на хатку, схожу на мешкання баби Яги, але без курячих ніжок, що стояла при дозорі.

— Змерзнеш, приходь погрітися, — сказала їй пlesнула коней віжками.

Вийшла Лариса, насурмлена й сердита. Звісно, побачення їй не дозволили.

— Спробуємо побачитися з Артуром в інший спосіб, — сказав оптимістично я, досі про цей спосіб їй не розказував.

— Перелізмо через колючий дріт? — спітала Лариса.

Я повів її в обхід табору туди, де стояли будинки. На одному з них мали бути сходи на другий поверх із передухідям — ніби високий ганок.

— Таке враження, ніби тут уже бував, — буркнула Лариса за спиною.

Високого ганка я помітив відразу. Поліз на сходи, Лариса тупотіла позаду. Згори ми й справді побачили щмат двору концтaborу, але там нікого із в'язнів не було.

— Почекаймо, — сказав я.

Ми чекали. Вже позамерзали, коли ж у дворі з'явився в'язень.

— В тебе тонкий голос, гукни! — наказав я.

Лариса покликала в'язня, той підвів голову.

— Кого? — він наставив до вух долоні. Лариса назвала прізвище Артура.

В'язень хитнув і миттю зник. Я зирнув на Ларису. Стояла синя від холоду, бліда, міцно стиснувши губи,— очевидно, хвилювалася.

За якийсь час з'явився в'язень, ведучи одягненого в сіре манаття хлопця. Я спершу Артура не впізнав: чи через одежду, чи через те, що надзвичайно схуд.

— Як ти? — гукнула Лариса.

Артур закивав радісно головою, усміхаючись. Ми підносили руки, стискали їх у привітанні, Лариса послала повітряного поцілунка. Але нашу балачку уже засік вартовий. Він закричав на Артура і в'язня — Артур замахав, щоб ми тікали.

— Побачимось на зміні! — гукнув я, але не зінав, чи Артур почув, вони з в'язнем швидко пішли геть, вряди-годи обертаючись до нас і піднімаючи на привітання руку.

— Змотуймося! — наказав я, і ми з Ларисою скотилися зі сходів. Зупинилися за, сусіднім будинком і звідси побачили, що сюди біжить солдат. Ми дали драла, отже солдат на високому ганку міг побачити хіба наші уявні тіні.

— Я про тебе починаю краще думати, — вже вкотре сказала Лариса, коли ми відбігли на безпечну віддалю і зупинилися передихнути.

— І цілком незаслужено, — мовив я. — Просто мені про цей ганок розповіли.

— Хто?

— Люди, рідні яких за дротом, — сказав я.

— Не хочеш, щоб я про тебе думала краше? — спитала Лариса.

— Хочу, — сказав я. — Але чесно.

— Хлопець повинен дбати, щоб сподобатися дівчині.

— І виставляти себе півником, — пирхнув я. — Мені це ні до чого, та й тобі мені нічого подобатися. Сама ж сказала!

Вона промовчала.

— Ходім погріємся, — запропонував я.

— А знаєш де?

— Коли запрошу, знаю.

Пішов до тієї міні-хатки, куди мене запросила жінка-візниця. Вона відчинила нам двері й зробила гостинного жеста, ніби ми були в неї бозна скільки разів. У хатці стояла буржуйка, в якій палав вогонь. Дверці лишалися відчинені і там колихалося, матиляючись, полум'я. Ми сіли на грубій роботи ослінці, власне, маленькі лавочки, й простягли до вогню руки. Жінка сиділа на голій дерев'яній отоманці. Розмова виникла сама собою, жінка повільним голосом розповіла, що й вона ув'язнена, але вільновідпущенна, — перево-

зить на возі вантажі із станції. Вантажать зеки, ті, що під конвоєм. Про політичних висловилася з повагою, назвавши їх «законниками». Спітала нас, звідкіля ми і хто нам ув'язнений, до кого приїхали. Зиркнула на Ларису сивими, притомленими чи пригнобленими очима і сказала:

— Ну, дівочка своєго парня не дождотся...

— Ето же почему? — спалахнула Лариса.

— Не обіжайся, — спокійно, навіть безпристрасно сказала жінка. — Ти такая хорошенська. Такіє хорошенські бистро замуж ідуть.

Лариса засопла, ми ще трохи побалакали, тоді жінка встала.

— Нужно ехати! — сказала. — Када буду, приходіте греться.

Тут ми дістали потрібну інформацію; власне, нас цікавив час перезінки. Тоді станемо біля дороги і зможемо побачити Артура ще раз.

— Все так делят,— сказала жінка, — када не дают свіданія...

Мене вразив у цій жінці спокій. Була вона ніби занурена в собі, рухи мала уповільнені, як і голос. Але про те, за що посадили Артура, не запитувала, ми не питали й за що вона сидить, — зінав, що таке питати не прийнято.

— Мегера! — коротко оцінила Лариса, вона й досі клекотіла.

— Чому ж? — заперечив я. — Дала нам погрітися, а могла б послати до всіх чортів.

— З чого це вона взяла, що я Артура не діждуся? — спитала ображено Лариса.

— Заспокойся, — мовив я. — Сказала, то сказала, а ти чини, як тобі хочеться.

— А може, мені неприємно таке чути.

— Ну, то грітися до неї більше не прийдемо. У нас ще три години часу. Треба щось перейсти.

Я спітав у місцевого жителя вулицю, назва якої була записана в моєму записничку. Той показав, куди треба йти.

— Замучив мене своїми сюрпризами, — буркнула Лариса. — Куди це ми йдемо?

— Є одна мордовська родина, де можна кілька годин пересидіти. Там і переймо.

Ми пішли між дерев'яних будівель. Я постукав у потрібні мені двері. Відчинила жінка, яка уважно нас обдивилася й запросяла в хату. У хаті сидів старий, патлатий і якийсь ніби зачумарений чоловік. Старий спитав, звідки ми знаємо його прізвище. Я сказав, старі захитали головою, згадуючи тих, котрі гостили тут у них до нас. Жінка пішла до печі й почала там поратися.

— У нас бедная еда, — сказав старий.

— Будем раді тому, що є, — мовив я.

Кімната була нечупарна, якась неприбрана, темна. Жінка вийняла з печі закопчену

го казана й насипала нам гарячої страви: пшено і капуста з картоплею. Ми їли, а ста-
рій неквапно нас розпитував.

— С України к нам много приїзжають,—
сказала стара, сіла на лавку й застигла.

Я вийняв гроши, але старі спершу не хо-
тіли брати. Але Вітличний попереджав, що
гроші треба дати конче, і я настояв.

Ми вийшли з хати, бо запах у ній був тро-
хи засильний для наших цивілізованих носів,
й опинилися знову на дорозі. Мали прогуляти
півтори години, ходили дорогою, повертали-
ся і знову ходили. Від двох недіспанів ночей
у мене легенько паморочилося у голові; в Лар-
иси, очевидно, також, бо вона майже не го-
ворила.

— Ходім в управу, там у коридорі є
лавки,— нарешті сказала Лариса.

— А може, в дімець до вогню?

Жінка була на місці, знову пустила нас
до себе, але мала якісь справи, бо вийшла. Ми
мовчики сиділи біля грубки і грілися. Мене
почало хилити на сон, грубка перед очима
росла, і мені навіть здалося, що то моя колиш-
ня піч, біля якої працював кочегаром. За-
йшла жінка із відром вугілля й почала заки-
дати його в буржуйку.

— Жроть топліво, а тепла мало,— сказа-
ла вона.— Скоро пересмінка.

Я спітав, чи і її має хтось змінити?

— У меня пересмінкі нет,— відповіла
вона.— Я сама тут роботаю.

Я спітав, чи бувають вільновідпущені з
політичних?

— Нет,— відказала жінка.— У них стро-
гий режим.

І ось ми знову тупцюємо по дорозі. Пот-
чали підходити якісь люди й зупинялися, зби-
ваючись у юрбу. Подібна юрба збилася й по
той бік. Вийшло двоє автоматників й кілька
солдатів. Солдати почали зачиняти дротяні
ворота, що перегороджували дорогу. При-
їхала машина, шофер просив пропустити
його, але на нього уваги не звернули. Авто-
матник відтіснив нас далі від дротяних воріт,
другий відігнав людей з іншого боку. З такої
віддалі перемовитися з Артуром ми знову
таки не могли, очевидно, все тут було враховано.
Чекали хвилин з п'ятнадцять. Зрештою,
відчинилися ворота із робочої зони і в них
пішла вилаштована юрба абсолютно однакових,
одягнених у сірі робі й бушлати людей.
На головах стриміли якісь замізкані подоби
шапок, люди йшли колоною, поверталися в
наш бік, дехто кричав, питуючи до кого при-
їхали. Але більшість ішла мовчики: знужде-
ній, із виснаженими обличчями, але ліця
до нас повертали, ніби хотіли пізннати своїх,
а може, просто милуючись Ларисою. Йшли і
йшли і, здавалося, не буде краю тому ходові.
Було таке враження, ніби це не люди з цього

світу, а якийсь епізод із фантастичного фільму. Зрештою, колона пройшла, пробігали ще
окремі постаті, що запізнилися,— Артура
з ними бути не могло, отож ми й дивилися
на них як на чужих. Якийсь час на переході
не було нікого, ворота зачинилися — ми ні-
мо чекали. І от знову порозчинялися ворота,
і ніби та сама юрба пішла у зворотній бік:
такі ж сірі люди й у такі ж лахи вдягнені.
Але ми стрепенулися — десь між них мав
іти Артур.

— До кого? — крикнув якийсь чоловік.

Я гукнув Артурове прізвище.

— Йде далі! — гукнув мені вже інший.

Ми ледве розрізнили серед тих людей
Артура; він підівів на привітання руку, а Лар-
иса аж затанцювала від збудження, махаю-
чи йому. Я теж махав, Артур ішов з розвер-
нутим до нас обличчям і невідривно дивився,
всміхаючись, а коли минув нас, весь час обер-
тався. Зрештою, востаннє змахнув рукою і
сховався за розчиненими ворітами. Ми пере-
чекали, поки пройдуть усі, поки розсунули
дротяну загорожу — автоматники пішли,
а машини, завівши мотори, поїхали.

— Все,— сказала Лариса, і я побачив у
ній на очах непросохлі слози.

— Тут є готель,— сказав я,— але до ньо-
го задалеко йти. Підемо в готель чи на стан-
цію?

— А чого в готель?

— Ну, може, наморилася,— сказав я.

— Ні, додому! — мовила вона якось без-
помічно.— Я хочу додому!

— Гаразд,— згодився я.— Все одно біль-
ше нічого тут не побачимо.

До Потьми дісталися без пригод. Навпроти
нас сиділа жінка з дитиною-підлітком,
вони говорили українською мовою; жінка,
очевидно, була селянка. Я зрадів, що зустрів
земляків, і спітав, звідкіля вони.

— З Молдавії,— відказала жінка.— Їзди-
ли її батька провідувати.

— А багато вас там, українці?

— Ні, ми не українці,— сказала жінка.—
Ми хохли.

Я спробував їй роз'яснити, що «хохли» —
це російська зневажлива назва українців,
але жінка моїх резонів не сприйняла і за-
мовка. Я замовк і собі. Лариса дрімала, по-
клавши мені голову на плече, а я дивився
в сутінки, які обплітали концтабори: парка-
ни, сторожові вежі, бараки, якісі будиночки,
де вже горіло світло; сутінки сірі, драглисти; здавалося, вся ця дивна, обплетена колючим
дротом земля потопає в сутінках недаремно, бо сама їх творить. Пливе від оцих не-
зугарних забудов, колючого дроту, вишок,
солдатів з автоматами, сірих людей, які зупи-
нилися й дивляться на поїзд порожніми очи-
ма, пітьма. Ми ж повільно сунулись у тих

сутінках, як вуж-полоз, вилазили з цього сутінкового, теменного світу, а потопали у тьмі ще густішій. І здалося мені, що ця пітьма жива, бо вона заповнена сотнями, тисячами, а може, й десятками тисяч стражденних людей, які її чекають, щоб почати у ній будувати примарні замки власних мрій та сподівань. Я думав про те, що в'язнами тут не тільки ті, кого стережуть, але й ті, хто стереже,— вони може, більшою мірою в'язні: солдати чинять те, що їм наказують, мимовільно, а обслуга зачинила себе в тюмні самохітно. І все це сплетено в один вузол колючим дротом, безліччю колючого дроту — якась безконечна й химерна мережа з дощок, дроту і цегли, між якої, як мухи в павутині, снують люди-тіні. Весь цей світ ніби пригашений, поринутий у пітьму навіть удень, бо на всіх накладено печатку пітьми, навіть на вільних людей, котрі тут живуть і не служать у таборах. Бо й вони обплетені тим-таки дротом, бо й вони мусять пристосуватися до законів пітьми та й живуть завдяки пітьмі. І всі ці люди в одностоях чи робах, чи в тільниках чи в іншій «вільнішій» одежі мусять коритися дияволській силі й волі — гіантському сірому спрутovі, який повільно їх і душі їхні пожирає. І мені стало страшно, що таке може бути у світі, мені стало страшно за людей, які не тільки байдужі один до одного, але й один одного ненавидять і навіть тут, а може, особливо тут, у владі пітьми, одні знущаються над іншими, а ті, над якими знущаються, дέ візьмуть силу для любові до своїх катів? І немає всім отим людям, одним на певний час, а іншим назавжди, виходу із цього сплетеного клубка, повитого пітьмою, тож копошаться вони, щось роблять, один одного стережуть, творячи пекло на землі. Але це пекло відрізняється від того, яке уявляли наші предки, не вогнем і вогнедищними печами — воно холодне, змерзле, навіть вогонь тут крижаний — подих цього пекла замвер у мене на душі жорстоким клубнем, адже таких пекол на землі є безліч. Перед очима знову поплива колона сірих, на одне обличчя людей, хоч я напевне знаю: не сірі й неоднакові вони ті люди, а такі ж як чи Лариса, а може, й країці за нас. Однак, їх окунули у пітьму, і вони, хочуть чи не хочуть, мусять законам пітьми улягати. Тому вони на позір такі сірі, стандартизовані й такі стражденні, через це такі виснажені в них обличчя, і тільки очі їхні світяться, бо вогонь душ їхніх навіть пітьма не в силі погасити, а пекло, в яке кинуто цих людей, їхні душ похерті. Тому я й сказав сам собі в тому поїзді, що віз мене в царстві пітьми: не роби близькому зла, не мстися, не думай лихого про людей, їх не пізнавши, спробуй так прожити в світі, щоб ніхто на тебе не складав нарікань.

Можливо, подумав я, у світі ти нічого особливого чи доброго не вчиниш, але, Бога ради, не помножуй у ньому зла, його й так забагато.

У Потьмі на станції була та ж картина: жахливий сопух і сонні люди на лавках, тільки цього разу їх побільшало: дехто лежав і на підлозі. З розповідей старих мордовців, у яких ми гостили, знали, що тут п'ятирік не горілку, навіть самогонку, а бражку, тобто напівфабрикат для самогонки, а саму самогонку й не гоняють. Очевидно, тим і пояснювалися такий сопух; ми, принаймні у приміщені станції не могли втриматися й пішли гуляти на перон, не забуваючи однак напучення дружини Даля від перону не віддалятися, бо всяке може статися. І справді, повз нас часом проходили якісь нечупарні, зарослі чоловіки й пильно нас озирали — Лариса від цих поглядів зіцюлювалася; я ж тримався у кишені за розкритого перочинного ножа. Було вже темно, і ми намагалися не відходити з освітленої площини. Щоб хоч трохи зігрітися, ми заскакували вряди-годи на станцію, але швидко звідтіля вилітали — сморід таки був нестерпний.

Нарешті підїхав поштовий поїзд і зупинився: в один із вагонів почали завантажувати пошту. Із найближчого до нас зійшов провідник і закурив.

— В Москву? — спитав байдужно.

— В Москву, — відказав я.

— Хатіте, садітесь к нам, — сказав провідник і повідомив, що плата така ж, як на пасажирський загальний.

Я подивився на Ларису. Поїзд, якого ми чekали, мав прибути за півтори години, а гарантії, що квитки будуть, ми не мали.

— А спальні місця у вас є? — спитала Лариса.

— Канешно. Ви что — хохли?

— Українці, — сказала Лариса.

— Ну, это всьо равно, — пихкнув димом провідник. — У мінія жена хохлушка. Крепкого характера бабка. Садітесь!

Ми зайшли у вагон, там було щось на зразок купе, в якому сидів чоловік, що вже давно не голився, і жінка з дитиною; одягнені вони були в брудне ганчір'я.

— Еті єдут без плати, — показав провідник. — Упросіліся!

Чоловік на ці слова не зреагував ніяк, а жінка блимнула очима й потупилася.

Пройшов ще один провідник. Зиркнув на нас, але нічого не сказав.

Ми сіли на лавку і задоволено витягли ноги, які аж гули. В поїзді було тепло, я відчував, як теплі обволікає моє змерзле тіло, розкладає його і млоїть. Поїзд рушив.

— Слава Богу! — мовила Лариса. — А то я боялася, що ночувати там будемо. По-

моєму, ті люди із станції звідти й не виходять.

— Гадаєш, живуть там?

— Ну да! То були ті самі люди. Кілька, принаймні, точно.

— Да,— сказав раптом чоловік.— Часом доводиться пробути на станції і по кілька днів.

Сказав це і замовк, запавши знову в мовчанку.

Підійшов перший провідник і підсів до нас.

— У нас тут буде краще, як у загальному вагоні,— сказав він.— Ви що, брат і сестра?

— Ні,— сказала Лариса.— Ми чоловік і жінка.

— Молоді ще,— сказав провідник.— Хто тут у вас у таборі?

— Батько,— сказала, не моргнувши оком Лариса.— Мій!

— Так,— сказав провідник.— Діла!

Встав і відійшов. Я подивився на Ларису здивовано, але вона на мій погляд ніяк не зреагувала, хиталася в такт поїзда та й усе. Зрештою, зрозуміти її можна: надто довго пояснювати, хто ми такі насправді й до кого приїхали. Але те, що вона вміла брехати так незворушно, мене трохи вразило.

Чоловік раптом устав і пішов у бік туалету. Жінка поклала дитину на поліцю й метнулася за ним. Вони про щось засперечалися на незрозумілій нам мові.

— Будемо спати разом,— сказала Лариса.— Щось мені ця компанія не подобається.

Я хитнув: компанія мені також не подобалася, особливо, другий провідник, який позирає на нас вовком.

Жінка схопила чоловіка за руку й тягнала до поліці. Він неохоче їй піддавався, але фізіономію мав кислу.

— Повечеряємо,— сказала Лариса й почала витягати рештки наших запасів.

Чоловік і жінка дивилися на їжу байдуже, але в їхніх очах увіч світилися голодні vogники.

— Піди спитай, чи є у них чаю,— сказала Лариса.

Чаю в провідників не було, тільки гаряча вода. Лариса мала при собі термоса, пішла й набрала. Запросила до вечеї наших супутників, але вони гаряче почали відмовлятися. Тоді Лариса зробила бутерброди і всунула один йому, а другий їй. Несміливо ті бутерброди взяли й почали їсти з видимою пожадливістю. Лариса дала їм ще по бутерброду, ковтнули їх як муху. По тому чоловік пішов по гарячу воду, і вони почали пити її по черзі: трохи вона, а трохи він. Пили із алюмінійової кварти, яку чоловік видобув із клунка. Ми пили із покришки термосу: спершу Лариса, а тоді я.

— Далеко їдете? — спитав я.

— Не знаємо,— мовив байдуже чоловік.— Як вийде.

До речі, за їжу вони нам не подякували. Жінка весь час мовчала, а коли Лариса щось у неї запитувала, ніяковіда і хрипким голосом відповідала, що не знає. Замість неї відповідав чоловік, все так само байдуже, ніби був притулений.

Уже нас остаточно розморила. Лариса розстелила матрац (постелі не було), а подушку обгорнула хусткою. Жінка лягла біля дитини, а чоловік продовжував сидіти. Лариса забилася під стінку, я ж промістився побіч. У цей час вперше обізвалася дитина — заплакала. Жінка почала її зачитувати, щось хрипко до неї промовляючи незнайомою мені мовою. Провідники сиділи в своєму передділку, про щось балакали, але слів розібрati годі було. Я обійняв Ларису, щоб не звалитися з полиці, і ми відразу ж заснули. Розбудив нас крик.

— Нет, ти міня пусті, пусті, подонок! — кричав чоловічий голос.— Набрал тут шантрапи, закони нарушаеш. Не нада мене твоїх денег, пліवати я хотіл на них. Виброшу ету наволочку з поезда!

Я злякано підхопився: голос лунав із передділки провідників. Чоловік байдуже сидів навпроти, а жінка з дитиною спала. Лариса підхопилася не менш пірелякано.

— Що там таке? — спитала вона.

— Бузят,— спокійно сказав чоловік.— Он постійно так...

Із передділки вирвався другий провідник, видно було, що перший хапав його за плечі.

— Вон шантрапа! Вон с поезда! — зарепетував другий провідник.

Перший схопив напарника ззаду, заломив йому руку, аж той зігнувся і погнав у бік туалету, даючи тумаки й немилосердно матюкаючись. Другий провідник відчинив головою двері туалету, перший урізав йому коліном під зад і заштовхав у середину. Тоді зачинив двері і замкнув. З туалету рознісся рев, ніби поранена тварина. Другий провідник бився у двері, репетував, кляв, матюкається, вив. Лариса біля мене тремтіла як билина, я обійняв її за плечі. Перший провідник, усміхаючись, пішов до нас.

— Ізвініте за неудобство,— сказав майже гречно.— Моча єму інода в голову шибаєт, скоро он успокоїтесь. Ізвініте!

Рев і крик із туалету не стихав. Тоді перший провідник наблизився туди і крикнув.

— Замолці, свінья, людєй тривожіши! Не замолчиш, біть буду, суку!

За дверима спалахнула лайка, але відразу ж затихла.

— Он уже будіт спокойний,— підморгнув провідник.— Када вип'єт, не чоловік, а какой-то малахольний. Не обращайте внимання!

З нас усіх найбільше «не обращала внима-
нія» жінка, вона продовжувала нерушно ле-
жати біля дитини, мовчала й дитина. Чоло-
вік устав, потягся, і раптом поліз на другу
полицю.

— Лягай! — сказав я тихо Ларисі.—
Посиджу біля тебе!

— Я боюся,— зашепотіла Лариса.

У туалеті було тихо. Лариса ще трохи по-
сиділа, а тоді лягла.

— Петъка! — почувся з туалету голос.—
Слиш, Петъка!

— Я Петъка,— підійшов до туалету пер-
ший провідник.

— Випусті, Петъка. Буду себе вести хо-
рошо!

— Карцер на чотири часа, понял?

— Понял,— сказали з середини і знову
затихло.

— Ложись, парень,— сказав мені про-
відник.— Тепер он буде спокойний. Нічаво,
перебуїт!..

Спокійно пішов у свою переділку, чути
було: щось наливає і п'є. Я ліг і обійняв Лар-
ису.

— Попали ми з тобою,— шепнула вона.—
Мене всю трусиТЬ. Що це за світ?

— Це «широкая страна моя родная»,—
сказав я.— Спи!

Вона затихла. Сам же я спати не міг,
нервово прислухався до колисливої тиші,
стукоту коліс, рипу вагону. В туалеті, здаєть-
ся, другий провідник плакав, бо звуки доно-
силися неясні: чи то склипли чи притамоване
скавуління. На те вийшов перший провідник,
стукнув кулаком об двері і проріпив:

— Замолчи, дурак! Люди сплять!

Скавуління чи хліпання замовкло. Провід-
ник зирнув у наш бік і пішов до себе, я ле-
жав у цей час на спині й бачив це. Знову по-
вернувся до Лариси, обійняв і взяв за руку.
Вона тихенько мої пальці стисла.

Було тихо, тахкотів поїзд, нас коливало й
поштовхувало. В цей час захропів на горішній
полиці чоловік. Так голосно, ніби гарчав пес.
Жінка звелася з полиці й, певне, штовхнула
чоловіка.

— Што такое? — спитав той хрипко.

— Ричиш,— сказала жінка.

Чоловік перевернувся.

І я заснув. Не заснув, а проваливсь у гли-
боку яму, а може, на дно якоїсь криниці, де
тихо плавали повільні й понурі риби, а ще
якісь молюски чи п'явки, риби розтуляли ро-
ти, хапали ті молюски чи п'явки і понуро
їх жували, молотячи щелепами; я ж був тіль-
ки в тій воді присутній, а може, також однією
з тих риб, але не ів ні молюсків, ні п'явор, а
тільки дивився, як вони те чинять; може, я також із тих молюсок чи п'явор, бо найбіль-
ша риба розтулила величезного рота, і я по-

бачив, що рот її — жерло палахкотючої печі,
і там гогоче вогонь, і в тому вогні ходять
юначі постаті. Язики полум'я лижуть їх, але
не спалюють, і всі ті юнаки сліпі, бо в кож-
ного на очах чорна пов'язка, а в руці по па-
териці, а ходять довкола вогняного куща,
який і палає тем вогнем, а довкола куща роз-
стеляється безкрайня піщана пустеля, в якій
вряди-годи розлунюється крик, далекий і
відчайний. Тоді юнаки зупиняються й повер-
тають у той бік, звідкіля пролинув болісний
крик, обличча з чорними пов'язками на очах,
і всі ті юнаки на одне обличчя і в однаковій
одежі — в тюремних робах. Коли ж крик
затихав, вони знову починали йти по колу,
часом біля них лунав звук, ніби хтось плескав
бичем, тоді юнаки починали бігти, але швидко
втомлювалися і знову йшли.

Риба клацнула щелепою, але не заковтну-
ла мене, бо я сахнувся; тоді підплівла друга
рибина й так само розверзла пащу. І я поба-
чив ту саму пустелью, але не було на ній
уже вогненного куща, а стояв величезний зо-
лотий ідол, а біля ідола — навколошках люди
молилися, здіймаючи руки. Клацнула щелепа,
але й цього разу я відсахнувся. Тоді підплів-
ла до мене третя риба, розтулила пащеку, і
я побачив обплутані колючим дротом парка-
ни, і клаптик двору концтабору, і на тому
клаптику вихудлого юнака, який кличе мене
до себе й манить, всміхаючись. І я вже згоден
був пірнути в ту пащу, але почув автоматну
чергу, юнак склонився за груди й почав повіль-
но падати, а з його тіла потоками полилася
кров. І я кинувся тікати від цих розведених
пащ, упав колінами на пісок, затулив голову
руками, а наді мною свистить меч; і я починаю
рити пісок руками, внурююся в нього
головою, влізаю в той пісок і повзу в довгому
холодному сутерені, повзу, задихаючись че-
рез нестачу повітря, однак маю й мету —
там попереду, у кромішній темряві, горить
світло. Я виринаю, ніби риба, яка виплес-
кується з води в повітря, хапаю ротом і про-
кидаюсь остаточно. У вагоні розточуються ти-
хе й меркє світло, чути жахливє храпіння
з горішньої полиці, жінка навпроти скулилася
клубочком, так само скулилася біля мене Лар-
иса, а з купе провідників чути спокійні
голоси: провідники мирно балакають, ніби й
не ставалося тієї нічної пригоди. Я ще коли-
ваюся у хвилях сну, який не покинув мене
до решти, в мене несвіжа, важка голова, тро-
хи понуджує, вряди-годи западаю в морочні
хвили, і переді мною пливуть якісь нереальні
обличчя, якісь напіврозмиті й зруйновані
речі — абсурдний світ, може, з часу минулого,
але скоріше, з часу неіснуючого. Зітхаю і хочу
прогнати від себе каламутні пасми видін, але
до мене раптом простягаються чорні
карачкувати пальці, щоб скопити мене за

горло, і я сам видаю хріп чи покрик і прокидається цього разу остаточно...

У Москві ми розрахувалися з провідником, другий намагався на нас не дивитися, і зіскочили з поїзда. На пероні було повно людей, ми побачили серед них і своїх попутників: повільно брели пероном, опущені, покірливі і якісь мов неживі — що воно за люди, ми так і не довідалися.

— Так уж хочується додому, вмираю! — сказала Лариса.

За ці кілька днів її обличчя втратило рум'янці, вона ніби постаршла й була притрущена попелом доріг та її одяга на ній уже не така чиста й охайненька, отже її ми, в певний спосіб, посіріли й почали подобати на всіх цих людей, що товчуться по поїздах.

На київському вокзалі вже чулася українська мова — це був ніби оазис серед пустелі Москви, і Лариса трохи ожила.

— Ful! — сказала вона. — Тут уже легше дихається.

Мали поки що клопіт: узяти квитки до Києва, здати речі до камери скову, поснідати і лише тоді можна було з поблукати по місту, хоч Лариса заявила, що її аж зовсім не хочується по ньому блукати. Турбувати ще раз дружину Даля ми не зважувалися, отож лазили вулицями, мов сновиди,— Лариса втратила інтерес і до магазинів.

— Щось не гуляється,— сказала вона.— Їдьмо на Київський вокзал, там і справді легше дихається.

Ми підрімали в кріслах, щось переїли, забрали речі і ось перед нами синій поїзд, в якому чисто, тепло й затишно, де ми маємо купейні місця, де сніжнобілі фіранки і така ж постіль, де можна до провідниці говорити українською мовою, де на підлозі м'які килимові доріжки і де нарешті відчуваєш себе людиною. Тут уже подавали чудовий солодкий чай, а поїздом ходили з корзинами продавці, пропонуючи кефір, булочки й пиріжки, але ми пішли у вагон-ресторан і спокійно, не кваплячись, повечеряли. Потім стояли в тамбурі, і Лариса вперше за весь час попросила в мене сигарету. Ми курили, нарешті вона всміхнулася мені тією колишньою таємничиною всмішкою і сказала:

— Не, це все-таки чудово, що я вибрала в супровідники тебе!

Потім подумала хвильку, пихнула димом і додала:

— Це був якийсь жах! Мандрівка в пітьму! Вже не зберу в собі сили, щоб поїхати туди вдруге... О, ні!

Я подивився на неї здивовано: «А Артур?» — хотілося запитати. Але вона дивилася не на мене, а на вагонну шибку, по якій повільно повзло випущене нею пасемко диму.

Епізод восьмий. ЧЕРВОНЕ І ЧОРНЕ

Через якийсь час мені прийшов лист від Артура, в який було вкладено цидулу до його батьків з проханням переслати її — це означало, що Артур хотів, аби його листа до мене знов тільки я, виключаючи, звичайно, цензорів, які ті послання читали. Лист було написано трохи езопівською мовою, а що він має значення для цих записок, переписую його сюди повністю.

Дорогий дружелі

Був непомірно радий бачити тебе й супроводжуючи тебе особу, хоч нам доля дала тільки перекинутися поглядами, але для мене це було велике свято, з нагоди якого я випив з друзями кави. Доброї чорної кави, що так божествено пахне. Шкодую, що ми останнім часом так мало спілкувалися — винувата в тому була особа. Вона дивна, і я її досі до кінця не розумію; часом мені здавалося, що вона хотіла, аби наша з тобою прязнь зникла і, здається, того на якийсь час досягла. Знаю, що для тебе вона багато значить, але не впевнений, що ти багато значиш для неї. Так само, як і я. Хотіла створити видимість, що ми з нею близькі, але ми з нею близькі не були. Часом мені думалося, що вона маневрувала між мною і тобою з елементарного кокетства, яке в неї надзвичайно розвинене. Чи могли бути сумніви глибші, про які тобі колись казав? (Йдеється про сумніви, чи не була вона донощицею — примітка автора записок). Не знаю. Значною мірою я тоді наш розмір інсценізував, і то через те, що мене її нещира увага почала гнити. Я побачив вас разом, і в мене зацеміло серце. Не з ревного почуття, а через те, що згадав наші юнацькі радощі. Які ми були наївні, дурненькі, але це, можливо, наше щастя, що ми такі були. Життя ж примушує людину ставати дорослою, а ставати дорослим — це байдужішати. Всім уготовано таку долю, але трагедії з того робити не варто, бо це, можливо, одна із конечностей існування. Не знаю певно, наскільки тобі особа ввійшла у почуття. Коли надто сильно, не стримуй себе, а коли ні — стримуй. Я себе стримував і, здається, мав рацію. Не знаю, чи це нормальню, коли людина хоче, щоб нею захоплювалися всі, кого вона знає, але я тієї риси не засуджу, хоч сам, за природою свою, до полігамії не здатний. Здається, особа страждала, бачачи це, але я волів на її вереди не піддаватися. Чому не поговорив про це відверто з тобою раніше? Очевидно, тому, що був дурний, вибач за це. Скажу до речі, в багатьох важливих речах особа вела себе пристойно. Але в неї надто бурхлива фантазія і для самозабезпе-

ки (психологічної, звичайно) ліпше не бути жертвою її фантазій. Але як би там не було, ваш візит мене схвилював і дав багато доброї радості; тут я не кривлю душою. В моїх умовах добре мати когось, про кого можна мріяти, але для того не маю ніякісінських підстав і хочу, щоб ти про це знат. Решту вирішуй сам, бо такі речі — прерогатива власного «я». Мое ж «я» при цьому спокійне, бо я особою захопитись у такій мірі, в якій того бажала вона, не зміг. Добра тобі і щастя! Листа до батьків перешли. Книги, послані тобою, читаємо усі разом, фантастику теж. Але маємо відомості, що присилати нам книжок уже не буде вільно — про це уже сповістили. Дуже жаль, але що відєш, «вчуся задовольнятися тим, що мені дано». Хто це сказав, не пам'ятаю, але сказав здоровово.

Вітаю тебе сердечно і ще раз дякую
Твій Артур.

Оце такий лист. Я його перечитав кілька разів, і мені стало прикро. Здається, наш візит замість відродувати став випробуванням, чи ж мало йому випробувань? З другого боку він підтверджив те, що я й сам думав про Ларису. За час поїздки ми з нею дуже зблизилися, але я не мав права трактувати її більше, як друга чи сестру — це вже для мене виключене; зрештою, її підстав вона для того мені не давала. Але те, що вона і з Артуром вела себе точно так, як і зі мною, іритувало. Коли відкинути звинувачення у кокетстві, яке й мені колись приходило на думку, її поведінку можна було пояснити тільки в один спосіб: дівчина хотіла зберегти з нами дружбу, але сексуальний елемент із неї виключити, — до речі, її думка колись мені вже приходила. Її ж маневрування можна пояснити бажанням утримати нас на певній відстані, чого вона з успіхом досягала. Знала, що ми живі люди, і не втримаємося, щоб не закохатися в неї, отож нас од того кохання вберігала, бо воно мало стати безвиглядне. Отже я знову повернувся до цих резонів. І все-таки з листа відчувалося, що Артур до мене Ларису трохи ревнував. По-лицарському відступав її мені і то в такий спосіб, що я його пожертви аж ніяк прийняти не міг, а наша поява перед його очима була голкою в серці, хоч він і собі не згодився б у тому признатися. Грубо кажучи, так виходило, що ми ніби демонстрували перед ним, зачіненним з ключочій дріт, своє щастя. Саме це й приносило мені приkrість, коли читав того листа, бо насправді ми нічого не демонстрували, та й демонструвати було нічого; зрештою, Артур мав розуміти (і розумів), що сама Лариса в таку мандрівку поїхати не могла, не могла приєднатися і до його батьків, бо фактично не була його дівчиною, як і моею, а лише добрим щирим приятелем,

отже мала змогу поїхати тільки зі мною. Ще кумедніше було б, коли б виришила в такий світ із своїм таточком, дікенсівським типом, та й чого тому таточкові було туди їхати; велике добро він учинив уже тим, що дозволив це Ларисі. Ні, тільки я міг Ларису супроводжувати чи взяти її з собою — тут альтернативи не існувало. Я так Артурові й написав, але відповіді не одержав; написав йому ще кілька листів, але й вони ніби у воду впали. Щодо книжок, писав він правду, їх таки заборонили присилати в концтабори. Отже з'язок мій з Артуром перервався. Не дзвонила й не писала мені після тієї поїздки й Лариса; очевидно, її досить було, що ми аж так довго були разом. Я ж за нею сумував, про неї думав, але тлумив у собі те почуття — їй воно було ні до чого. Оце і є те червоне, що я хотів описати в цьому завершальному епізоді, більше тут додати нічого.

А тепер про чорне. В один із чудових травневих днів, коли особливо пахли тополі після теплого дощу, коли зранку солодко лящали солов'ї, коли мені так не хотілося йти на роботу, а десь схвилювано протинятися цілий день, коли я навіть у голову не клав, що може бути в світі щось чорне, саме тоді прийшла від Люди страшна телеграма: помер Славко. Це вдарило мене ніби обухом, я аж захитався, прочитавши сповіщення; чергова співчутливо на мене дивилася, бо вже й сама встигла телеграму прочитати; отож я не пішов у свою кімнату в гуртожитку, не міг зараз нікого бачити, а рушив у вечір, який сьогодні не сміявся, а плакав солов'ями, — ніяк не міг прийти до тями. Отже, Славка, нашого найбільшого розуму, такого ясного й мудрого, нема й ніколи не буде. Вже він не проголосить жодного свого монологу, вже не зведе від книги розумного лиця і не провістить якусь сентенцію, вже не засміється заливисто, як умів тільки він, — ні, це немислимно було уявити. Похорон відбудеться завтра, отже завтра я мав конче поїхати до Житомира.

Цілу ніч не спав. Не міг спати, боліла мені душа. Лежав незворошно й слухав хропіт своїх товаришів по кімнаті і як ніколи був самотній. Саме в ту ніч я остаточно зрозумів, що братство трьох юнаків розпалося до решти. Так, усіх нас трьох було кинуто у вогненну піч. Ми були впевнені, що ніяка сила нас не спалить і не знищить нашого братства, але така сила знайшлася. Вона вирвала з-між нас першого мене — це тоді, коли покинув Житомир. Потім вирвала Артура, закинувши у пітму заплетеної колючим дротом землі, потім вирвала і Славка, але в найстрашніший спосіб.

Я лежав нерушно в своїй постелі й чув горіт та регіт полум'я, якє святкувало перемогу, адже опиратися його всезнічуvalній силі

ми могли лише втрьох. Першу перемогу воно, те полум'я, одержало тоді, коли між мною і Артуром пробігла чудова біла кішечка в образі Лариси — ось коли наше братство вперше зазнало серйозного випробування. Але ми ще трималися. Ще не хотіли згоряти і не хотіли спалювати нашої єдності; тепер уже її нема напевне. Вогонь гоготів, шумів, сміявся, палахкотів, танцював од радості — це і стало у ту ніч для мене образом печалі. І я раптом відчув, що обличчям моїм котяться сльози — оплакував Славка, Артура і себе, оплакував кволість нашу, бо ми отгнену піч перемогти не змогли. І з темної ночі, наповненої плачем солов'їв, раптом почала виростати й піdnіматися велетенська постать Навуходоносора, людини, закутої у мідні обладунки із золотим покріттям, із обличчям, прикритим шоломом, з-під якого яріли очі. І спітив він своїх слуг:

— Чи ж трьох з'язаних мужів ви кинули до середини вогню?

І слуги відповіли, сказали цареві:

— Певне, царю!

Тоді Навуходоносор відчинив дверці вогненної печі і зазирнув у середину. Відтак заговорив він і сказав:

— Артуре, Славку, і ти, що бойшся назвати своє ім'я, чи ж ви сподіваєтесь, що з вами станеться, як колись із Шидраком, Лишахом та Авад-Негом?

— Ми сподівалися,— мовив я.

— І даремно сподівалися,— всміхнувся задоволено Навуходоносор, голос його ніби грім громів,— бо не врахували одного. Я відтоді також став розумніший. Через це не скажу вам: вийдіть і прийдіть, бо тоді я вірів у вашого Бога, а тепер не вірю.

І зібралися сатрапи, заступники і підсатрапи, і цареві радники, і в усіх задоволено цвіли усмішки, бо вони були певні, що перемогли. І заспівали вони гімн на славу Навуходоносорів й пішли повз нього колонами з транспарантами і з численними портретами Навуходоносора, а той стояв на трибуні й милостиво підносив руку, а біля нього стояв горлач і горлав лозунги. І колони відповідали йому радісним, часливим криком, і це творилось у той час, коли ми у печі згоряли, коли палилося наше волосся і плащі наші тріщали, і запах вогню ввіходив у нас, як дим.

— Ось що чекає всіх, хто не послухається царського слова,— сказав Навуходоносор,— і хто захоче віддати свої тіла на вогонь, аби не служити й не поклонятися нашому Богові, а вигадувати Бога свого, адже ніякого Бога взагалі нема!..

Я ніби з ями вирвався; все-таки заснув, і привиділося мені те страшилище.

Було в кімнаті душно, хропли хлопці,

а я лежав і трепетав, був-бо впевнений, що самотужки перед цим молохом не встою. І в мене вливався, ніби нічна темрява, страх: а що, коли й справді той Навуходоносор має рацію, а що коли й справді у цьому світі Бога розіп'ято, а панує в нім лише диявол у образі Божім? І я знову впав у чорно-чervону яму, в якій гоготів вогонь. Побачив спаленого Славка, який нерушно лежав на дні печі, склавши на грудях руки, і не міг упізнати його, ніби не він то був. Бачив тяжко обпаленого Артура, який мотався по шматку дверу концтабору, скопившись руками за голову. І я зважився. Розігнався, скільки сили і вдарив лобом об зализну стіну велетенського казана, і знову розігнався і знову вдарив. І казан почав густи, як дзвін, а я розгаявся й бив об нього лобом, намагаючись пробити чавун, і казан гув і гув, як надтріснутий дзвін. З лоба в мене стікала кров, і я змурено сів на підлогу біля спаленого, холодного і зі складеними на грудях руками Славка. І мій зір раптом дістав здатність до особливого бачення, я уздрів, що піч наша — в пустелі, що навколо нас ні душі, лише гуляє холодний безплідний вітер, і що звук, який я видав, розбиваючи лобом чавунну стіну, — це і є голос волаючого в пустелі. Пустелі, що спокійно пожирає тих, котрі попелі у вогненній печі.

Оце про чорне, що хотів я написати в цьому короткому заключному розділі.

На Славковий похорон зібрался несподівано багато людей. Прийшли всі сусіди, багато студентів, а виглядав Славко у труні зовсім так, як привидівся мені в ту майже безсонну ніч. Славкова маті була в чорній одежді, тиха й непомітна, як була й за життя сина, очі її переповнені жахом, і з них весь час котилися сльози. Але вона не ридала й не голосила. З'явився і Славковий батько, і я тут уперше його побачив, бо він свою родину давно покинув і мав нову: це був мордатий, стандартний чоловік з блідосиніми холодними очима. На тризні він глушив горілку, мов воду, і лишався цілком байдужий до того, що сталося, інколи навіть скалив зуби. Люда була заклопотана організацією похорон — усе впало на її плечі, я, як міг, їй допомагав: ходив щось купувати, роздавав присутнім хусточки і таке інше — іжу до тризни готовували сусідки. Прийшла й Лариса і теж щось нам допомагала. Єдине, що оповіла мені Люда: Славко після тієї статті у газеті так і не зміг отягитися; здається, саме та стаття його й добила, сказала Люда, хоч як вона не намагалася переконати його, що те без значення. І воно, може, було б без значення, але Славко призвався їй, що таки згодився тут статтю підписати.

— Чи ти знат про це? — спитала вона.

- Знав,— тихо відповів я.
— Бач, тобі сказав, а мені ні.
— Тобі теж сказав.
— Коли то він сказав! — мовила Люда.— Але не будемо про це, бо воно тепер і справді без значення.
- Після всього я пішов провести Ларису. Ми йшли мовчки.
- Кошмар! — сказала Лариса.— Тепер уже нема нашого братства насправді, чи не так?
- Чому так подумала?
- Тому, що всіх нас нема: ти — у Києві, Артур — у концтаборі, Славко... — я побачив, що вона плаче.— Одна я залишилася.
- А Люда?
- Люда клятви на вірність не давала,— мовила Лариса.
- Я подивився на неї трохи здивовано: невже вона аж такого значення надавала тій нашій дитячій клятві? Але, здається, таки надавала. I я раптом зрозумів: вона одна з-між нас свято дотримувалася клятви, і цим, здається, й пояснювалася ота її поведінка, що розбивала серце і мені, й Артурові.
- А що заважає нам залишатися друзями? — спітив я.
- Заважає,— сказала вона.— I багато що...
- Не розумію тебе.
- Ну, що ж, скажу, щоб ти зрозумів, мудрику. Так склалося, що я, мабуть, вийду заміж.
- Я зупинився вражений.
- Та ти що? За отого білявого?
- Вона хитнула. Ми йшли якийсь час мовчки.
- Я б, може, й не призналася,— сказала тоскно Лариса.— Але сьогодні такий день... Окрім того, в цьому ділі... я не можу не порадитися з тобою.
- Хіба від моого слова щось залежить? — спітив я.
- Може, й ні. Але ми з тобою ще й досі зв'язані клятвою: я хотіла, щоб ти сказав своє слово.
- Наша клятва таких речей не стосується,— гостро сказав я.— Такі речі сама маєш вирішувати.
- Я вже вирішила,— мовила Лариса і в неї знову з очей потекли слізки.
- Бідний Славко! Він серед нас був найкращий! Скажи, чому найкращі вмирають так рано?
- Колись казали: так хоче Бог. Кращим не дає довго мучитись у світі.
- Віриш у це?
- Не знаю,— мовив я.— Але ні, не вірю, бо цей світ без кращих стане пустелею.
- Ми дійшли до її дому, але вона не хотіла повернутися туди.
- Не хочу додому,— сказала.— Можна, ще трохи з тобою побуду?
- Можна, Ларисо,— сумно мовив я.— Не треба щодо таких речей питати дозволу.
- Боюся залишатися сама,— вона мерзлякувато повела плечима, хоч на дворі було зовсім тепло.— Потім усе поправиться... Це сьогодні так... Артур тобі писав?
- Раз написав,— відповів я.— Але потім на листи не відповідав.
- А мені не писав. Чому він образився?
- Не знаю,— відповів я.— Може, йому неприємно було бачити нас разом.
- Бідний, дурненький Артур,— сказала вона якимсь особливим голосом.— Хочу в тебе попросити: не пиши йому, що я виходжу заміж... Він не зрозуміє.
- А думаєш, я розумію?
- Ти зрозумієш,— сказала вона,— бо ти мудрий. Навіть мудріший за бідного Славка,— слізки знову потекли в неї по шоках.
- Ми йшли якийсь час мовчки.
- Щось мені такого хочеться,— нарешті сказала Лариса.— Але не зважуюся тобі сказати...
- Чому не зважуєшся?
- Ні, скажу. Розумієш, оті люди, натовп, що зібрався на похорон, родичі; ота суєта, обряди... а ми з ним фактично не попрощалися... То що ти на це?
- Хочеш піти зараз до нього? — спітив я здивовано.
- Ну, от бач, ти все розумієш. Нарвемо десь квітів, купимо випити і попрощаємося із ним, як братчики... Бо він зараз там самотній.
- Мала рацію: ми повинні були це зробити, бо, як казала, всіх нас нема. Отож мæємо персонально віддати йому честь. Ми купили пляшку якогось вина, нарвали квітів з державної клумби й поїхали на Смолянку — Славка поховали там.
- Могила була засипана квітами й заставлена вінками, а цвінттар зовсім порожній — йшлося до вечора. Запаморочливо плакали солов'ї. Посипався легенький дощик, але ми від нього не ховалися й не прикривалися. Лариса пішла вздовж могили і розсипала квіти. Потім повернулася до мене, і я побачив, що обличчя в неї бліде, майже мертвє, облите і дощем, і слізми, змокріле волосся блищаю.
- Прощай, Славику, прощай, розумничку! — прошепотіла Лариса і раптом упала на коліна, затрусившись у риданні.
- Я спустився на коліна біля неї й обійняв дівчину за плечі. В горлі мені щипало. Лариса обійняла й мене, і ми стояли так якийсь час навколошках. Дощ припустив більше, по цвінттарі поповзли сутінки, а ми стояли на

мокрій землі, завмерши й дослухаючись до найколишніх шерехів. Ридали солов'ї.

— Дай мені вина,— хріпко попросила Лариса.

Я подав їй пляшку. Вона приклалася до неї й довго не відривалася. Потім подала й мені. Я ту пляшку допив і жбурнув між моголики.

Ми звелися з колін, дощ обливав нас, волосся склілося, по обличці й за шию текли струмки. Але ми все ще безмовно стояли, бо обою нам здалося, що Славко нас бачить, що він незримо присутній біля нас і що йому ми в цей момент і справді потрібні. Отож ми стояли, я обійняв Ларису за плечі, вона поклала мені руку на бік, і прощалися зі своєю юністю, бо бути дорослим, як писав в останньому листі Артур, — це значить байдужішати. Але ми поки що не хотіли байдужішати, а прагли затриматись у цій миті, яка єдина відділяла нас од дорослоті. Були промоклі наскрізь, і я відчув, що Лариса вже тримтимть од холоду. Але сигнал відійти ма-ла подати вона.

— Отак! — сказала і зітхнула.— Ми віддали тобі, Славку, все, що могли!..

Побрели через цвінттар, мочачи ноги в траві, і не було на нас сухого рубчика. А дощ не вгавав. Дощ уже лив як із відра, але ми й трохи не пришвидшили ходи, бо коли б це зробили, відчували, образили б Славка, котрий ішов біля нас невидимою тінню, налягаючи на невидимі костури...

Лариса сказала правду, вона таки вийшла заміж за отого білявого й високого, і з'язок між нами перервався. З Артуром, як казав, з'язок перервався також — я став на шлях стандартної людини. Артура випустили в 1968 році, але в 1972-му посадили вруге. Тоді ж таки посадили Вітличного і декого з інших моїх знайомих, отож я спустився, як казав мій батько, «на дно» і закопався там у намулі. Будень помаленечку з'їдав мене, а яким я став зрештою-решт, уже в цих записках описував. Те життя було нецікаве, і я з нього не можу вибрати жодного епізоду, достойного опису. Отак згорів у вогненній печі я.

Лариса написала мені якось листа, тоді я вже був студентом будівельного інституту і жив у студентському гуртожитку; про листа мені сказав бетонник Коля, якого я випадково зустрів на Хрестатику. Я поїхав у Дарницю і взяв того листа. Лариса писала, що з чоловіком вона розлучилася, бо той виявився тупим і despoticinim; вона з дитиною живе зараз у батьків і просила, коли я прийду в Житомир, зустрітися з нею — хоче зі мною про деяшо порадитися. «Я вважала вас усіх нудиками,— писала вона,— але насправді й не підозрювала, які нудні можуть бути

люди насправді. Мій колишній чоловік саме з таких».

Я спалахнув співчуттям до Лариси, хотів її відвідати, але так і не відвідав. Може, тому, що мав уже тоді наречену й готовувався одружитися. Батьки мої на той час померли, і в Житомир приїжджати я не мав ніякої потреби.

Більше з Ларисою не зустрічався, так само і з Артуром. Навіть не знаю, яка його доля.

Здавалося мені, всі ці літа я спав у летаргічному сні. Повиростали діти, жінка моя з миленькою кияночками перетворилася в потужний бронетранспортер, звикла мною командувати, а я їй улягати. Мої дочки-близнята відповідають на мої турботи про них легким презирством. Друзів я не маю; часом, коли стане по-особливому гірко й порожньо, випиваю чарку-другу, але й до пияцтва мене особливо не тягне. Люблю подумки читати вірша Федеріко Гарсія Лорки, що називається «Зрубати троє дерев»:

Було їх троє.

(Прийшов день, приніс сокири).

Потім двое.

(Волочаться срібні крила).

Далі одно.

Нема і того.

(Вода оголіла).

Мене вражає отої останній рядок: «Вода оголіла». Очевидно, дерева стояли біля води, а коли їх зрубали, там утворилася маленька пустеля. Оце і значить: «вода оголіла». З систем отаких пустельок, зрештою решт, і складається наша дорослість, але не кожен із нас здатен на крик. Оці мої записи — крик. Крик волаючого й пустелі, бо нікому не хочеться перетворитися у цьому світі на пісок.

ЗАМІСТЬ ЕПІЛОГУ

Від автора

Я зустрів героя цих записок В-на Н. (не називаю його прізвища, бо він сам того не бажає), свого земляка й давнього знайомого, під час студентської голодівки в жовтні 1990 року біля наметового містечка. Він з якоюсь особливою, я б сказав, голодною цікавістю приглядався до того, що діється, і, розмовляючи зі мною, весь час поглядав у бік містечка. Було то удень, коли засідала Верховна Рада, що мала сказати своє слово щодо студентських вимог. Ми рушили до Верховної Ради разом і потрапили туди саме в той момент, коли пішла сюди колона робітників Арсеналу. Небо було ясне, ми помітили, що люди зупиняються і задирають голови —

чомусь дивилися вгору. На балконах будинків також було багато людей, і всі дивились у небо. Ми теж стали цікавими Варварами, і зупинилися й собі. І побачили серед ясної блакиті ясну зірку — зірка ця рухалася з боку Арсеналу в бік Хрещатика, світлячись. Кілька разів зірка ніби роздвоювалася, а потім зливалася в один вогник. Люди обговорювали це видовище: одні казали, що це супутник, а інші — НЛО. Не знаю, що то було, але було, як описую. Потім зірка розчинилася у синяві, тобто з поля зору сплила.

Біля Верховної Ради вирував натовп, ми влились у нього й стали його часткою. Виходили депутати, щось кричали, але ззаду чутно їх було погано. Люди передні переказували те, що чули, заднім.

Я мав іти у Спілку письменників, де в той день провадив «Літописця», тема була «Міфи й історія гуцулів» — розповідати мала Марія Влад. Сумнівався, що будуть люди, але йти мусив. Запросив і свого давнього знайомого.

— Ні, — сказав він. — Хочу бути тут. Але коли рішення оголосять, може, до вас і зайду.

«Літописець» вчасно почали ми не могли — нам переказали, що на нього мають прийти голодуючі студенти, отож їх і чекали.

Перший прийшов В-н Н. Обличчя його світилося радістю.

— Вимоги студентів прийнято! — сказав він.

Ми міцно потисли руки один одному.

Прийшли студенти. Зморені, із білим опояском на лобі, але щасливі. Вони слухали, дивлячись на доповідачу блискучими очима. Сама оповідачка надто хвилювалася, щоб розказувати виважено-логічно; зрештою, обірвала виклад і запропонувала всім поспівати.

І ми всі співали, співав разом з усіма В-н Н. Відчули себе однією родиною: молоді, старші і старі — не було між нами ні вікової, ні будь-якої різниці. Щось там говорили вряди-годи і знову співали. І в усіх радісно й нервово світилися очі. Говорили й про ту зірку серед ясного синього неба: ті, що бачили її, підтакували, а що не бачили, натурально у зірку не вірили.

Присіділи отак у залі довго, поки не наспівалися й не наговорилися. І тільки тоді почали розходитися.

В-н Н. знову підійшов до мене. Вийшли на вулицю й закурили.

— Маю таке враження, — сказав він, — ніби розмерзаєшся. Отак був колись заморожений і заморожено жив. Дивно так: віриш у все і не віриш.

— В мене теж таке враження, — мовив я. — Але ліпше вірити, як не вірити.

Ми пішли вулицею. Було тихо й тепло. Відчував, що мій знайомий хоче щось сказати, а не зважується.

— Є в мене одне до тебе діло, — почав він несміливо. — Чув, що ти письменник, хоч, скажу відверто, книжок твоїх не читав. Міг би набрехати, що читав, але не читав. Це мій гріх.

— Гріх невеликий, — мовив я. — Скільки є того написаного — всього не перечитаєш.

— Ні, я мав би щось прочитати, бо ти мій земляк і знайомий.

— Один мудрій старий, — зауважив я, — сказав: ніколи не читай знайомих та земляків. Це бридаша штука...

Ми засміялися. Але знайомий мій ще мнувся.

— Радий, що не ображаєшся... ну, що не читав тебе. Знаєш... ну, одне слово, писав я колись записки. Не знаю для чого... Я технarp, літературного таланту не маю, але до писання потягло.

Я в душі похолов: ще один графоман, який прагне, аби прочитали його твір і дали оцінку. Кожен із письменників мене зрозуміє — це наш бич.

— Не маю ніяких літературних претензій, але коли б ти був не проти, міг би тобі ті записи віддати.

— Як віддати? Назовсім?

— Ну, ви люди зайняті, — сказав В-н Н. — Може, колись випаде тобі хвилина й захочеться прочитати: через рік, два, десять — мені без значення.

Це вже було цікавіше, адже переді мною не графоман і не початкуючий літерат, якому до п'ятдесяти.

— І, може, колись тобі захочеться... ну, зробити з того літературний твір, — сказав ніякovo В-н Н.

— А коли я зроблю це погано?

В-н Н. засміявся.

— Сподіваюся, що цієї твоєї книги я також не прочитаю.

Очі в нього бліснули, і я тільки тепер по-справжньому вільнів його: одного з найрозумніших хлопців, яких зустрів у юності. Він обважнів, спростився, але цей спалах очей засвідчив, що маю діло не з пересічною індивідуальністю.

— Отже в нас з тобою джентльменська угода: я тобі нічого не зобов'язаний, а ти до мене — без претензій?

— Саме так! — мовив В-н Н.

— Тоді я залюбки твої записки візьму.

Так вони й потрапили до мене, ці записи. Як бачить читач, минуло менше року, відколи вони у мене. В неспокійне літо 1991 року я їх прочитав, і вони покликали мене до пера так владно, що я не зупиняв його,

доки не написав цієї книжки.

Часом я думаю: може, ліпше було б видати ці записки як документ? Але ми, письменники, егоїсти. Тож де чуємо естетичну по-живу, зупинити нас не можна. Тому я й рушив у це плавання. Не знаю, чи прочитає цю книжку мій знайомий, ліпше, щоб він її не читав, бо мене в певних місцях від його записок відносило, і я дав Ім, може, надто вільну інтерпретацію. Знову-таки, другий у нас, письменників, гандж — ми без вигадництва не можемо кроку ступити, такий уже наш талан. Але як там не є чи не вийшло, я вдячний В-ну Н. за його безцінний мені подарунок.

Одне він у мене попросив, передаючи рукописа: щоб я назвав його «Записки стандартного чоловіка». Я так спершу і назвав, а потім перевів цю назву у підзаголовок. Чому? Ко-жен мене зрозуміє, прочитавши цю книгу: стандартний чоловік таких записок не написав би. Але я розумію й В-на Н.: є стандартність натуральна, а є стандартність вимушена. Є птиця, яка виросла в неволі і своєю кліткою не утяжується, а є птиця, яку в клітку насильно засадили. Мій добрій знайомий і був, здається, птахом, якого в клітку загнали насильно.

Але він із неї вже вийшов. Я в цьому пе-реконався, коли побачив, з яким захопленням він дивився на голодуючих студентів і як широ й розкuto він із ними співав на тому незвичайному нашому «Літописці» восени 1990 року.

Київ — Конча-Озерна
1991 р.

Галерея «Дзвона»

ВАСИЛЬ
ЯРИЧ

ДІВЧИНА З ПТАХОЮ,
бронза, 1994 р.

ДВОЕ,
бронза, 1994 р.